

ISSN 1641–0033

POLSKIE TOWARZYSTWO HISTORYCZNE
ODDZIAŁ W BIAŁYMSTOKU

BIULETYN HISTORII POGRANICZA

Nr 14

Białystok 2014

Biuletyn Historii Pogranicza

Pismo Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego w Białymstoku

Rada Redakcyjna

Adam Dobroński (Białystok), Jan Dzięgielewski (Warszawa), ks. Tadeusz Krahel
(Białystok), Algis Kasperavičius (Vilno), Aklydas Nikžentaitis (Vilno), Aleś
Smalianczuk (Grodno-Warszawa)

Redakcja

Jan Jerzy Milewski – redaktor
Aleksander Krawcewicz (Grodno) i Rimantas Miknys (Wilno) – zastępcy redaktora,
Marek Kietliński, ks. Tadeusz Kasabula, Cezary Kukło, Paweł Niziołek, Anna
Pyżewska, Jan Snopko, Wojciech Śleszyński

Recenzenci

Prof. dr hab. Norbert Kasperek (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie)
Prof. dr Vladas Sirutavičius (Instytut Historii Litwy w Wilnie)

Adres redakcji

15-637 Białystok, ul. Warsztatowa 1a
e-mail: jerzy.milewski@ipn.gov.pl

Libra s.c.

XXXXXXXX

XXXXXXXXXX

SPIS TREŚCI

Artykuły

Łukasz Baranowski, <i>Dochody plebanów dekanatu kowieńskiego w końcu XVIII wieku</i>	5
Tatiana Woronicz, <i>Prostytucja w Mińsku (druga połowa XIX – początek XX wieku)</i> ...	19
Algis Kasperavičius, <i>Rusofilstwo czy pragmatyzm: Litwini wobec Rosji i Niemiec w latach I wojny światowej</i>	35
Wital Harmatny, <i>Główne trudności na drodze do ożywienia komasacji w województwie poleskim w latach 1921-1939</i>	45

Autoreferaty

Siarhiej Strenkouski, <i>Samorząd miejski na ziemiach białoruskich (koniec XIV–XVIII w.)</i>	57
Wiktar Chadanionak, <i>Spoleczno-ekonomiczne położenie ludności na nieokupowanych ziemiach białoruskich w latach I wojny światowej (październik 1915 – październik 1917 r.)</i>	81

Recenzje i zapiski

Ks. T. Krahel, <i>Diecezja wileńska. Studia i szkice</i> , red. ks. dr Tadeusz Kasabuła i ks. dr Adam Szot (P. Libera)	93
Cz. Dobroński, <i>Miasta województwa podlaskiego</i> (C. Kukło)	95
Izabela z Poniatowskich Branicka. <i>Życie i działalność publiczna</i> , red. C. Kukło (A. Szot)	97
<i>Na szlakach powstania listopadowego</i> , red. N. Kasperek, A. Szmyt (T. Woronicz)	99
<i>Irkuck i irkutianie w pierwszej mirowej wojnie</i> , red. J.A. Pietruszin (A. Dobroński) ...	100
Ch. Westerhoff, <i>Praca przymusowa w czasie I wojny światowej. Niemiecka polityka sterowania siłą roboczą w okupowanym Królestwie Polskim i na Litwie w latach 1914–1918</i> (J. Snopko)	101
<i>Pierwaja mirowaja wojna: Istoriograficzeskije myfy i istoriczeskaja pamiat</i> , red. O.W. Pietrowskaja (A. Dobroński)	103
W. Śleszyński, <i>Województwo poleskie</i> (A. Włodarczyk)	106
<i>Wosień 1939 hoda u histarycznaj tradycyi i wusnaj historyi</i> , red. A. Smalianczuk (J. J. Milewski)	108
<i>Gmina Wasilków w latach 1919–1956. Przemiany polityczne, społeczne i gospodarcze</i> , red. C. Kukło (P. Niziołek)	111
Zapiski	113

Kronika naukowa

Międzynarodowa konferencja naukowa „ <i>Obrona twierdzy Osowiec na tle działań na froncie wschodnim Wielkiej Wojny w latach 1914-1915</i> ” (M. Ostaszewski)	117
Międzynarodowa konferencja naukowa „ <i>Bitwa pod Orszą 1514 r.: zwycięstwo militarne i jego konsekwencje</i> ” (R. Šmigelskytė–Stukienė)	120
Międzynarodowa konferencja naukowa „ <i>Grupy społeczne i ich wpływ na rozwój społeczeństwa w XVI–XIX w.</i> ” (O. Mastianica)	122
Wykaz prac doktorskich z historii obronionych w Republice Litwy w latach 2013–2014 (D. Šlapšinskienė)	124
Dysertacje z historii i niektórych pokrewnych dziedzin obronione i zatwierdzone przez WAK Republiki Białoruś w 2014 r. (W. Janouskaja)	126

Od Redakcji

131

DOCHODY PLEBANÓW DEKANATU KOWIEŃSKIEGO W KOŃCU XVIII WIEKU

Jednym z ważniejszych zagadnień w badaniach nad duchowieństwem parafialnym doby staropolskiej stanowi problem jego uposażenia. Dotychczasowe i wcale nie aż tak liczne prace poświęcone przychodom plebańskim dotyczą głównie ziem koronnych¹. Wobec ich braków dla terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego, zasadnym wydaje się być podjęcie dociekań nad wspomnianą problematyką. A zatem celem artykułu jest próba zbadania dochodów czerpanych przez rządców parafii z dóbr plebańskich w dekanacie kowieńskim diecezji wileńskiej u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej.

Głównym źródłem niniejszej pracy jest wizytacja dekanatu kowieńskiego z 1782 r.² Na przydatność akt wizytacyjnych parafii do badań nad kościołami i ich wyposażeniem, instytucjami przykościelnymi, klerem i służbą kościelną, duszpasterstwem oraz życiem religijnym parafian ponad pół wieku temu zwrócił uwagę Stanisław Litak³. Także wielu późniejszych badaczy podkreślało dużą wiarygodność ksiąg wizytacyjnych⁴.

Spożytkowane źródło powstało za rządów bpa Ignacego Massalskiego. Sam książe-pasterz w kierowaniu podległą mu diecezją wileńską przykładał duże znaczenie do wizytacji. Sporządzane były na podstawie specjalnie układanych, rozbudowanych ankiet. Pozwalały poznać nie tylko stan kościołów i ich uposażenie czy duszpasterstwo i księży posługujących, ale także zobaczyć większość stron życia tamtejszych parafian⁵.

Wizytacje dekanalne z pierwszych lat rządów biskupa Massalskiego nie zachowały się gdyż prawdopodobnie nie były sporządzane regularnie. Większą wagę ten instrument

¹ Z nowszych prac na uwagę zasługują dokonania: B. Dygdała, *Struktury parafialne diecezji chełmińskiej w XVII-XVIII wieku*, Toruń, 2009; T. Nowicki, *Uposażenie kleru parafialnego w archidiecezji pomorskiej w XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne” t. 51, z. 2, 2003, s. 45-99; W. Kowalski, *Uposażenie parafii archidiecezji sandomierskiej w XV-XVIII wieku*, Kielce 1998; D. Główna, *Gospodarka w dobrach plebańskich na Mazowszu w XVI-XVIII wieku*, Warszawa 1991. Ze starszych opracowań pewną wartość zachowuje praca M. Zgórniaka, *Wieś małopolska a plebania* [w:] *Studia z dziejów wsi małopolskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, red. C. Bobińska, Warszawa 1957, s. 443-487.

² *Vyskupo Ignato Jakubo Masalskio Kauno dekanato vizitacija 1782 m.*, opr. Vytautas Jogela, Vilnius 2001, dalej cyt.: *Wizytacja*.

³ St. Litak, *Akta wizytacyjne parafii z XVI-XVIII wieku jako źródło historyczne*, „Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego”, r. V, 1962, nr 3, s. 41-58; tenże, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, Lublin 2004, s. 29-32.

⁴ St. Plaza, *Źródła rękopiśmienne do dziejów wsi w Polsce feudalnej. Studium źródłoznawcze*, Warszawa 1976, s. 184-186; H. E. Wyczawski, *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, Kalwaria Zebrzydowska 1989, s. 256-260; W. Kowalski, *Znaczenie archiwów parafialnych w badaniach nad dziejami przedrozbiorowymi*, „Archiwa, Biblioteki, Muzea Kościelne”, t. 75, 2001, s. 19-63.

⁵ T. Kasabula, *Ignacy Massalski biskup wileński*, Lublin 1998, s. 207-209.

kontroli zaczął odgrywać po likwidacji i przejęciu kompetencji kongregacji dekanalnych (31 X 1781 r.). Niedługo potem księża dziekani dostali list okólny w którym biskup udzielił instrukcji co do przeprowadzenia wizytacji. Pleban osobiście musiał przyjąć dziekana i towarzyszącego mu pisarza. Zakazano przy tym zlecania wizytowania parafii innym duchownym. Dziekan odwiedzający kolejne parafie otrzymywał spisane przez miejscowego proboszcza akta w dwu egzemplarzach. Podczas wizytacji nanosił na nie swoje uwagi, opisywał nieprawidłowości. Jeden z egzemplarzy dziekan odsyłał do kancelarii zadwornej, gdzie urzędnicy kontrolowali dokumentację i w razie konieczności także oni nanosili poprawki. Aprobowane przez biskupa akta trafiały z powrotem do dziekana⁶.

Dekanat kowieński u schyłku XVIII wieku składał się z dwudziestu parafii i był jednym z 26 dekanatów najstarszej diecezji litewskiej⁷. Warto dodać, że sama diecezja wileńska od chwili powstania aż do 1783 r. była największą pod względem terytorialnym w całej ówczesnej Europie. Z kolei omawiany dekanat kowieński z liczbą 651 miejscowości i ludnością szacowaną na blisko 72 tys., należał do jednego z największych dekanatów w diecezji⁸. Dwoma parafiami dekanatu kowieńskiego: w Poporciu i w Wysokim Dworze zarządzali dominikanie. Pozostałymi siedemnastoma kierowali księża świeccy – ich dochody są przedmiotem tej pracy. Stanisław Litak w swojej pracy wymienia 20 kościołów parafialnych, jednak przy Birsztanach pojawia się uwaga „filia par. Preny”⁹. W wizytacji zostało opisanych 19 parafii, kościół w Birsztanach nadal zapisany jest w parafii preńskiej¹⁰.

W analizowanej wizytacji określone zostały dochody plebanów z poszczególnych źródeł. Na pewno nie były to wszystkie sposoby uzyskiwania przez plebanów korzyści finansowych. Poszczególne kwoty i ich pochodzenie były raczej odpowiedzią na pytania zawarte w formularzu przygotowanym do przeprowadzenia wizytacji, przez biskupa Massalskiego¹¹. Z kolei uwagi samych plebanów, wykraczające poza zapisane zainteresowanie księcia-pasterza, a dotyczące spraw finansowych przedstawiały na ogół ciężkie położenie beneficjum. Z wiadomych zatem względów rządcy parafii nie byli zainteresowani przedstawianiem wszystkich swoich – o ile je mieli – zyskowych przedsięwzięć.

Dochody plebanów można podzielić na pobierane z tytułu władania beneficjum, posługi duszpasterskiej, i takie których uzyskiwanie nie związane było z opieką nad kościołem. Do tych intrat zaliczymy: zyski z prowadzonego gospodarstwa, działalności przetwórczej, a także czynsze i daniny od zamieszkujących dobra plebańskie chłopów, bojarów i szlachty. Wśród dochodów związanych z prowadzeniem parafii można wymienić: opłaty za sprawowane sakramenty, czynsze z sum legowanych na kościół czy pobieranie opłat z placów kościelnych.

Przechodząc do analizy szczegółowej warto raz jeszcze podkreślić cechę charakterystyczną źródła. Wszystkie poniżej prezentowane dane dla dekanatu kowieńskiego

⁶ *Ibidem*, s. 230-232.

⁷ S. Litak, *Kościół łaciński w Polsce około 1772 roku. Mapa – komentarz – indeks*, Rzym-Lublin 1991, s. 68.

⁸ S. K. Olczak, *Rozwój sieci parafialnej w diecezji wileńskiej do II poł. XVIII w.*, „Studia Teologiczne”, t. 5-6, 1987-1988, s. 116.

⁹ St. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772*, Lublin 1996, s. 312.

¹⁰ *Wizytacja*, s. 492-298.

¹¹ T. Kasabula, *op.cit.*, s. 196.

zostały zaczerpnięte z *Wizytacji*, na którą – jak pamiętamy – składają się zeznania poszczególnych rządców parafii.

Zyski z gospodarstwa

Intrat z folwarku prowadzonego przez poszczególnych plebanów nie mamy zapisanych w tekście wizytacji. Dane odnoszące się do jednego roku nie pozwalają w pełni spojrzeć na plebańskie gospodarstwo własne. Brak informacji o dochodach folwarcznych nie pozwala nam na porównanie jaką część stanowiły w porównaniu z zyskami płynącymi z obciążenia gospodarki chłopskiej. Biorąc pod uwagę określony w źródle areal i inwentarz żywy można pokusić się o stwierdzenie, że gospodarstwa plebanów preńskiego, sumiliskiego i kietuwiskiego, miały największe szanse sprzedaży przynajmniej części swojej produkcji. Wydaje się, że pozostałe gospodarstwa plebańskie w dekanacie kowieńskim mogły również zaopatrywać rynek, ale ich najważniejszym zadaniem było jednakże zapewnienie żywności do bezpośredniej konsumpcji.

Czynsze i daniny

W okresie staropolskim poddani zobowiązani byli płacić rentę feudalną właścicielom dóbr w których mieli gospodarstwa. Formą tej odpłatności była pańszczyzna, różne daniny i czynsz. W niektórych dobrach plebańskich oprócz chłopów zamieszkiwała też szlachta. Płaciła ona za dzierżawę gruntów należących do beneficjum. Zyski z tych źródeł przedstawia tabela 1.

Renta w pieniądzu spływała do kasy dziewięciu plebanów. Ponadto jeszcze w trzech parafiach: Kownie, Prenach, Stokliszkach, pobierano czynsz w naturaliach. Wspomniane beneficja charakteryzowały się również największą liczbą poddanych. W nich też zbierano najwięcej gotówki. Do oddawania danin zobowiązani byli także niektórzy chłopci ciągli. Jednakże dziakło (danina składana przez chłopów w artykułach rolnych, głównie zbożu), w badanych przeze mnie parafiach dekanatu kowieńskiego, odgrywało mniejszą rolę niż by to wskazywała dotychczasowa literatura¹². Z uwagi na niedostępność opracowań cen poszczególnych produktów i surowców na Litwie, nie można obliczyć zysków z tego źródła.

Przetwórstwo spożywcze

Plebani jako panowie feudalni mieli ważne prawa z tytułu przetwórstwa spożywczego: młynarstwa i produkcji napojów alkoholowych. Młyny według wizytacji wystąpiły tylko w majątku kowieńskim. Wzmiankowany w centralnej parafii dekanatu działał jedynie przy dużym stanie wody¹³. Z kolei w parafii stokliskiej, według opinii

¹² Wł. Wieczorek, *Z dziejów ustroju rolnego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVIII w.*, Poznań 1929, s. 68.

¹³ *Wizytacja*, s. 64.

plebana był „nieużyteczny”¹⁴. Czy jakiegokolwiek dochody płynęły z tych młynów – nie wiemy.

W dobie staropolskiej panowie feudalni mieli niejednokrotnie wyłączne prawo propinacji, czyli wyrobu napojów alkoholowych, był to tzw. monopol propinacyjny. Także plebani korzystali z tego uprawnienia. Nie wiemy czy stosowali również przymus – konieczność zakupu trunków tylko w karczmie plebańskiej i narzut – obowiązek zakupu określonej ilości alkoholu¹⁵. Intratę z tego tytułu w dobrach plebańskich dekanatu kowieńskiego przedstawia tabela 2.

Tab. 1.

Czynsz i daniny od poddanych i szlachty z dóbr plebańskich dekanatu kowieńskiego w 1782 r.

Parafia	Liczba gospodarstw	czynsz (zł)	owies	żyto (beczki)	talki	len (garście)	siano (wozy)	kury	Gęsi	jaja	grzyby (wianki)
Kowno	46	691zł 19gr	120 ^{a)}	-	15	200	35	110	35	200	-
Dorsuniszki	2	24	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Jezno	24	336	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kietuwiszki	13	80	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kormiałów	6	144	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Preny	29	1063zł 25gr	-	14	-	-	-	28	-	-	28
Rumszyski	9	72	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Skorule	8	48	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Stokliszki	19	596	3,25 ^{b)}	3,25	-	-	-	64	-	65	-

a) Pury ryskie; b) beczki.

Tab. 2.

Dochody z karczem plebańskich dekanatu kowieńskiego w 1782 r.

Parafia	Liczba karczem	Dochód w zł
Kowno	3	560
Dorsuniszki	1	250
Jezno	2	360
Kormiałów	1	50
Rumszyski	1	200
Stokliszki	1	200
Sumiliszki	1	250
Żośle	1	160
Żyżmory	1	300

¹⁴*Ibidem*, s. 144.

¹⁵ M. Szczepaniak, *Karczma, wieś, dwór: rola propinacji na wsi wielkopolskiej od połowy XVII do schyłku XVIII wieku*, Warszawa 1977, s. 13.

Karczmy, z których prowadzenia przez arendarzy plebani ciągnęli zyski obecne były w dziewięciu beneficjach. Najwięcej z korzyści z propinacji pobierał pleban kowieński, w majątku którego znajdowały się 3 takie punkty wyszynku. Dawaly one łącznie 560 zł zysku. Najmniej intraty, bo tylko 50 zł pobierał z tego tytułu pleban kormiałowski. Niski dochód mógł być spowodowany niewielką ilością (6) poddanych chłopów tego beneficjum lub konkurencją ze strony karczem szlacheckich.

Występowanie na terenie, wprowadzie tylko pojedynczego dekanatu, całkiem sporej liczby karczm bo aż 12, może świadczyć o rozpowszechnionej propinacji, przynajmniej w tej części diecezji wileńskiej. Pod tym względem całkowicie odmiennie przedstawiała się sytuacja w dobrach plebańskich na centralnych ziemiach Korony Polskiej np. w diecezji płockiej czy archidiecezji sandomierskiej¹⁶. W jednej z najstarszych diecezji polskich – płockiej, w latach 1775-1781 istniało tylko 7 karczem¹⁷. Teza Dariusza Główny ze, „jedną z charakterystycznych cech dóbr parafialnych jest ich ograniczona do niezbędnego minimum nierolnicza działalność produkcyjna”¹⁸, nie znalazła zatem potwierdzenia w badanym dekanacie kowieńskim.

Sumy legowane na Kościół

Jednym ze źródeł dochodów obecnych w dobrach plebańskich badanego dekanatu były sumy legowane na Kościół. Nadania takie czyniła przede wszystkim szlachta dla uzyskania zbawienia duszy. Zwykle za ofiarowaną sumę pleban zobowiązany był odprawić wyznaczoną liczbę mszy za ofiarodawcę i jego rodzinę. Właściciel ziemski nie mając wystarczająco gotówki, zapisywał kościołowi, w naszym wypadku parafialnemu, najczęściej pewną kwotę pieniędzy zabezpieczoną na jego majątnościach. Z tego tytułu zobowiązywał się w swoim i swoich spadkobierców imieniu wypłacać procenty¹⁹. Natomiast gdy ofiarodawca posiadał gotówkę przekazywał ją plebanowi, którą ten odkładał na procent w instytucjach miejskich czy nieruchomościach²⁰.

Nie wszystkie zapisane w ten sposób legaty przynosiły zyski. Przeszkodą w ich uzyskiwaniu była zazwyczaj zmiana właściciela obciążonego majątku²¹. Do upominania się o wypełnianie legatów potrzebny był przywilej wystawiony przez konkretnego legatora. W przypadku zaginięcia takiego dokumentu np. na skutek pożaru, przepadały zazwyczaj zarówno same legowane pieniądze jak i procenty od nich²². Zyski aktualnie płynące z tego źródła do kieszeni plebanów dekanatu kowieńskiego przedstawia tabela 3.

¹⁶ W. Kowalski, *op. cit.*, s. 38.

¹⁷ D. Główny, *op. cit.*, s. 62.

¹⁸ *Ibidem*, s. 61.

¹⁹ M. Zgórnjak, *op. cit.*, s. 472.

²⁰ St. Russocki, *Wyderkaf*, w: *Encyklopedia Historii Gospodarczej Polski*, red. nauk. A. Mączak, t. 2, Warszawa 1981, s. 525.

²¹ *Wizytacja*, s. 314.

²² *Ibidem*, s. 236.

Tab. 3.
Dochody z sum kościelnych w parafiach dekanatu kowieńskiego w 1782 r.

Parafia	Suma legowana	Miejsce legowania	Dochód zł
Kowno	40000	Ratusz kowieński	2000
	10000	?	700
	Razem		2700
Bobty	6000	Poniewież	?
Dorsuniszki	1000	Starostowie dorsuniscy	70
Kietuwiszki	500	De Raes, pułkownik brygady husarskiej	30
	500		30
	Razem		60
Poniemunie	50000	Poniemunie	3500
Żyźmory	12000	Strawienniki	840
	2500	Pociejowie	240
	1000	Przyjaciół plebana	70
	Razem		1150

Widzimy, że intrata z tego źródła występowała tylko w 6 z pośród 17 parafii dla których dysponuję wiarygodnymi informacjami źródłowymi. Najwięcej z tego tytułu pobierał pleban poniemuński – 3500 zł, najmniej proboszcz kietuwiski – 60 zł. Większość sum obciążona była odsetkami w wysokości 5-7% dozwolonymi przez konstytucję z roku 1635²³. Tego wymogu nie spełniała jedynie suma kościoła żyźmorskiego legowana u Pociejów, która przynosiła 9,6% odsetek. Wprawdzie sejm 1775 r. zmniejszył oprocentowanie wspomnianych zapisów do wysokości 3,5%²⁴, jednakże dochody ze wszystkich legatów w badanym dekanacie kowieńskim przekraczały wysokość ustaloną ustawą sejmową.

W centralnej Polsce zyski z legatów spływały w różnym natężeniu do rządców parafii. W parafiach diecezji płockiej co czwarty pleban dysponował wpływami z tego tytułu, choć na ogół nie były one nazbyt duże. Przeciętne wpływy w dekanatach Rawa i Łowicz wynosiły 125-150 zł. Więcej, bo przeciętnie 273 zł, przynosiły sumy kościelne z dekanatu łatowickiego (archidiakoniat warszawski)²⁵. Z kolei w diecezji chełmińskiej w połowie lat 80. XVIII stulecia, legaty i wyderkafy obecne były aż w 70,3% parafiach. Najczęstsze dochody, obecne w 28% parafii zamykały się w przedziale aż 1000-4999 zł²⁶. Z kolei cechą wyróżniającą archidiakoniat sandomierski na tle innych w Koronie, był niski odsetek parafii z zyskami z tego źródła²⁷.

²³ St. Russocki, *op. cit.*, s. 525.

²⁴ *Volumina Legum*, t. 8, Petersburg 1860, s. 113.

²⁵ D. Główska, *op. cit.* s. 74.

²⁶ B. Dygdała, *op. cit.*, s. 164.

²⁷ W. Kowalski, *op. cit.*, s. 68.

Oplaty iura stolae

Za sprawowanie sakramentów księża pobierali ofiary od parafian określone jako tzw. *iura stolae*. Postanowienia synodów dążyły do utrzymania zasady o bezpłatności wszystkich posług religijnych²⁸. Niektórzy księża wymagali jednak wygórowanego wynagrodzenia za udzielone sakramenty²⁹. W odpowiedzi na nadużycia w tej sferze wydawane były przez biskupów taksy tych opłat. Dla diecezji wileńskiej w tamtym czasie jednak takiego taryfikatora nie mamy. Pleban kowieński, skory do narzekań notuje: „Akcydensa kościelne pomierne, za szluby nierówno – jak w jakim roku zł 200, czasami więcej abo mniej. Lud na punkcie honoru nie zna się, co dają to bez wymożenia przyjmujem”³⁰. Czy to właśnie brak znajomości zasad postępowania decydował o tym że parafianie dawali niewysokie ofiary za sakramenty? Warto się tutaj przyjrzeć położeniu materialnemu poddanych. Wielokrotnie bowiem w wizytacji występują uwagi o złym stanie ekonomicznym chłopów.

Dla określenia najniższego z nich posłuży nam informacja, że mieszkańcy Cynejek sieją 1,5 beczki żyta a uzyskiwane plony wynoszą 2 ziarna³¹. Po odliczeniu ziarna na wysiew do dyspozycji gospodarza pozostaje 1,5 beczki = 610 litrów żyta (488 kg). Taka ilość zboża na pewno nie wystarczy na wyżywienie kilkuosobowej rodziny. Prawdziwa jest zatem uwaga że „przykupować na chleb muszą”³². Skąd więc brali pieniądze poddani plebanii żosielskiej? Na pewno nie z hodowli, zważywszy że mogli ukosić tylko 10 wozów siana. Być może wchodziła tu w grę uprawa lnu, czy najem w innych gospodarstwach. O wysiewach majątniejszych chłopów nie mamy informacji. Dalsze rozważania na ten temat wykraczają znacząco poza temat tej pracy, dość powiedzieć, że najbiedniejsi chłopcy mieli poważniejsze wydatki niż ofiary za sakramenty.

O wysokości opłat *iura stolae* ponoszonych przez miejscową szlachtę nie mamy wskazówek w źródle. Wiadomo jednak, że plebani świeccy często przegrywali konkurencję o świadczenie sakramentów z duchowieństwem zakonnym³³.

Nie wszystkie ofiary za udzielane sakramenty trafiały do kieszeni proboszcza. Część z nich pobierał, oprócz pensji wikary. Z dostępnych mi informacji nie można obliczyć przewidywalnych wpływów ofiar *iura stolae* do kasy plebana.

Dochody z nieruchomości w miastach

Niektóre z parafii posiadały majątności w miastach już od chwili erygowania parafii a ich liczba z czasem mogła się zwiększać w drodze zapisów pobożnych. Dzierżawcy placów płacili tzw. podziemne. Posiadanie takich nieruchomości i wysokość intrat z tego tytułu przedstawia tabela 4.

²⁸ H. Karbownik, *Ofiary iura stolae na ziemiach polskich w latach 1285-1918*, Lublin 1984, s. 46.

²⁹ Zob. W. Kowalski, *op. cit.*, s. 61.

³⁰ *Wizytacja*, s. 82.

³¹ *Ibidem*, s. 262.

³² *Ibidem*.

³³ T. Kasabuła, *op. cit.* s. 356 n.

Tab. 4.
Dochody plebanów z placów kościelnych w dekanacie kowieńskim w 1782 r.

Parafia	Liczba placów	Wysokość podziemnego w zł
Kowno	10	257
Preny	5	128
Żośle	7	96
Żyźmory	1	32

Wspomniane nieruchomości były w uposażeniu tylko 4 parafii (23,5% ogółu badanych). Najwięcej zysków z podziemnego pobierał pleban kowieński – 257 zł, najmniej zaś ksiądz z Żyźmor, gdzie znajdowała się jedna nieruchomość kościelna przynosząca 32 zł dochodu.

Inne zyski

Omówione wcześniej źródła intraty nie są wszystkimi zapisanymi w naszym źródle. Zysk z wydzierżawienia folwarku pobiera pleban wędziagolski – 60 talarów bitych czyli 480 zł³⁴. Księża nie zawsze podejmowali słuszne, pod względem ekonomicznym decyzje. Taki przypadek wystąpił w Żoślach gdzie: „Ze dworu za karczmę, którą przez kombinacją jednego plebana płacono dawniej zł 100, teraz tylko dwór żosielski płaci 50”³⁵. Podobna sytuacja miała miejsce w Sumiliszkach, gdzie zamiast 10 beczek żyta, za pozwolenie prowadzenia karczmy obecny pleban dostaje tylko 50 zł³⁶.

Zamiast dziesięciny, pleban pobierał z dworu annuatę (obciążenie dóbr corocznie wypłacaną gotówką, zobowiązania tego nie można było odkupić) w Rumszyszkach. Z tego tytułu zyskiwał 300 zł³⁷. Zamieniając tą daninę postąpiono zgodnie z uchwałą synodu Abrahama Woyny, który miał miejsce około 1630 r. Jego celem było uregulowanie spraw funduszków kościelnych. Zakazywał m. in. oddawania Żydom dóbr w dzierżawę a dziesięciny zalecał zamienić na pieniądze³⁸. Z analizowanego źródła wiemy również, że niektóre parafie zamiast zobowiązania wypłaty annuaty mogły otrzymywać całe wsie³⁹.

Suma dochodów plebanów dekanatu kowieńskiego

Określone już zostało skąd i w jakiej wysokości spływały poszczególne intraty do plebanów dekanatu kowieńskiego. Następnym krokiem do głębszego poznania finansowych podstaw beneficjów będzie zsumowanie tych dochodów i porównywanie ich między sobą pod różnymi względami. Po raz kolejny nie możemy wyjść poza infor-

³⁴ Z. Żabiński, *Systemy pieniężne na ziemiach polskich*, Wrocław 1981, s. 142.

³⁵ *Wizytacja*, s. 262.

³⁶ *Ibidem*, s. 180.

³⁷ *Ibidem*, s. 384.

³⁸ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912, s. 129.

³⁹ *Wizytacja*, s. 64.

mację i sumy znane z przekazu źródłowego. Sytuację zapisaną w wizytacji przedstawia poniższa tabela.

Tab. 5.
Dochody plebanów dekanatu kowieńskiego w 1782 r.

Parafia		Dochody kościelne (zł)				Dochody dworskie (zł)			8
		1	2	3	4	5	6	7	
Kowno	l.b.	2700	257	-	2957	691,6	560	1251,3	4208,6
	%	64	6	-	70	17	13	30	100
Dorsuniszki	l.b.	70	-	-	70	24	250	274	344
	%	20	-	-	20	7	73	80	100
Jezno	l.b.	-	-	-	-	336	360	696	696
	%	-	-	-	-	48	52	100	100
Kietuwiszki	l.b.	60	-	-	60	80	-	80	140
	%	43	-	-	43	57	-	57	100
Kormiałów	l.b.	-	-	-	-	144	50	194	194
	%	-	-	-	-	74	26	100	100
Poniemunie	l.b.	3500	-	-	3500	-	-	-	3500
	%	100	-	-	100	-	-	-	100
Preny	l.b.	-	128	-	128	1063,8	-	1063,8	1191,8
	%	-	11	-	11	89	-	89	100
Rumszyski	l.b.	-	-	300	300	72	200	272	572
	%	-	-	52	52	13	35	48	100
Skorule	l.b.	-	-	-	-	48	-	48	48
	%	-	-	-	-	100	-	100	100
Stokliszki	l.b.	-	-	-	-	596	200	796	796
	%	-	-	-	-	75	25	100	100
Sumiliszki	l.b.	-	-	-	-	-	300	300	300
	%	-	-	-	-	-	100	100	100
Wędziagoła	l.b.	-	-	-	-	-	480	480	480
	%	-	-	-	-	-	100	100	100
Żośle	l.b.	-	96	-	96	-	210	210	306
	%	-	31	-	31	-	69	69	100
Żyźmory	l.b.	1150	32	-	1182	-	300	300	1482
	%	78	2	-	80	-	20	20	100
Średnio na wszystkie parafie	l.b.	440	30,2	17,6	487,8	179,7	171,2	350,9	838,7
	%	52	3	2	58	22	20	42	100
Średnio na parafię z dochodem z tego źródła	l.b.	1496	128,25	300	1036,62 ₅	339,45	291	458,85	1018,43

1 – sumy legowane; 2 – nieruchomości kościelne; 3 – annuata; 4 – razem dochody kościelne; 5 – czynsze (nie wliczono tu danin z uwagi na trudności wynikające z braku opracowań cen dla tego regionu); 6 – karczmy prowadzone i wydzierżawione, opłata za dzierżawę folwarku wędziagolskiego; 7 – razem dochody dworskie; 8 – suma wszystkich zapisanych dochodów.

Dochody z jakichkolwiek źródeł określone liczbowo obecne były w czternastu beneficjach. W dwu majątkach nie mamy podanych żadnych wpływów na kościół. Pleban bobtowski pobierał procenty, ale nie wiadomo w jakiej wysokości. W Użugóści „na samej krescencji folwarkowej pleban żyje i z tej cokolwiek mieć może”⁴⁰. Nie zanotowano również innych dochodów niż spoza własnego gospodarstwa w Giegużynie.

Intraty dworskie miały większy udział w całości dochodów w beneficjach gdzie ogólny zysk był niski. Średnio z tych dochodów uzyskiwano 42% całości przy średnim wpływie z tego tytułu na poziomie 351 zł. Znacznie lepiej przedstawiała się sytuacja parafii, w których odnotowano dochody kościelne. Te przynosiły przeciętnie, w parafiach które je pobierały 1037 zł, stanowiąc 58% wpływów w skali całego dekanatu.

Struktura dochodów w analizowanym dekanacie kowieńskim jest inna niż w porównywanych dekanatach w Koronie. I tak w diecezji płockiej znaczne zyski ciągnęli plebani z dziesięcin. W najbiedniejszych parafiach stanowiły one od 12 do 30% a w bogatszych nawet 60-80% ogółu przychodów. Wysokie intraty plebańskie wynikały głównie z wysokiej dziesięciny. Pozostałe dochody, spośród wszystkich parafii przynosiły przeciętnie 10,5% – propinacja, prowizja od zapisów 11,7%, akcydens kościelny 12,3%. Najbiedniejsze parafie nie miały dochodu w gotówce z uposażenia ziemskiego a 20% stanowiły opłaty stuy i propinacja⁴¹. Widzimy zatem, że większość dochodów ciągnęli zamożni plebani diecezji płockiej ze źródeł nie odnotowanych w badanym dekanacie.

Najwięcej z zapisanych dochodów pobierał pleban kowieński – 4208 złp, mniej bo 3500 złp dochodów spływało do proboszcza poniemuńskiego. Najbogatszą parafię zasilały wpływy z 4 źródeł. Żadne inne beneficjum nie miało tak wielu spisanych sposobów na uzyskiwanie dochodów.

Przeciętna dochodów przypadająca na jednego plebana w dekanacie kowieńskim wynosiła 839 zł i była wyższa niż w diecezji płockiej – 513 zł (dane dla 1776 r.)⁴². Porównywalna jest natomiast z przeciętnym dochodem z lat 1780-1781 parafii z archidiakonatu pomorskiego – 813zł⁴³.

Średnia jednak nie zobrazuje tu dobrze problemu. Warto przyjrzeć się tabeli 6, która przedstawia roczne dochody z wyróżnieniem poszczególnych przedziałów. Najbiedniejsi plebani z dekanatu kowieńskiego i diecezji płockiej stanowili w swoich grupach dość liczną reprezentację. Archidiakoniat pomorski miał względnie mniej takich plebanów. W badanym dekanacie kowieńskim duży odsetek stanowią również najbogatsi plebani. Widoczna jest duża rozbieżność w dochodach jednocześnie przy słabej reprezentacji plebanów z dochodem plasującym się w między najbogatszymi a najbiedniejszymi.

⁴⁰ *Wizytacja*, s. 412.

⁴¹ D. Główska, *op. cit.*, s. 78.

⁴² *Ibidem*, s. 82.

⁴³ T. Nowicki, *op. cit.*, s. 83.

Tab. 6.
Wysokość rocznych dochodów plebańskich w dekanacie kowieńskim w 1782 r.⁴⁴

Obszar	Do 300	301-400	401-500	501-600	601-700	701-800	801-900	901-1000	1001-1100	1101-1200	Pow. 1200	1201-1500	Pow. 1500
Dekanat Kowieński	42 ^{a)}	12	6	6	6	6	-	-	-	6	-	6	12
Diecezja płocka	34	15	11	10	8	7	3	4	1	3	4	-	-
Archidiakonat pomorski	10		16	17	8	9	6	10	10		-	4	9

a) W 3 przypadkach (18%) nie ma określonej wysokości dochodów

Zyski z czterech parafii przewyższają średnią. Widoczne jest duże zróżnicowanie w dochodach poszczególnych plebanów. Lepiej zauważyć ten problem pozwoli tabela 7.

Tab. 7.
Zróżnicowanie dochodów plebanów dekanatu kowieńskiego w 1782 r.

Parafia	Dochód	% całości dochodu parafii dekanatu	Dochody najbogatszej parafii = 100%
Kowno	4208,3	29,5	100,0
Dorsuniszki	344	2,4	8,2
Jezno	696	4,9	16,5
Kietuwiszki	140	1,0	3,3
Kormiałów	194	1,4	4,6
Poniemunie	3500	24,5	83,2
Preny	1191,8	8,4	28,3
Rumszyski	572	4,0	13,6
Skorule	48	0,3	1,1
Stokliszki	796	5,6	18,9
Sumiliszki	300	2,1	7,1
Wędziągola	480	3,4	11,4
Żośle	306	2,1	7,3
Żyźmory	1482	10,4	35,2

Widzimy, że suma dochodów 3 najbogatszych parafii stanowi 64% sumy całości intrat wszystkich beneficjów dekanatu. Wpływy do kasy innych plebanów stanowiły co najwyżej 83% zysków najbogatszej parafii – Kowna. Różnica między plebanem najbogatszymi a najbiedniejszym jest ogromna i ma się jak 1 do 100. Jako dość dużą

⁴⁴ Diecezja płocka – dane za: D. Główna, op. cit., Dochody plebanów w diecezji płockiej według taryfy „subsidiarii charitativi” z 1776 r. s. 202. Archidiakonat pomorski – dane za: T. Nowicki, op. cit.; liczba parafii według wysokości dochodów plebańskich w archidiakonacie pomorskim na podstawie wizytacji bpa J. Rybińskiego z lat 1780-1781, *ibidem*, s. 84.

dysproporcję określił T. Nowicki sytuację gdy w archidiakonacie pomorskim najbiedniejszy pleban uzyskiwał 12% dochodów najbogatszego⁴⁵.

Większość plebanów oprócz pańszczyzny ciągnęła dochody z poddanych w postaci czynszów w pieniądzu i naturaliach. Prawie połowa parafii dekanatu kowieńskiego miała w swoim uposażeniu karczmy. Zyski, które określiłem jako dworskie dawały w skali całego dekanatu 42%. Resztę zanotowanej intraty stanowiły przychody z tytułu opieki nad kościołem. Majątek stanowiły tutaj sumy legowane i nieruchomości w miastach. Nierówne uposażenie poszczególnych plebanii powodowało wielką dysproporcję w dochodach. Patrząc na wyniki niniejszych badań należy pamiętać, że nie wszystkie źródła dochodów określone zostały wysokością wpływów.

Materiałne podstawy są jednym z ważniejszych składników życia codziennego: pozycja w społeczności w dużej mierze zależała od uzyskiwanych dochodów. Konieczna, dla przybliżenia sytuacji duchowieństwa w Wielkim Księstwie Litewskim, jest kontynuacja badań nad innymi dekanatami.

Summary

Revenues of parsons at the Kaunas deanery at the end of the 18th century

The primary source utilized for elaboration of the title subject is a document of visitation of the Kaunas deanery from 1782. In the document, the profits of individual parishes are divided into two groups: manor incomes (profits from farming, processing of crops, rents and tribute from peasants, boyars and nobility living on parish grounds), and church incomes (fees for sacraments, installments from sums bequested to the church, fees for renting land lots owned by the parish). Although it is impossible to numerically determine the parsons' overall incomes on the basis of this document, its analysis shows that the presence of the church incomes, as described above, had significant influence on the budgets of individual benefices, and for the whole deanery the church incomes accounted for 58% of its revenues. While the installments from sums bequested to the church made the most significant part of the church incomes, rents were the source of the greatest profits from the manor incomes. The document also reveals huge disproportions in the amount of revenues earned by individual parishes.

Рэзюмэ

Даходы плябанаў Ковенскага дэканату ў канцы XVIII ст.

Галоўнай крыніцай артыкулу з'яўляецца *Wizytacja dekanatu kowieńskiego* з 1782 г. Лічбавыя даныя павінны былі адпавядаць прыведзеным у візітацыі. Даходы падзяляліся на дворскія (ад уласнай гаспадаркі, ад перапрацоўчай дзейнасці, чыншы і даніны ад сялянаў, баяраў і шляхты з плябанскіх земляў) і касцёльныя

⁴⁵ T. Nowicki, *op. cit.*, s. 84.

(аплаты за рэлігійныя паслугі, чыншы з сумаў, завешчаных касцёлу ці платы за касцёльныя пляцы). Удалося вызначыць сумы даходаў толькі з некаторых крыніц. Прыбыткі, звязаныя з рэлігійнымі паслугамі, значна ўплывалі на памеры ўсіх даходаў – складалі 58% па ўсім дэканаце. З іх найбольш прыходзілася на завешчаныя сумы, а сярод дворскіх даходаў найбольшым быў чынш. Заўважаныя таксама вялікія дыспропорцыі ў даходах.

Santrauka

Kauno dekanato klebonų pajamos XVIII amžiaus pabaigoje

Straipsnyje nagrinėjamo klausimo pagrindiniu šaltiniu yra „1782 metų Kauno dekanato vizitacijos“. Nurodoma, kad pagal priimtas nuostatas reikia remtis jose pateikiamais skaičiais. Pajamos buvo suskirstytos į dvaro (gaunamas iš ūkio pelnas, iš perdirbimo veiklos, činšo ir duoklės imamų iš klebonijos valdose gyvenusių valstiečių, bajorų ir šlėktos) bei bažnyčios (užmokestis už sakramentų aptarnavimą, činšas nuo sumų dovanotų bažnyčiai bei surinktų apmokėjimų už vietas bažnyčioje). Vis tik, tyrimo metu pavyko apskaičiuoti tik pajamas iš kai kurių šaltinių. Nustatyta, kad pajamos iš bažnyčios reikšmingai įtakojo visą pelną. Viso dekanato mąstais jos sudarė 58 proc. visų pajamų. Iš bažnytinių pajamų didžiausiomis sumomis išsiskyrė dovanojimai, o iš dvaro – činšas. Pastebėtos didžiulės disproporcijos atskiruose pajamų srautuose.

ТАТЬЯНА ВОРОНИЧ

Минск

ПРОСТИТУЦИЯ В МИНСКЕ: ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВВ.

Тема данного исследования – история проституции, а вернее, организация надзора за проституцией в Минске во второй половине XIX – начале XX вв. Проблема актуальная и весьма злободневная. Проституция является неотъемлемой частью жизни любого города во все времена. История проституции достаточно хорошо представлена в историографии соседних стран – России, Польши, Литвы. В Беларуси же исследования по выбранной проблематике единичны.

И причина отнюдь не в отсутствии интереса к данной проблеме. Тема проституции в силу своей специфики и актуальности во все периоды истории человеческой цивилизации всегда привлекает к себе внимание как историков-профессионалов, так и любителей истории и простых обывателей. Сложность заключается в самих источниках и возможностях их поиска. Проблема состоит в том, что информация по истории проституции на территории Беларуси рассматриваемого периода разрознена, а не компактно собрана в пределах одного архивного фонда. А другая проблема связана с тем, что сохранились далеко не все фонды учреждений, прежде всего полицейских органов власти, которые осуществляли надзор над проституцией. Невелеки в белорусских архивах и фонды судебных органов власти. Проституции всегда сопутствует криминал, поэтому, естественно, что в судах рассматривались дела, связанные с торговлей женщинами. Отсутствуют в белорусских архивах и фонды военных учреждений российской армии, служащие которой были одними из главных клиентов проститутток в городах Беларуси. Все это осложняет исследование такого городского явления как проституция.

Тем не менее, есть целый ряд источников, анализ которых позволяет воссоздать картину этой темной табуированной стороны жизни любого города. Особый интерес в этом отношении представляют опубликованные статистические данные и делопроизводственные материалы городских, губернских, главным образом, медицинских учреждений, а также законодательные и нормативно-правовые документы центральных российских и местных органов власти. На основе анализа этих групп источников в работе исследуются методы надзора за проституцией, анализируются особенности регламентации проституции в Минске, рассматривается влияние проституции на повседневную жизнь горожан.

Организация надзора за проституцией

Официально проституция в Российской империи была запрещена. В соответствии со ст. 155 «Устава о предупреждении и пресечении преступлений» запрещалось «открывать днем и ночью дом свой, или наемный, для непотребства, входить в оный и непотребством своим или непотребством иных снискивать себе пропитание»¹. Эта статья, впервые появившись в российском законодательстве еще в 18 веке, спокойно просуществовала вплоть до падения Российской империи без каких-либо существенных изменений. Но, несмотря на все запреты, проституция существовала. Вследствие широкого распространения венерических заболеваний среди населения, а главное, среди войск, российское правительство решило проституцию, которая была названа главной причиной этого явления, раз не получается искоренить, то хотя бы взять под контроль. В результате появляется целый ряд циркуляров, постановлений, узаконений, регламентирующих проституцию. Эти многочисленные подзаконные акты фактически аннулировали 155 ст.

Единых норм для всех городов Российской империи в отношении регламентации проституции до начала XX века не существовало. В каждом городе могли быть свои административные правила, которые в общих чертах соответствовали общеимперским. Первые «Правила содержательницам борделей» и «Правила для публичных женщин» были утверждены в 1844 г., и предназначались для Санкт-Петербурга. Впоследствии эти правила, за неимением общероссийских, стали применяться в остальных городах империи. В 1903 г. было утверждено новое «Положение об организации надзора за проституцией в Империи», которое уже распространялось на всю Российскую империю.

Уникальным городом был Минск. В нем действовали специально разработанные для Минска Обязательные постановления Минской городской думы о санитарном надзоре за проституцией, принятые в ноябре 1891 г.

К концу XIX в. в большинстве российских городов специальные органы контроля за проституцией отсутствовали либо существовали только на бумаге. Преимущественно надзор за проституцией находился в ведении полиции.

В Минске же надзор за проституцией находился в ведении городского самоуправления – Городском санитарном комитете, учрежденном в 1891 г. В состав Санитарного комитета входили городской голова (председатель), полицмейстер, один или два городских врача, а также санитарный врач, который являлся непременным членом, с помощником. При необходимости в состав Комитета приглашались военные врачи. Полиция же никакого отношения к надзору за проституцией в городе не имела. Полиция только оказывала необходимую помощь Комитету в случае его обращения².

В Санитарном комитете для записей проституток было две книги: одна для проституток домов терпимости, другая – проституток-одиночек. При внесении женщины в книгу записывались ее имя, фамилия, возраст, вероисповедание, место рождения, настоящее и прежнее место жительства, прежние занятия, причины,

¹ Устав о предупреждении и пресечении преступлений // Свод законов Российской империи. Издание 1890 г. Том 14. СПб., Б. г. С. 27.

² Грацианов П. А. *К вопросу о реорганизации надзора за проституцией в России* // Вестник общественной гигиены, судебной и практической медицины, издаваемый Медицинским Департаментом. 1895. Т. XXVIII. Книга 2. Ноябрь. С. 166.

побудившие заниматься проституцией, и «все ее документы». На каждую проститутку заводилось личное дело.

При Санитарном комитете в Минске состояло два специальных агента, которые выслеживали тайных проститутток. Один из них наблюдал за квартирами проститутток и гостиницами, второй – за домами терпимости.

С учреждением Комитета в Минске контроль за проституцией усилился, в результате в течение последующих шести лет численность зарегистрированных проститутток увеличилась в три раза. В 1899 г. в Минске действовало 10 публичных домов, а санитарному надзору было подчинено 445 женщин³. Соответственно, увеличилось и количество проститутток с венерическими заболеваниями. Два венерических отделения в Минске в больнице Приказа Общественного Призрения и еврейской больницы имели всего 20 больничных мест и с возросшим количеством больных уже не справлялись. Больных женщин приходилось класть по две на одну койку, либо вообще отказывать в приеме или выписывать ранее полного выздоровления. Подобная ситуация с нехваткой больничных мест для венерических больных была характерна для всех городов Беларуси.

И минские городские власти принимают решение о создании больницы для лечения проститутток, которая и была открыта в январе 1898 г. на средства минского отделения Общества борьбы с заразными болезнями. Постановлением Минской городской думы в сентябре 1898 г. больница была принята в ведение города⁴. Первоначально больница была рассчитана на 17 кроватей. Содержание больницы практически полностью обеспечивалось «добровольными взносами» содержательниц домов терпимости и квартирных хозяек проститутток. В 1899 г. город арендовал специально для Санитарного комитета, смотрового пункта для проститутток и больницы отдельные дома по улице Веселой. Что интересно, в аренду для этих целей свои собственные дома сдавал сам санитарный врач Минска П. А. Грацианов. Больница занимала отдельный дом, расположенный во дворе, и состояла из двух больших и двух маленьких комнат, ванной комнаты, аптеки, кухни, комнаты для прислуги и гардеробной. Больница была рассчитана уже на 25 кроватей. Однако и этого оказалось недостаточно. Бывали дни, когда в больницу принимали до 32 человек. Больница предназначалась исключительно для лечения венерических заболеваний зарегистрированных проститутток Минска. Лечение было абсолютно бесплатным. Все больные получали больничное белье и платье. В больнице был даже продуман досуг лечившихся. По вечерам женщинам читали книги, обучали их шитью. Больничный персонал состоял из двух врачей и женщины-фельдшера, сторожа, кухарки и трех сиделок.

С началом Первой мировой войны, с появлением огромного количества военных, резко выросла заболеваемость венерическими болезнями в Минске. Предлагалось исключительно для лечения венерических больных предоставить один из военных госпиталей «не менее как на тысячу кроватей!» В результате контроль за проституцией ужесточился. А такие меры, принятые в Минске, как закрытие всех домов терпимости, выселение из города всех женщин, уличенных в тайной проституции, по месту их прописки, были признаны неэффективными. В заседании Особой Военно-санитарной комиссии, образованной в сентябре

³ Национальный исторический архив Беларуси (Далее: НИАБ). Ф. 1, оп. 3, д. 161, л. 254.

⁴ НИАБ. Ф. 1, оп. 3, д. 161, л. 76 об.

1915 г., было принято решение возобновить существовавшую до войны агентуру по розыску проституток, разрешить открытие домов терпимости, возобновить обязательные медицинские осмотры проституток. Кроме того, всех проституток обязали иметь фотографии на своих билетах.

В марте 1916 г. губернатором в связи с ростом преступности в Минске были утверждены изменения в Санитарных правилах по надзору за проституцией, фактически передававшие контроль за проституцией в городе в сферу деятельности полиции⁵. В июле 1916 г. и. о. минского полицеймейстера Л. Ф. Попейко для стабилизации криминогенной ситуации в городе приказал ежедневно отправлять «в места скопления гуляющей публики летучие наряды из городских ... для наблюдения»⁶. Также было принято решение всех проституток, имеющих судимость, выселить из Минска. Однако, несмотря на все принимаемые меры, ситуация практически так не изменилась.

Дома терпимости

Первого августа 1889 г. была проведена своеобразная однодневная перепись проституток Российской империи. Все данные которой были сгруппированы по губерниям и опубликованы в отдельном издании⁷. Несмотря на целый ряд недостатков, характерных в целом для всей статистики того времени, материалы этого сборника позволяют получить определенные сведения о возрастном и социальном составе проституток и содержательниц борделей, ценах на сексуальные услуги и т.д.

По данным 1889 г. в городах Минской губернии было 11 домов терпимости, в которых работало 74 проститутки⁸. Из них в самом Минске было пять борделей с 59 женщинами.

Содержать бордели могли только женщины в возрасте от 30 до 60 лет⁹. В 1903 г. минимальный возраст был увеличен до 35 лет, а максимальный не ограничивался вообще. На самом деле, по данным 1889 г., хозяйки публичных домов в городах Минской губернии моложе 30 лет составляли 18%. Самую многочисленную возрастную группу составляли женщины 35-40 лет (36%). Некоторые занимались этим бизнесом до последних дней своей жизни.

Большинство хозяек борделей имели мужей, либо были вдовами. только чуть менее одной трети из них были не замужем. Преобладающая часть содержательниц борделей были еврейками (82%) и принадлежали к мещанскому сословию (73%).

⁵ НИАБ. Ф. 299, оп. 3, д. 1838, л. 30-32.

⁶ НИАБ. Ф. 299, оп. 3, д. 1838, 47.

⁷ *Статистика Российской империи*. Вып. XIII: *Проституция: по обследованию 1 августа 1889 г.* / Под ред. А. Дубровского. С.-Петербург: Тип. Министерства внутренних дел, 1890. XXXVI, 39 с.

⁸ *Статистика Российской империи*. Вып. XIII: *Проституция: по обследованию 1 августа 1889 г.* / Под ред. А. Дубровского. С.2.

⁹ Воронич Т. *Законодательные и нормативно-правовые документы Российской империи как источник по истории проституции городов Беларуси второй половины XIX – начала XX вв. / Гістарычная ўрбаністыка: асновы метадалогіі і крыніцзнаўчая база: зб. навук. арт. / ГрДУ імя Я.Купалы; рэдкал. І.В. Соркіна (адк. рэд.) [і інш.]. – Гродна: ГрДУ, 2011. – 420 с. – С. 279.*

В среднем, публичные дома в Минской губернии работали от одного-трех до десяти лет. Некоторые из них закрывались, как правило, по распоряжению местных властей за нарушение каких-либо норм, тишины и спокойствия на прилегающих улицах. Потом они могли вновь открыться. Но были бордели, и таких было более 1/3, которые имели давнюю историю, нередко переходя по наследству от матери к дочери. Эти дома существовали от 10–15 до 50 лет.

В конце XIX в. стоимость разового посещения проститутки в публичных домах Минской губернии составляла от 15 копеек до одного рубля в зависимости от уровня заведения. Если клиент желал остаться на ночь, то он должен был заплатить от 60 копеек до трех рублей. Кроме того, проститутку можно было взять к себе домой. Цена такого визита проститутки варьировалась от полутора до трех рублей¹⁰.

Заработки уличных проституток также зависели от их уровня, молодости, красоты. Самые дешевые получали от трех до 15 копеек. Проститутки высшего разряда, элитные, могли позволить себе дорогие украшения и собственные квартиры. Как правило, они имели постоянных клиентов.

Налоги и проституция

В Российской империи налоги ни с проституток, ни с содержательниц борделей не взysкивались. Этот вопрос неоднократно обсуждался в российском правительстве. В частности, в 1844 г. и в 1868 г. в связи с учреждением и реорганизацией Врачебно-полицейских комитетов в Москве и Санкт-Петербурге. Какие-либо сборы с проституток и содержательниц публичных домов тогда были признаны, как это ни парадоксально, «недостойными правительства». Взимание налогов означало бы для российского правительства признание и легализацию проституции, в то время как она была запрещена.

Своеобразная ситуация сложилась в Минске. С 1895 г. содержательницы домов терпимости за каждый день, проработанный у них проституткой, в зависимости от уровня заведения платили от 10 до 25 копеек. Полученные суммы денег записывались в особую книгу Санитарного комитета на имя той женщины, за которую они вносились. Когда проститутка покидала дом терпимости, она получала на руки всю накопившуюся сумму. Такое оригинальное «выходное пособие». Однако хозяйки домов терпимости вскоре нашли способ возврата денег. Проститутки намеренно оставляли публичный дом, чтобы получить деньги. А через два-три дня вновь возвращались «на работу», а деньги забирала хозяйка. Когда эта схема раскрылась, «пособие» стали выдавать только в том случае, если женщина окончательно оставляла свое ремесло, либо выходила замуж. Но и такой порядок выдачи денег тоже себя не оправдывал. Поэтому с 1898 г. обязательные взносы содержательниц домов терпимости в пользу проституток были прекращены. Хозяйки борделей стали вносить «по добровольному соглашению» ежемесячно от 10 до 30 рублей с каждого заведения в зависимости от его разряда на содержание больницы для проституток в Минске. Такой же взнос, только

¹⁰ Статистика Российской империи. Вып. XIII: Проституция: по обследованию 1 августа 1889 г. / Под ред. А. Дубровского. С. 4–5.

в меньшем размере – по 10 копеек в день с каждой проститутки, платили и хозяйки частных квартир, которые сдавались проституткам-одиночкам. Насколько взносы были «добровольными», трудно сказать. Но ежегодно в 1898-1900 гг. сумма взносов содержательниц борделей и квартирных хозяек составляла чуть менее четырех тысяч рублей (в 1898 г. – 3909 р. 75 к., в 1899 г. – 3762 р. 25 к., в 1900 г. – 3817 р. 90 к.)¹¹.

Проститутки

Всего в 1889 г. в городах Беларуси по официальным сведениям 624 женщины занимались проституцией¹². В Минской губернии насчитывалось 138 проституток, из них 65 – в Минске. По мнению современников, в Российской империи число зарегистрированных проституток никогда не соответствовало реальной численности публичных женщин. В зависимости от города, число явных проституток составляло от 1/5 до 1/10 от действительного числа всех женщин, занимающихся проституцией¹³.

По вероисповеданию среди проституток Минской губернии можно выделить три основные группы. Одна треть – 29% исповедовала православие, 14% – католичество, и 56% были иудейками. Большая часть (78%) проституток принадлежала мещанскому сословию, одна пятая – (20%) – крестьянскому.

Подавляющая часть (91%) проституток в Минской губернии была безграмотной. Хотя в белорусских городах встречались проститутки, получившие образование в гимназиях и прогимназиях, и даже в женских институтах и свободно владевшие тремя европейскими языками¹⁴.

В Минской губернии абсолютное большинство проституток были не замужем. Замужние, вдовы и разведенные составляли 9%. Как правило, проституцией занимались женщины из неблагополучных семей, сироты. Отца и мать, либо только отца или мать, имели всего лишь 9% женщин. Вообще не имели никаких родственников 7% проституток.

По правилам 1844 г. в бордели можно было принимать женщин только с 16 лет. В начале XX в. легально заниматься проституцией было разрешено с 18 лет, а работать в борделях с 21 года.

По официальным данным 1889 г. в городах Беларуси самый ранний возраст начала занятия проституцией составлял 13 лет, самый поздний – 37 лет. Две трети проституток в Минской губернии (64%) начинали работать в 15-18 лет. Расцвет карьеры приходился на возраст 18-21 года, спад начинался в 22-23 года. К 25-28 годам проститутка превращалась «в ни на что не годного человека и выбрасывалась с арены жизни»¹⁵.

¹¹ НИАБ. Ф. 67, оп. 1, д. 1, л. 54-55, 108-109, 164-165.

¹² Статистика Российской империи. Вып. XIII: Проституция: по обследованию 1 августа 1889 г. / Под ред. А. Дубровского. С. 2.

¹³ Шашков С. С. *Исторические судьбы женщины, детоубийство и проституция. История русской женщины // Собрание сочинений С. С. Шашкова*. СПб., 1898. Том первый. С. 876-877.

¹⁴ *Труды Общества Минских врачей за 1895/96 г.* Минск, 1898. С. 103.

¹⁵ Канкарович И. *Проституция и общественный разврат // Антология социальной работы*. М., 1995. Т. 2. С. 136.; Бентовин Б. *Торгующая телом (Очерки современной проституции) 1910 // История проституции*. СПб., 1994. С. 348.

Успешная карьера у большинства проституток (80%), как правило, продолжалась около четырех лет. В конце XIX в. в городах Минской губернии проститутки со стажем от четырех до восьми лет составляли 20%. Только 20 (3%) женщин в целом по городам Беларуси занимались проституцией от 10 до 25 лет.

В 1889 г. средний возраст проституток домов терпимости Минской губернии составлял 21 год, проституток-одиночек – 24 года. Возраст большинства проституток (85%) составлял от 17 до 25 лет. Старше 35 лет проститутки встречались крайне редко. Но они были. В 1878 г. в Минске в списках проституток значилась некая Юзефа Липинская 49 лет.

Поскольку минимальный возраст начала занятия проституцией, а, следовательно, и подчинения надзору был ограничен, особые проблемы возникали с регистрацией малолетних проституток. По правилам они должны были отдаваться на попечение родственникам. По постановлениям Минской городской думы о санитарном надзоре за проституцией, если отдать детей на попечительство не получалось, то они ставились на санитарный учет. В итоге, в Минске санитарные билеты получали девочки 10-11 лет¹⁶.

В Российской империи детская проституция была широко распространена и крайне востребована. В начале 1895 г. в Минске было задержано шесть девочек в возрасте от 11 до 14 лет, предлагавших свои услуги прохожим за 15 копеек. По словам одной из них, девочку к ремеслу приобщили ее собственные подружки, которые еще два года назад «завели ее в гостиницу». Четверо из девочек оказались круглыми сиротами. А матери двоих остальных зарабатывали на жизнь проституцией своих собственных дочерей и их подружек.

В 1908 г. в Минске уже была зарегистрирована 531 женщина, занимающаяся проституцией. В годы Первой мировой войны Минск превратился в пристанище проституток со всей России¹⁷. «Минск наводнен проститутками, едва ли в настоящее время есть город в России, который бы мог в этом отношении конкурировать со столицей Полесья. Только ранним утром город свободен от проституток, но после полудня сады, рестораны, кофейни, кинематографы, улицы до поздней ночи кишат проститутками. В гостиницах, банях, темных аллеях творятся неслыханные для Минска безобразия. Здесь же снуют юркие агенты, предлагая живой товар. Минск пережил за последнее время различного рода голод, но в проститутках недостатка не было»¹⁸.

Встретить проституток можно было практически на всех главных улицах Минска, где они искали клиентов, а также в районах их квартир и борделей.

Свои услуги, помимо борделей, проститутки оказывали во всех подходящих для этого местах. Прежде всего, это были их собственные квартиры, и квартиры военных, а также гостиницы, кофейни, чайные, харчевни, бани, конюшни, окрестности казарм, глухие городские улицы, сады и огороды, берега рек и пр. Распространенным явлением стала ситуация, когда солдаты, застигнутые на квартирах у незарегистрированных проституток, называли их своими прачками. В конце XIX–начале XX в. притонами становились территория Губернаторского сада и Александровского сквера, заброшенное кладбище на Магазинной улице.

¹⁶ Грацианов П. А. *К вопросу о реорганизации надзора за проституцией в России*. С. 161-162; Шыбека З. *Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет. Курс лекцый*. Вільня, 2009. С. 277.

¹⁷ Шыбека З. *Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет. Курс лекцый*. С. 276.

¹⁸ НИАБ. Ф. 299, оп. 3, д. 1838, л. 43 об.

Проститутки отличалась высоким уровнем мобильности в перемене места жительства. Женщины меняли хозяек, переходя из одного борделя в другой, или на съемные квартиры, а затем вновь могли вернуться к своей прежней хозяйке. Значительная часть проституток не имела в качестве постоянного места жительства даже какой-либо один определенный город. Они постоянно гастролировали по городам, останавливаясь в гостиницах лишь на несколько недель или месяцев. Состав проституток в Минске на протяжении года в 70-90-е гг. XIX в. менялся более чем на 65-70%.

Регламентация проституции

Правилами для проституток был установлен целый ряд санитарно-гигиенических норм, а также ограничений в поведении в общественных местах.

В Минске проститутка снять квартиру могла только с разрешения Санитарного комитета. Проституткам запрещалось проживать в гостиницах, заезжих домах и прочих подобных заведениях. Т. е. теоретически даже по личным делам проститутка не могла приехать в Минск и остановиться в гостинице. При перемене места жительства проститутка обязана была поставить об этом в известность Санитарный комитет.

Публичным женщинам было запрещено появляться на улицах Минска после первого часа ночи, а окна их квартир всегда должны были завешиваться плотными шторами, а ночью закрываться ставнями. В зданиях, где открывались дома терпимости, сдавать квартиры в наем не разрешалось.

В Минске запрещено было устраивать бордели в центре города, границы которого были определены улицами: Набережная от Магазинного переулка, Полицейская, Крещенская, Соборная площадь, Койдановская улица до Романовской, Богадельная, Серпуховский переулок, Подгорная и Скобелевская до Магазинного переулка.

В соответствии с внесенными изменениями в 1916 г. в правила о санитарном надзоре за проституцией, открывать дома терпимости и проживать проституткам можно было только в определенных районах города, ограниченных 3-м и 5-м полицейскими участками. По изданному Л. Ф. Попейко тогда же приказу женщинам, занимающимся проституцией, было запрещено появляться с 7 часов вечера до 7 часов утра в центральных районах города.

Самое жестокое ограничение касалось детей. В Минске проституткам не разрешалось проживать вместе со своими детьми. Беременность становилась для проституток крайне нежелательным последствием их деятельности.

В большинстве случаев у проституток не было возможности и средств воспитывать детей. Женщины вынуждены были искать способы избавиться от нежеланных детей. В лучшем случае новорожденных оставляли в приютах, на крыльце общественных, административных или жилых домов. В 1899 г. треть минских матерей оставляла младенцев. В худшем – женщины убивали своих детей. Незаконнорожденные не были нужны ни своим матерям, которые нередко даже не помнили и не знали отцов своих детей, ни обществу.

Вместе с тем, у проституток помимо различных ограничений и обязанностей были и свои права. В Минске проститутки, в случае нарушения их прав, или

конфликта со своим сутенером или хозяйкой, имели право обращаться с жалобами в Санитарный комитет. И женщины активно пользовались поддержкой Санитарного комитета, в который ежедневно поступали прошения от проституток. В 1895 г. одна из проституток обратилась с жалобой на гостиничного фактора, забравшего у нее все заработанные деньги. Этого фактора немедленно вызвали в Комитет. Под угрозой составления протокола мужчина вернул все деньги.

Порядок подчинения проституток надзору не гарантировал женщине, как бы не была безупречна ее нравственность, того, что она не будет бесосновательно привлечена к медицинскому осмотру и внесена в списки проституток.

Подчинить женщину врачебно-полицейскому надзору, т. е. внести ее в списки проституток, можно было только при условии ее добровольного согласия, либо на основании сведений, представленных полицией либо Санитарным комитетом. Однако добровольность подчинения была достаточно условной. Если женщина не соглашалась, то ее привлекали к ответственности по 44 ст. «Устава о наказаниях, налагаемых мировыми судьями», «за не исполнение распоряжений правительства, относящихся к предупреждению непотребства»¹⁹, а, именно, «за тайный разврат». Закон предусматривал наказание в виде денежного штрафа в размере 100 рублей либо лишение свободы сроком до одного месяца. Прямой статьи закона, которая давала бы возможность признать женщину проституткой и насильственно подчинить ее врачебно-полицейскому надзору, в российском законодательстве не было. Тем не менее, безграмотность женщин, их бесправие, давали широкие возможности для произвола властей. Нередкими были случаи арестов невинных девушек за «тайный разврат» по одному лишь подозрению полицейского чиновника.

В 1876 г. молодая минская мещанка Либа Шифринова обратилась к губернатору с жалобой на минского городского врача Бадера, который через полицию потребовал доставить Либу и ее сестру Софию на медицинское освидетельствование. По распоряжению губернатора было проведено расследование и выяснилось, что названные девушки «непотребством не занимаются»²⁰. Естественно, что подобные обвинения не могли не отразиться на социальном статусе женщины, на ее семье, на отношении городского общества к ней.

В марте 1895 г. в больницу поступила девушка, в санитарной карте которой было указано венерическое заболевание. После осмотра несколькими врачами выяснилось, что девушка абсолютно здорова. Оказалось, что девушка приехала в Минск из Несвижа для покупки новой швейной машины и остановилась в одной из гостиниц. На следующий день после ее приезда в Минск к ней явился чиновник Санитарного комитета и, обвинив ее в тайной проституции, потребовал записаться в списки проституток. Под угрозой вызова полиции девушку насильно отправили в Санитарный комитет. На следующее утро девушка «была освобождена из больницы после ночи, проведенной в слезах». Подобные обвинения бросали тень на моральный облик женщины.

Под надзор полиции, как правило, попадали либо неопытные, только начавшие заниматься проституцией, либо проститутки низшего разряда. Опытные же проститутки, со стажем, откупаясь от полиции, годами могли тайно заниматься

¹⁹ *Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями // Свод законов Российской Империи*. СПб., 1897. Книга 2. Т. 15. С. 181.

²⁰ НИАБ. Ф. 299, оп. 3, д. 318, л. 169-169 об., 170-170 об., 229.

проституцией. В Минске даже действовала своя установленная такса. Пристав 4-й части города получал с каждой проститутки по три рубля в месяц.

В правилах о надзоре за проституцией в Минске детализировалось, что женщина исключалась из списков проституток в случае ее смерти (как будто можно было быть проституткой посмертно), замужества, либо в результате ходатайства самих женщин, если оно будет признано уважительным²¹. В таких случаях личные дела женщин, исключенных из списков проституток, уничтожались.

Каждая зарегистрированная публичная женщина получала медицинский билет, в который вносились сведения о состоянии ее здоровья. За полученный билет проститутка платила по пять копеек серебром. В правилах 1844 г. о замене паспортов проституток медицинскими билетами речи не шло. Тем не менее, эта практика стала общераспространенной по всей Российской империи. В 1876 г. было принято решение о выдаче медицинских билетов взамен паспортов. В результате установленной системы надзора за проституцией ограничивалась личная свобода женщины. Женщина лишалась общегражданских документов, удостоверяющих личность – вместо паспорта она получала медицинский (санитарный) билет (смотровую книжку), так называемый «желтый билет».

Главной обязанностью публичных женщин, помимо выполнения сексуальных услуг, было «беспрекословно подвергаться освидетельствованию». По правилам 1844 г. все проститутки обязаны были проходить регулярный, не менее одного раза в неделю, медицинский осмотр. Осмотры женщин проходили в самых разнообразных местах: на квартирах у врачей, в полицейских управлениях, при больницах.

В 1876 г. вышло постановление Министерства внутренних дел, в соответствии с которым медицинское освидетельствование должно было проводиться два раза в неделю по средам и субботам с 10 до 12 часов дня: проституток-одиночек – в городских больницах, а проживающих в домах терпимости – в те же дни в самих борделях. В 1886 г. постановлением Медицинского Совета проституткам-одиночкам было предоставлено право проходить медицинский осмотр у себя на квартирах либо на квартирах врачей.

В Минске с учреждением Санитарного комитета осмотры всех проституток проходили в специальном смотровом пункте, организованном при комитете на средства города. Проститутки, проживающие в домах терпимости, осматривались по вторникам и пятницам, а проститутки-одиночки – по средам и субботам. При осмотрах врачу помогала окончившая специальный курс по лечению венерических болезней женщина-фельдшер²². Женщинам, оказавшимся при осмотре здоровыми, в билете ставился штамп «здорова» и назначалась дата следующего осмотра. Больная женщина снабжалась особой карточкой, с которой она отправлялась на лечение в больницу. Билет проститутки оставался на хранение в Санитарном комитете до ее выздоровления. Чтобы проститутки не уклонялись от лечения, заболевшие женщины отправлялись в больницу в сопровождении сторожа.

Все прибывающие в город проститутки также проходили медицинский осмотр. Признанные в результате осмотра здоровыми, получали медицинские

²¹ *Свод узаконений и распоряжений правительства по врачебной и санитарной части в империи.* СПб., 1895–1896. Вып. 1. С. 169.

²² НИАБ. Ф. 1, оп. 3, д. 161, л. 254.

билеты. Все женщины, у которых были обнаружены признаки венерического заболевания, отправлялись на принудительное лечение.

Методы и условия проведения медицинских обследований женщин во многих городах далеко не всегда соответствовали даже тогдашним медико-санитарным нормам²³.

Минск был единственным городом в Беларуси и, вероятно, одним из немногих в Российской империи, где была разработана инструкция для врачебного персонала Санитарного комитета. В инструкции прописывалось, что осмотр каждой проститутки должен быть «возможно полным, осматриваться должны не только половые органы, с обязательным введением маточного зеркала, и полость рта, но и вся поверхность кожи туловища и конечностей». Входить в комнату к врачу женщина должна была в таком виде, «который обеспечивал бы возможность тщательного осмотра, как то: вымытой, соответствующе раздетой и т.п.».

Врачи признавали, что существовавшие методы диагностики не всегда позволяли обнаружить все проявления венерических заболеваний, вне зависимости от опыта, квалификации и добросовестности врача. Бактериологические исследования не проводились. В больницах даже губернских городов Беларуси на рубеже XIX–XX вв. не было микроскопов.

Женщины всячески избегали медицинских обследований. Во-первых, проститутки должны были платить за свое лечение, в то время как для других категорий больных лечение сифилиса было бесплатным. Это и стало одной из причин открытия в Минске больницы для проституток, лечение в которой было бесплатным. Во-вторых, попадая в больницу, женщины лишались возможности заработка, поэтому предпочитали лечиться, если лечились вообще, у частнопрактикующих врачей. Были случаи, когда проституток направляли на принудительное лечение в качестве наказания за несвоевременную явку к осмотру или за появление на осмотр в нетрезвом виде.

Одним из средств поиска проституток, не явившихся на медицинский осмотр, и выявления тайной проституции были ночные полицейские облавы. Все женщины, находящиеся в это время на улице, независимо от причины, и «навлекающие на себя явное подозрение в распутстве», арестовывались и затем подвергались принудительному медицинскому осмотру городским врачом. При этом российское правительство постаралось оградить права имущих классов – подчеркивалось, что касается эта мера только «бродячих женщин»²⁴.

От произвола полиции в какой-то степени были защищены только женщины из обеспеченных классов горожан. Нередко среди женщин, задержанных во время ночных облав по подозрению в тайной проституции, оказывались девиственницы²⁵.

Эта была одна из самых грубых мер в Российской империи по надзору за проституцией. В 1903 г. российское правительство решило отказаться от подобных действий.

²³ Воронич Т. *Город и проституция: из истории повседневности Гродно (вторая половина XIX – начало XX вв.)* / *Гарадзенскі палімісест* 2011. Асоба, грамадства, дзяржава. XV–XX ст. – Мінск 2012, С. 279.

²⁴ Ibidem, С. 282.

²⁵ Штюмер К. Л. *Проституция в городах* // *Труды высочайше разрешенного съезда по обсуждению мер против сифилиса в России, бывшего при Медицинском Департаменте с 15 по 22 января 1897 г.* СПб., 1897, Т. 1, С. 37.

Выявленные полицией тайные (незарегистрированные) проститутки проходили такую же процедуру осмотра с последующим занесением в список и выдачей медицинского билета.

Одной из мер, направленных на борьбу с распространением венерических заболеваний, был допрос мужчин, заболевших сифилисом. В соответствии со 158 ст. Устава о предупреждении и пресечении преступлений, женщины, указанные мужчинами, как заразившие их сифилисом, доставлялись полицией на принудительное медицинское освидетельствование и лечение²⁶. И опять же область применения этого закона ограничивалась категорией «бродячих, подлых и подозрительных девок». Наиболее незащищенной группой населения в Российской империи оказывались женщины из мало- и неимущих слоев.

Эта мера, «дознание» заразившихся сифилисом мужчин, себя не оправдывала. Часто заболевшие либо преднамеренно укрывали женщин и не сообщали настоящих имен, либо вообще знали женщину только в лицо. А чтобы отделаться от надоедавших допросов, просто называли первое пришедшее на ум имя какой-либо знакомой всем проститутки. В большинстве случаев девять из десяти женщин, осмотренных по показаниям солдат, оказывались здоровыми. Нередко названные женщины не существовали вообще.

В многочисленных циркулярах оговаривалось, что осмотр женщин должен проводиться только с предварительного разрешения полиции и «по произведении онаго с должною осмотрительностью надлежащего дознания, если обнаружится, что указанная женщина действительно промышляет развратом». На практике данное условие не соблюдалось. Нетрудно представить, что переживала девушка, насильственно подвергнутая врачебно-полицейскому осмотру. Сама постановка вопроса была унижительна для женщины, поскольку ей предъявлялось обвинение в распространении сифилиса всего лишь на основании показаний одного мужчины, далеко не всегда отличавшегося высокими моральными и нравственными качествами.

Российское государство волновала не столько проблема торговли женским телом, сексуального рабства женщины, сколько распространение венерических болезней. Женщины выступали источником заразы, такой же, как брюшной тиф, холера. И меры, принимаемые для контроля над проституцией, приравнивались к мерам, принимаемым против распространения инфекционных болезней. Венерические болезни разносит «масса одиночной и бродячей проституции», женщины, торгующие своим телом, являются «заведомо заражающими других»²⁷.

²⁶ Устав о предупреждении пресечении преступлений. С. 27.

²⁷ Грацианов П. А. К вопросу о реорганизации надзора за проституцией в России, С. 156, 157.

Торговля женщинами

В Российской империи нелегальная торговля женщинами процветала²⁸. Хозяева домов терпимости, тайных притонов постоянно, не менее одного-двух раз в месяц, стремились обновить состав проституток. Женщины переуступались и перепродавались из одного борделя в другой. Сумма, затраченная на их приобретение, ставилась хозяйками в долг самим проституткам. Во второй половине XIX в. в Минске состав проституток домов терпимости за один год менялся более чем на 70-80%²⁹. Нередко торговля женщинами велась с ведома полицейских органов надзора³⁰.

Практически в каждом городе Беларуси действовала группа лиц – это специальные «агенты», «комиссионеры», занимающиеся поставкой «живого товара» в публичные дома. В Минске в конце XIX в. регулярно задерживались полицией «комиссионеры» не только из близлежащих городов, но и из Кременчуга, Киева, Ростова-на-Дону. Система торговли женщинами охватывала всю империю.

Дешевле всего стоили проститутки, документы которых находились в органах полиции. Если же женщина имела паспорт на руках, то она расценивалась как «свежая». Поскольку это было доказательством того, что женщина на учете в полиции не состоит и проституцией еще не занимается. Поэтому проститутки стремились забрать свой паспорт из полиции, главным основанием для чего использовалось предстоящее замужество. Нередко в роли женихов выступали сами «комиссионеры»³¹.

Горожане и проституция

Горожане крайне негативно относились к соседству проституции и проституткам. Как правило, жители отдельных улиц в городах проявляли впечатляющее единодушие в борьбе против открытия домов терпимости на их улицах. Как только горожане узнавали, что на их улице будет устроен публичный дом, они тут же разворачивали активную деятельность, чтобы воспрепятствовать этому. Многочисленными письменными прошениями они обращались в городские органы власти – в городскую думу и управу и к самому губернатору.

Специфика ситуации была в том, что в компетенцию городских органов самоуправления не входили вопросы открытия домов терпимости и определения городских территорий для них. Решение этих вопросов находилось в ведении полиции³². Все, что мог сделать город, это принять постановление о том, чтобы «на городских землях этих домов не открывалось»³³. Остальное зависело от

²⁸ Воронич Т. *Город и проституция: из истории повседневности Гродно (вторая половина XIX – начало XX вв.)*, С. 274-276.

²⁹ Подсчитано по: НИАБ. Ф. 299, оп. 3, д. 348, л. 3-3 об., 247-248 об., Ф. 2513, оп. 2, д. 880, л. 6-7 об., 81-82 об.

³⁰ Елистратов А. И. *Доклад о роли права и нравственности в борьбе с торгом и куплею женщин в целях разврата // Труды первого всероссийского съезда по борьбе с торгом женщинами и его причинами, происходившего в Санкт-Петербурге с 21 апреля по 25 апреля 1910 г.* Т. II. СПб., 1912, С. 407.

³¹ Грацианов П. А. *К вопросу о реорганизации надзора за проституцией в России*, С. 160.

³² НИАБ. Ф. 299, оп. 3, д. 1564, л. 70-70 об.

³³ НИАБ. Ф. 2496, оп. 1, д. 4627, л. 1 об.

инициативы самих городских жителей. Горожане могли, например, совместно «бойкотировать» мероприятия по открытию борделей. Когда власти находили подходящее здание для размещения в нем борделя, то одни домовладельцы отказывались сдавать свой дом в аренду для этих целей, а другие просто назначали «непомерно высокие цены».

Дома терпимости, тайные притоны, клиентами которых были рядовые российской армии, проститутки, действительно, доставляли немало хлопот горожанам. На улицах города проститутки, в поисках клиентов, вели себя «непристойно», могли оскорблять прохожих, «в особенности подростков», позволяли «себе приставать к мужчинам, стараясь всячески заводить с ними знакомство и затем заманивать к себе, причем нередко ухитряются обирать посетителей, обладающих крупными деньгами»³⁴.

На улицах возле публичных домов, постоянно происходили ссоры, драки пьяных солдат, нередко и с применением оружия, «и даже убийства». Солдаты сквернословили, орали, ломали заборы и выбивали стекла в соседних домах. В поисках борделей, солдаты врывались в близлежащие дома, чем наводили неимоверный ужас на жителей. Территория вокруг домов терпимости и тайных притонов превращалась посетителями проституток в отхожие места.

Особенно обострилась криминогенная ситуация в Минске с началом Первой мировой войны. В борделях велась торговля алкоголем, в том числе и разного рода суррогатами. «Дома терпимости превратились в притоны темных личностей, с продажей водки и обиранием посетителей», «в квартирах проституток-одиночек возможны приюты ... воров, дезертиров и всякого темного люда, включительно до шпионажа»³⁵.

Еще одна проблема была связана со сдачей жилья в аренду. Квартиры в домах по соседству с борделями обесценивались. Но даже при заниженной цене квартиры часто пустовали, поскольку никто не соглашался жить в подобных районах.

Не меньшее волнение у жителей вызывало и то, какое влияние оказывает поведение проституток и их клиентов на проживающих рядом детей и подростков. В 1897 г. домовладельцы Новоромановской улицы Минска, прося о закрытии дома терпимости, отмечали, что «дети наши, будучи свидетелями разврата и окончательного нравственного падения как проституток, так и посетителей их, в будущем доставят обществу преступников, а нам, родителям, безграничное огорчение», «... все эти невинные существа (дети. — Т. В.) должны оставаться невольными зрителями распутства, граничащего с одичением»³⁶.

Особое беспокойство, связанное с проституцией, испытывала женская половина Минска. В конце XIX в. городскому голове Минска графу Чапскому поступило письмо от минчанок, в котором они жаловались на свое «обиженное семейное положение»: «... в гостинице «Гомель» девушек таких (занимающихся проституцией. — Т. В.) находится очень много и наши мужья сменившись со службы не приходят домой, а находятся в гостинице «Гомель». Мало того, что очень много денег тратят на них, но более всего, что некоторые заразились венерической болезнью...». Проблема, по мнению авторов этого письма, заключалась

³⁴ НИАБ. Ф. 299, оп. 3, д. 1838, л. 47.

³⁵ НИАБ. Ф. 299, оп. 3, д. 1838, л. 19 об., 43, 47.

³⁶ НИАБ. Ф. 1, оп. 3, д. 161, л. 53-53 об.

не в нравственных устоях их мужей, а в самом факте наличия проституток, соблазняющих их мужчин...

Но беспокойство горожан было настолько велико, насколько сильно проституция вторгалась в их жизнь, в физические пределы их личного жизненного пространства. Горожане писали многочисленные прошения с просьбами о закрытии борделей для нижних воинских чинов, и в то же время мирились с существованием борделей для клиентов «уровнем повыше», которые были тише и спокойнее и не доставляли столько волнений. Горожан возмущала не сама проституция как явление, не аморальность того, что происходило в публичных домах, а то, как это затрагивало их жизнь.

Таким образом, проблема проституции в Минске, как и в других городах Беларуси не была решена. Причина заключалась в несовершенстве российского законодательства и в менталитете самого городского общества. Меры, принимаемые городскими властями в борьбе за нравственность горожан – для контроля и борьбы с проституцией, скорее носили репрессивный характер и были направлены на ликвидацию последствий данного явления, а не на устранение его причин.

Summary

Prostitution in Minsk (second half of the 19th – early 20th century)

The article presents various means of control over prostitution that were applied in the Russian Empire from the end of the 19th to the early 20th century, as exemplified by the gubernial city of Minsk. It describes the specificity and originality of the actions that were taken by the Minsk authorities in order to organize the supervision of prostitution, including *The Applicable Provisions* issued by the Municipal Duma on the matter of sanitary supervision over prostitution, the activity of the Municipal Sanitary Committee, the functioning of a hospital for prostitutes with venereal diseases that was maintained with a “voluntary tax” paid by the brothel procuresses. With the use of statistical data, the author looks at prostitutes and procuresses as occupational categories, both quantitatively and qualitatively, and describes restrictions imposed on the women engaged with these professions. It turns out that in addition to a wide range of hygienic and sanitary regulations, there were also a number of limitations on the personal life of prostitutes that virtually confined their civil rights. On the basis of records from the official census of prostitutes, the author also analyzes the terms of subordination of prostitutes to the medical and police supervision. The article also reveals that illiteracy of the prostitutes, in conjunction with the limitation of their rights, created favorable conditions for abuse of power by the authorities. One of the most vulgar means of supervision over prostitution in the Russian Empire were nightly police raids, which were also practiced in Minsk. However, in case of violation of their rights, or a conflict with their procurer or procuress, the Minsk prostitutes, were able to file a complaint at the Municipal Sanitary Committee. The article provides an analysis of the relationship

between the city (its authorities and residents) and prostitutes. In Minsk, like in other Belarusian cities, prostitution could not be fully normalized because of the imperfection of the Russian law, and the specific mentality of the urban community. The Russian state authorities of that time were concerned by the spread of venereal diseases rather than by trafficking and sexual slavery of women.

Santrauka

Prostitucija Minske (antra XIX – pradžia XX amžiaus)

Straipsnyje remiantis gubernijos miesto Minsko pavyzdžiu aptariamos Rusijos imperijos prostitucijos kontrolės formos ir metodai XIX amžiaus pabaigoje – XX amžiaus pradžioje. Aprašoma Minsko valdžios veiksmų specifika ir unikalumas, organizuojant prostitucijos priežiūrą – *Minsko miesto dūmos privalomųjų nuostatų apie sanitarinę prostitucijos priežiūrą* išleidimas, Miesto sanitarinio komiteto veikla, miesto ligoninės skirtos prostitučių sergančių venerinėmis ligomis gydymui funkcionavimas, o taip pat prostitučių „šeimininkų“ įmokos, tam tikras „mokestis“ – „laisvanoriško susitarimo“ įnašai tokiai ligoninei išlaikyti ir kt.

Statistinės medžiagos pagrindu charakterizuojama kiekybinė ir kokybinė prostitučių bei jų „šeimininkų“ sudėtis. Aptariami suvaržymai moterims, užsiimančioms prostitucija: šalia eilės sanitarinių-higienos taisyklių egzistavo skaitlingi reikalavimai, liečiantys prostitučių asmeninį gyvenimą bei ribojantys jų pilietines teises.

Straipsnyje analizuojami moterų pajungimo medicininei-policinei priežiūrai, t.y., jų įtraukimo į prostitučių sąrašus formos ir metodai. Pažymima, kad moterų neraštingumas, jų beteisiškumas suteikė labai plačias galimybes valdžios savivalei. Viena iš grubiausių valdžios priemonių, organizuojant prostitucijos kontrolę, labai plačiai taikomų Rusijos imperijoje, tarp jų ir Minske, buvo naktinės policijos gaudynės. Tačiau kartu, Minsko prostitutės jų teisių pažeidimo, konflikto su suteneriu ar „šeimininke“, atveju turėjo teisę juos skusti Sanitariniam komitetui.

Šalia to, straipsnyje analizuojamas miesto, jo gyventojų ir prostitucijos tarpusavio santykių klausimas.

Apibendrinant tyrimą konstatuojama, kad prostitucijos problema Minske, kaip ir kituose Baltarusijos miestuose, nebuvo išspręsta. To priežastys slypėjo Rusijos įstatyminės bazės ribotume bei miesto visuomenės mentalitete. Rusijos valdžiai rūpėjo ne prekybos moters kūnu problema, ne tai kaip užkirsti kelią moterų seksualinei vergovei, o kaip stabdyti venerinių ligų plitimą.

RUSOFILSTWO CZY PRAGMATYZM: LITWINI WOBEĆ ROSJI I NIEMIEC W LATACH I WOJNY ŚWIATOWEJ

Sprawa stosunku Litwinów do mocarstw, których armie walczyły na terenie Litwy, w historiografii litewskiej podejmowana była rzadko – nawet z okazji setnej rocznicy wybuchu Wielkiej Wojny. Być może dlatego, że jest to temat niewygodny w czasie koniunktury politycznej, jaka powstała na Litwie po ostatnich wydarzeniach na Ukrainie. Przypominanie jednoznacznie lojalnego stanowiska Litwinów w stosunku do Imperium Rosyjskiego w przeszłości może budzić różne podejrzenia i narażać na oskarżenia. Tym bardziej więc należy badać tę sprawę, dochowując wierności zasadzie *sine ira et studio*.

Wśród współczesnych historyków litewskich sytuację na Litwie w latach I wojny światowej, szczególnie pod okupacją niemiecką, rozpatrywał Edmundas Gimžauskas w pierwszej części X tomu wydawnictwa „Historia Litwy”. Wnikliwy badacz niewiele jednak uwagi poświęcił kwestii stosunku społeczności litewskiej do Rosji, choć przedstawiony przezeń całokształt niemieckich porządków okupacyjnych nie pozostawia wątpliwości co do tego, jakie mogły być odczucia Litwinów wobec nowych władców ich kraju. Z drugiej strony, Gimžauskas zakwalifikował jako „dość dziwne zjawisko” powszechne wyrazy sympatii do wojska rosyjskiego na początku wojny – wbrew pamięci o dziewiętnastowiecznych powstaniach, zakazie druku w języku litewskim czcionką łacińską (który został zniesiony zaledwie dziesięć lat wcześniej) i stłumieniu rewolucji 1905 r.¹ Historyk tłumaczył taką postawę przede wszystkim mobilizacją do wojska rosyjskiego wielu Litwinów i obawami przed ewentualnym „przyjściem Niemców” w miejsce władzy rosyjskiej². Też obcej, ale do której ludność Litwy w ciągu 120 lat jej panowania już przywykła. Kwestii stosunku Litwinów do obcych mocarstw Gimžauskas szczegółowo nie rozpatrywał.

Za próbę zmierzenia się z tematem uważam mój artykuł w wydawnictwie polskim oraz dwa inne – w rosyjskich³. Rozumiem, że istnieje niebezpieczeństwo powtarzania

¹ *Lietuvos istorija*, t. X, cz. I, Vilnius 2013, s. 40.

² *Ibidem*, s. 40.

³ A. Kasperavičius, *Rozwój dążeń niepodległościowych Litwinów na litewskiej prowincji w latach okupacji niemieckiej (1915–1918)* [w:] *Lata Wielkiej Wojny. Dojrzewanie do niepodległości 1914–1918*, Białystok 2007, s. 112–124; A. П. Касперавичюс, *Первая мировая война: литовское общество и его историческая память* [w:] *Первая мировая война в истории и культуре России и Европы*, Калининград 2013, с. 297–304; A. П. Касперавичюс, *Первая мировая война и литовское общество* [w:] *Россия в годы Первой*

samemu sobie, ale być może uda się tego uniknąć, m. in. dzięki włączeniu do niniejszego tekstu wątku historiograficznego. Naturalnie, baza źródłowa wszystkich moich opracowań pozostaje ta sama: ówczesna prasa i publikowane wspomnienia świadków wydarzeń. W Litwie Niepodległej i nawet na uchodźstwie po II wojnie światowej zostały wydane zbiory wspomnień i książki pojedynczych autorów.

Osobliwe miejsce wśród tych publikacji zajmuje wydany w Wilnie latem 1939 r. zbiór wspomnień spisanych przez dziennikarza litewskiego Petrasa Ruseckasa⁴. Książkę zamierzano drukować w Kownie. Niespodziewanie Ruseckas został wezwany do Ministerstwa Spraw Zagranicznych Litwy, gdzie się dowiedział, że jej druk został wstrzymany z powodu interwencji E. Zechlina, posła III Rzeszy. Zechlin konfidentycznie ostrzegł, że wydanie zebranych przez Ruseckasa wspomnień będzie potraktowane jako „nieprzyjazne poczynanie” wobec nazistowskiego mocarstwa. Wiadomość o tej sprawie dotarła do poselstwa polskiego w Kownie, które zaproponowało Ruseckasowi, aby udał się do Wilna i tam wydrukował swoją książkę. Zecerzy wileńscy w pośpiechu składali tekst, a płataninę z nazwami różnych miejscowości pomógł rozwiązać funkcjonariusz polskiej defensywy, który zezwolił na korzystanie z posiadanych przez jego biuro map. Urząd oświaty woj. wileńskiego zakupił 150 egzemplarzy będącej jeszcze w druku książki dla bibliotek Wileńszczyzny i w ten sposób prawie pokrył wydatki związane z jej publikacją. Niestety, przed 17 września 1939 r. książki Ruseckasa nie udało się rozpowszechnić⁵.

Co się tyczy litewskiej historiografii radzieckiej, to postawa Litwinów wobec Rosji w latach I wojny światowej nie była tematem badań historyków. Co prawda, w pierwszym tomie „Historii Litewskiej SRR [Socjalistycznej Republiki Radzieckiej]” znajdujemy, mimo kilku stereotypów ideologicznych, możliwą do akceptacji ocenę ogólną: „Burżuazja litewska, razem z klasami wyzyskiwaczy całej Rosji, popierała w czasie wojny carat [...]. W taki sposób burżuazja litewska pragnęła wzmocnić swoją pozycję, wystarać się dla Litwy o autonomię, zjednoczyć pod berłem cara rosyjskiego wszystkie ziemie litewskie, czyli należące do Niemiec Kłajpedę i część Prus Wschodnich”⁶.

Podobną opinię spotykamy również w opracowanej przez „burżuazyjnych” historyków i wydanej pod redakcją Adolfa Šapoki w 1936 r. „Historii Litwy”. O stosunku szerokich kręgów społeczeństwa litewskiego do wojny, Rosji i wojsk rosyjskich w tej niby półoficjalnej wykładni dziejów Litwy przez historiografię, nazwijmy to, „smetonowską”, nie ma ani słowa. Bardzo krótko przedstawiono tylko aktywność i nadzieje litewskich działaczy politycznych, włącznie z posłami do Dumy Państwowej Imperium Rosyjskiego, na początku I wojny światowej. Znamienne, że historycy podkreślili postęp gospodarczy i kulturalny społeczeństwa litewskiego w latach przedwojennych⁷. Pośrednio tłumaczyło się to ich lojalną postawą w stosunku do Rosji, o której jednak nie wspomniano. Z drugiej strony, ogólna charakterystyka panowania niemieckiego na Litwie w latach 1915–1918 była zdecydowanie negatywna: „Straszliwa nędza i choroby przez trzy lata niszczyły mieszkańców Litwy, pozostawionych bez

мировой войны 1914–1918: материалы Международной научной конференции (Москва, 30 сентября – 3 октября 2014 г.), Москва 2014, c. 382–388.

⁴ [P. Ruseckas], *Lietuva Didžiajame kare*, Vilnius 1939.

⁵ J. Cicėnas, *Vilnius tarp audrų*, Vilnius 1993, s. 232–233.

⁶ *Lietuvos TSR istorija*, t. 1, *Nuo seniausių laikų iki 1917 metų*, Vilnius 1985, s. 351.

⁷ *Lietuvos istorija*, Vilnius 1989, s. 530–531.

żadnej pomocy na pastwie bezlitosnej i aroganckiej administracji niemieckiej. Młodzież zabierano na roboty przymusowe, gdzie traktowano ją gorzej niż bydło”⁸.

W czasie II wojny światowej wielu Litwinów, przeważnie inteligencji, uciekło przed powracającą Armią Czerwoną. Większość z nich osiadła w Stanach Zjednoczonych. Diaspora litewska rozwinęła szeroką działalność kulturalną. Pracowali również historycy, których książki, pisane w jęz. litewskim, były publikowane w wydawnictwach emigracyjnych. Litewskie (tzw. lituanistyczne) szkoły na emigracji korzystały przeważnie z podręcznika historii Litwy autorstwa Vandy Daugirdaitė–Sruogienė, który miał aż sześć wydań. Emigranci, do których należała również Daugirdaitė–Sruogienė, nie mieli specjalnych powodów, by kochać Rosję, często utożsamianą ze stalinowskim ZSRR, jednak w podręczniku jej autorstwa nie znajdujemy zbyt pretensyjnej do wschodniego mocarstwa, przynajmniej w rozdziale o I wojnie światowej. Zwrócono w nim uwagę na to, że Litwini musieli walczyć „brat przeciwko bratu”, tzn. poborowi z Litwy właściwej – w wojsku rosyjskim, a z „Małej Litwy” – w niemieckim. Zaznaczono również, że latem 1915 r. wojska rosyjskie podczas odwrotu zmuszały mieszkańców wsi i miast Litwy do ewakuacji w głąb Rosji, w nieznane. Na Litwie nastąpił okres okupacji niemieckiej, „ustanawiający dla ludności miejscowej niespotykane dotąd, ciężkie i okrutne porządki”⁹. Podręcznik podaje zwięzłe informacje dotyczące urzeczywistniania niemieckiego porządku okupacyjnego. O stosunku Litwinów do Rosji i armii rosyjskiej również w podręczniku Daugirdaitė–Sruogienė nie ma mowy, ale nacisk kładziony na okropności okupacji niemieckiej przemawia pośrednio na korzyść władzy rosyjskiej w porównaniu do niemieckiej.

Na emigracji wydana została również obszerna historia Litwy pióra Pranasa Čepėna, której chronologia ma zasięg od początku XIX w. do 1924 r. W rozdziałach poświęconych I wojnie światowej wiele miejsca zajmuje przedstawienie uciążliwych dla mieszkańców Litwy działań dowództwa wojsk rosyjskich, takich jak m.in. przymusowa ewakuacja ludności, zapasów zboża i zwierząt domowych czy palenie wsi podczas odwrotu. Na szczęście dla chłopów, taktyka „wypalanej ziemi” nie była konsekwentnie stosowana, odpowiednie rozkazy przeważnie nie były wykonywane. Dowódcy niższego szczebla życzliwie odnosili się do błagań chłopów, popartych przeważnie łapówkami, by ci pozostawili domostwa wiejskie w spokoju.

Najbardziej ucierpieli od wojskowych rosyjskich litewscy Żydzi, których uważano za niezasługujących na zaufanie i szpiegujących dla Niemców. Wysiedlanie Żydów ze strefy przyfrontowej rozpoczęto już jesienią 1914 r. Na podstawie rozkazu głównodowodzącego Imperium Rosyjskiego wielkiego księcia Mikołaja Mikołajewicza Żydów wraz z Niemcami i luteranami innych narodowości wysiedlano w głąb Rosji. Lekceważono przy tym nawet ustawy zakazujące zamieszkiwania Żydów w guberniach wewnętrznych Imperium¹⁰. W maju 1915 r. Żydzi zostali całkowicie wysiedleni z Kowna i częściowo – z wielu mniejszych miast i miasteczek Litwy.

Postępowanie władz w zakresie wysiedlania dopełniały samowolne działania przeciwko Żydom rosyjskich wojskowych, szczególnie Kozaków, którzy często urządzali pogromy. Oficer B. Bakulin w swoim dzienniku zauważył, że „Żydzi o wiele bardziej

⁸ *Ibidem*, s. 536.

⁹ V. Daugirdaitė–Sruogienė, *Lietuvos istorija*, Vilnius 1990, s. 287.

¹⁰ P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, Vilnius 1992, s. 19.

obawiali się Kozaków niż Niemców”¹¹. Jednak ówczesna prasa rosyjska na temat wyczynów Kozaków zachowywała milczenie. Wśród Litwinów nieszczęścia miejscowych Żydów nie wzbudzały widocznego współczucia, nie było też interwencji w ich obronie ze strony litewskich organizacji społecznych. Postępowanie władz rosyjskich wobec Żydów w latach 1914–1915 prawie nie pozostawiło w pamięci historycznej Litwinów śladu i nie miało ujemnego wpływu na ogólną ocenę tychże władz.

Čepėnas obszernie naświetlił sytuację Litwy pod okupacją niemiecką, porządku w utworzonym przez Niemców tzw. Ober-Oście, który obejmował nie tylko Litwę właściwą, ale również część Białorusi, południową Suwalszczyznę i nawet Białystok. Terytorium Ober-Ostu zostało przekształcone w niby osobne państwo, które miało swoje granice, odrębną, choć niemiecką, administrację wojskową, a funkcje ustawodawcze sprawował głównodowodzący wojsk Rzeszy na wschodzie. Było to dziwne „państwo”, trochę podobne do Wolnego Państwa Konga, które utworzył w końcu XIX w. w Afryce król belgijski Leopold – rozpustny awanturnik i hochsztapler. Władze Ober-Ostu nie były takim „potworem moralnym”, ale i one wyzyskiwały bezlitośnie powierzony im „opiecz” kraj.

Doniesienia o ucisku ludności Ober-Ostu wywoływały niepokój i oburzenie niektórych posłów Reichstagu Rzeszy Niemieckiej. Socjaldemokrata Hugo Haase i przedstawiciel katolickiej Partii Centrum Matthias Erzberger z trybuny Reichstagu potępił brutalność administracji Ober-Ostu. Podsumowując sytuację Litwinów pod okupacją niemiecką, Čepėnas nawiązał do stanowiska wspomnianych posłów: „Biorąc pod uwagę nawet tylko przemówienia i wydane przez nich po wojnie wspomnienia, możemy sobie uświadomić, jakie straszne było życie na Litwie pod okupacją niemiecką”¹².

We wszystkich omawianych pracach historyków litewskich, naturalnie z wyjątkiem wydanej w 1986 r. „Historii Litewskiej SRR”, został uwypuklony fakt, że I wojna światowa i szczególnie okupacja niemiecka stworzyły dla Litwinów warunki do założenia własnego, niepodległego państwa. Równocześnie akcentowano trudne warunki życia w Ober-Oście. W porównaniu do sytuacji Litwy i Litwinów nawet w czasie wojny, „za ruskich” różnica przemawiała rażąco na korzyść Niemców, chociaż nie mówi się o tym wprost w żadnej z omawianych książek.

W czasie okupacji niemieckiej wśród Litwinów rozpowszechniły się szeroko nastroje rusofilskie, oczekiwano powrotu wojsk rosyjskich. Świadectw takiego stanu jest wystarczająco dużo. Często cytowany jest pamiętnik–diariusz z czasów Wielkiej Wojny autorstwa społeczniczki i pisarki litewskiej Gabrielė Petkevičaitė (Bitė), z którego warto przytoczyć tu jeden epizod. Na początku lipca 1916 r. w miejscowości Rozalimas w pobliżu ziem łotewskich słyszany był od północnego wschodu huk dział artyleryjskich. Sąsiedzi Petkevičaitė, chłopci, uznali to za oznakę zwycięskiego natarcia Rosjan:

„Nadchodzą! Nadchodzą! – wołała promieniując radością sąsiadka – „polityk”.

Wiesniacy słuchali dalekiej kanonady z mieszanymi uczuciami. Jedni twierdzili:

– Niech przychodzą! Za Niemca już nie można było żyć.

¹¹ *Россия в годы Первой мировой войны: экономическое положение, социальные процессы, политический кризис*, Москва 2014, s. 411.

¹² P. Čepėnas, *op. cit.*, s. 89.

Inni, którzy wcześniej ufali Niemcom, teraz z rezygnacją dodawali: Któż to mógł wiedzieć, że oni tacy będą. Jeszcze inni, przeważnie kobiety, obawiali się powtórzenia ognia, walk”¹³.

Lakonicznie, lecz dobitnie potwierdził istnienie rusofilstwa wśród Litwinów pod okupacją niemiecką były oficer Niepodległej Litwy Antanas Macelis (ur. 1897) we wspomnieniach, opracowanych po II wojnie światowej, na emigracji: „Niemcy okazali się dla Litwinów bardzo wstrętni i dopóki jeszcze słyszeliśmy huk armat koło Rygi, my wszyscy modliliśmy się błagając Boga, aby pomógł Rosjanom odnieść zwycięstwo i wyrzucić Niemców z Litwy. Jednak wola Pana była, zdaje się, odmienna”¹⁴.

Wspomnienia na obczyźnie, w Stanach Zjednoczonych, spisał również pochodzący z pogranicza z Łotwą J. Audickas–Audėnas (ur. 1898), były minister w ostatnim rządzie Niepodległej Litwy. Ze wspomnień tych wynotować warto podkreślenie wyjątkowo grabieżczego charakteru rekwizycji prowadzonych przez wojskowych niemieckich na początku okupacji, które spustoszyły całkowicie gospodarkę Litwy i zmieniły wielu rolników w zupełnych nędzarzy¹⁵. Z drugiej strony, autor wspomnień zauważa, że po zorganizowaniu stałej administracji niemieckiej (tzw. cywilnej) rekwizycje zostały uporządkowane i choć nadal były dokuczliwe, nie rujnowały już gospodarstw chłopskich. O oczekiwaniu na powrót wojsk rosyjskich Audėnas nie pisze, zaznacza tylko, że wieśniacy litewscy okazywali współczucie i pomagali zbiegłym z niemieckiej niewoli żołnierzom rosyjskim, czasem ukrywali przed tropiącymi ich żandarmami¹⁶.

Przejawy rusofilstwa, warunkowane ciężkim życiem pod okupacją niemiecką, istniały również w północnej, litewskiej części Suwalszczyzny, mimo że doświadczyła ona wiele złego ze strony wojsk rosyjskich w czasie ich odwrotu z Prus Wschodnich. Wybitny działacz litewskiego odrodzenia narodowego Jonas Basanavičius odwiedził latem 1917 r. strony rodzinne w powiecie wyłkowyskim i zauważył, że „ordynarne zachowanie się policji i urzędników niemieckich w stosunku do naszych ludzi [...] budzą w nich pragnienie jak najszybszego pozbycia się Niemców. Dlatego wszyscy dotychczas pragną powrotu Rosjan”. W lipcu 1917 r. niektórzy chłopi rzekomo słyszeli wystrzały armatnie z toczących się wtedy walk pod Krewem i Smorgoniami¹⁷. Wątpliwe, a raczej niemożliwe było, aby słyszeć „wystrzały” z okolic Krewa i Smorgoń na pograniczu Prus Wschodnich ze względu na odległość, ale to już sprawa drugorzędna. Wiadomo, że nie zawsze pewna ilość nawet miarodajnych źródeł może stanowić podstawę jednoznacznej i niepodważalnej oceny wydarzeń, sytuacji czy polityków. Często dobór innych źródeł służy do podważenia niby niewątpliwych wniosków. Ale w rozpatrywanym przypadku świadectwa Litwinów, którzy preferowaliby okupacyjny porządek Ober–Ostu od rządów rosyjskich, po prostu nie istnieją. Okupacja niemiecka uczyniła większość Litwinów rusofilami, aczkolwiek w wymiarze dziejowym tylko na chwilę.

Na początku Wielkiej Wojny na Litwie nie było żywiołowych manifestacji popierających wojnę Rosji z Niemcami. Ogłoszenie mobilizacji bardzo zaskoczyło ludność, szczególnie wiejską. Okazało się, że różne słuchy i pogłoski częstokroć się sprawdzają. W odróżnieniu od czasów wojny rosyjsko–japońskiej z lat 1904–1905, teraz poborowi nie mieli już możliwości uchylenia się od wojska. Wcześniej wielu młodych

¹³ G. Petkevičaitės, *Karo metų dienoraštis. II d. 1915–1916 m. okupacija*, Kaunas 1931, s. 369.

¹⁴ A. Macelis, *Atsiminimai*, Vilnius 2014, s. 53.

¹⁵ J. Audėnas, *Paskutinis posėdis*, Vilnius 1990, s. 32–33.

¹⁶ *Ibidem*, s. 38–39.

¹⁷ J. Basanavičius, *Iš lietuvių gyvenimo 1915–1917 m. po vokiečių jungu*, Vilnius 1919, s. 19.

mężczyzn uciekało do Prus Wschodnich i potem emigrowało za ocean. Szczególnie łatwo przychodziło to mieszkańcom północnej Suwalszczyzny: wystarczyło tylko przepłynąć graniczną rzekę Šešupė – i już byli bezpieczni od mobilizacji¹⁸.

W 1914 r. nie było już gdzie uciekać. Wybuchła wojna między Rosją i Niemcami, burza wojenna spadła i na Litwę. Wśród Litwinów faktycznie nie było uchylających się od mobilizacji i dezertorów. Wszyscy podlegający mobilizacji poszli do wojska. Wielu z nich z samej tylko obawy przed ewentualnością srogich kar ze strony mocarstwa rosyjskiego, namacalnym dowodem potęgi którego wydawały się niezliczone masy maszerującego przez Litwę w kierunku Prus Wschodnich wojska. Jeden ze współczesnych wspominał: „Wojsko rosyjskie załało nasz kraj. Ze wschodu na zachód bez przerwy ciągnęły gromady wojsk: pieszych, konnych i zmotoryzowanych. Ludzie dziwili się nawet, skąd Rosja ma tak dużo wojska”¹⁹. Wielkie wrażenie na ludności, szczególnie na dzieciach, robiły barwne mundury pułków gwardii cesarskiej, różnych oddziałów na razie jeszcze wesołych i przyjaznych Kozaków. Również dorośli podziwiali wygląd i stosunkowo grzeczne postępowanie wojskowych z ludnością. Stąd sympatia do wojskowych, którym przynoszono wodę do picia, często też mleko i owoce. Wnikliwy obserwator wydarzeń z lat wojny ksiądz Pranciškus Žadeikis zauważał, że żołnierzom rosyjskim prawie niczego nie można było zarzucić: „Postępowali z ludźmi całkiem przyzwoicie, żadnej krzywdy nie robili, może tylko czasem zrywali jabłka w sadach...”²⁰. Niestety, inaczej wyglądało i postępowano wojsko rosyjskie podczas wycofywania się z Litwy. O wiele mniej karni żołnierze niszczyli zapasy zarówno z rozkazu, jak również samowolnie, poza tym wypędzali ludność wszystkich narodowości w głąb Rosji.

Zmobilizowani Litwini sumiennie pełnili służbę wojskową, ale bez przekonania, iż walczą o swoją ojczyznę. Władza była rosyjska, prawie wszyscy urzędnicy administracji to Rosjanie, szkoły – rosyjskie, wykształconych Litwinów w samej Litwie nawet po rewolucji 1905 r. przyjmowano na służbę państwową bardzo niechętnie. Mogli otrzymywać posady państwowe, ale na Kaukazie, Syberii czy w Azji Środkowej. Dobitnie odzwierciedlił prawdopodobnie powszechne uczucia Litwinów – żołnierzy armii carskiej – młodszy brat księdza Žadeikisa Jan (ur. 1884) w swoich notatkach osobistych: „Cesarz wzywa w manifestie wszystkich rezerwistów do oręża w obronie ojczyzny. Tylko czego dobrego ja od tej ojczyzny doświadczyłem? Trzy lata męczyłem się w górach Mandżurii odbywając obowiązkową służbę wojskową. Kiedy wróciłem do Litwy i zwróciłem się z prośbą o skromną posadę państwową, otrzymałem odpowiedź odmowną, ale z propozycją posady w Syberii. Dobrze wiedząc o życiu w Syberii, zdecydowałem się na bytowanie nędzne, ale w swoim kraju”²¹.

Nieco inny stosunek do wojny był u części młodych Litwinów – uczniów starszych klas szkół średnich lub już po maturze, których po zmobilizowaniu posyłano do szkół wojskowych. Już w 1914 r. zostały odwołane ograniczenia w przyjmowaniu do takich szkół katolików. Wiele lat później, w Litwie Niepodległej i nawet na emigracji, byli oficerowie ciepło wspominali jako przygodę życia szkolenie wojskowe i udział w walkach na różnych frontach. Na przykład Stasys Raštikis, generał armii litewskiej

¹⁸ A. Gintneris, *Lietuva caro ir kaizerio naguose. Atsiminimai iš I Pasaulinio karo laikų 1914–1918 m.*, Čikaga 1970, s. 5–6.

¹⁹ J. Mažuika, *Didžiojo karo atsiminimai* [w:] „Karo archyvas”, t. VI, Kaunas MCMXXXV, s. 292.

²⁰ P. Žadeikis, *Didžiojo karo užrašai, I t. 1914–1915–1916 metai*, Klaipėda 1921, s. 14.

²¹ *Ibidem*, s. 9.

i jej głównodowodzący w latach 1935–1939, we wrześniu 1914 r. jako osiemnastoletni młodzieniec poszedł na ochotnika do wojska, walczył na Litwie, w Galicji i na froncie rumuńskim. Po ukończeniu szkoły wojskowej w Tyflisie (Tbilisi) w stopniu młodszego oficera walczył z Turkami na froncie kaukaskim prawie do końca 1917 r. W obszernych wspomnieniach przebywający na emigracji w Stanach Zjednoczonych Raštikis, którego rodziców i nieletnie córki w 1941 r. wywieziono na Syberię, nie narzekał na Imperium Rosyjskie, chociaż zaznaczał, iż miał poczucie, że to nie jest jego ojczyzna. Podsumowywał jednak swoją przygodę wojenną dodatnio: „Służba wojskowa była dla mnie korzystna, ponieważ zdobyłem zawód i doświadczenie, które później mogłem ofiarować własnej ojczyźnie, wojsku niepodległej Litwy”²².

Ludność litewska w chwili wybuchu Wielkiej Wojny była lojalna wobec Imperium Rosyjskiego, można powiedzieć, z przyzwyczajenia, i nie wiązała szczególnych nadziei z ewentualnym zwycięstwem. Takie nadzieje mieli litewscy działacze polityczni i znajdująca się mniej lub bardziej pod ich wpływem ówczesna prasa litewska. W rosyjskiej Dumie Państwowej na posiedzeniu nadzwyczajnym 26 lipca (8 sierpnia) 1914 r. poseł Martynas Yčas wyraził w imieniu narodu litewskiego gorące poparcie dla rządu, mówił o wspólnej walce Litwinów i Słowian z „germanizmem” w przeszłości oraz o realnej możliwości zjednoczenia wszystkich Litwinów pod rosyjską flagą²³.

W wydawanym w Wilnie dzienniku katolickim „Viltis” artykuły redakcyjne przypominały bitwę pod Grunwaldem, która na kilka stuleci zatrzymała *Drang nach Osten*, podczas gdy współczesne natarcie „germanizmu” zatrzymała w bohaterskiej walce Rosja²⁴. Wyrażano w nich również nadzieję, że zwycięstwo Rosji zapewni przyłączenie do niej przynajmniej części Prus Wschodnich i połączenie „z nami braci mieszkających w Prusach”²⁵.

Politycy litewscy w latach Wielkiej Wojny prezentowali swoje opinie i zapatrywania również na łamach prasy rosyjskiej. Petersburska gazeta „Вечернее время” opublikowała tzw. bursztynową deklarację litewskich organizacji politycznych, w której popierały one entuzjastycznie walkę z „germanizmem”. Wielką aktywność rozwinał wspomniany tu już Martynas Yčas, który został pełnomocnikiem wszechrosyjskiego towarzystwa pomocy ofiarom działań wojennych. Na początku października 1914 r. Yčas przebywał służbowo w Wilnie i w rozmowie ze współpracownikiem miejscowej gazety rosyjskiej prezentował m.in. stosunek Litwinów do wojny: „Litwini chętnie poszli na wojnę i nie szczędzą żadnych wysiłków. Mówiłem o tym z trybuny dumskiej i potwierdziły to w deklaracji kierownicze nurty społeczeństwa litewskiego. Litwini walczący w szeregach armii rosyjskiej walczą też jednocześnie o swój ideał narodowy – zjednoczenie Litwy. Naród litewski żyje nadzieją, że Prusy Wschodnie z 300 000 osób ludności litewskiej zostaną przyłączone do Rosji. Wtedy życie gospodarcze Litwy, która zyska dostęp do morza, natychmiast powinno odżyć”²⁶.

Działacze litewscy oczekiwali, że zjednoczone ziemie litewskie otrzymają autonomię w składzie Rosji, publicznie jednak na ten temat się nie wypowiadali aż do Rewolucji Lutowej. Taką postawę można uważać za rusofilską, była ona jednak

²² S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos. Kario atsiminimai*, t. I, Vilnius 1990, s. 88.

²³ Государственная дума. Стенографические отчеты. Четвертый созыв. Сессия II, 4.2. заседание 26 июля 1914 г. СПб, 1914, с. 21.

²⁴ „Viltis” 6(19) VIII 1914, nr 174, s. 1.

²⁵ *Lietuvių deklaracija*, „Viltis”, 22 VIII(6 IX) 1914, nr 187, s. 1.

²⁶ Cyt. wg: „Dumos atstovo M. Yčo pasikalbėjimas”, „Lietuvos žinios”, 10(23) X 1914, nr 164, s. 2.

uwarunkowana ówczesną rzeczywistością. Wkraczająca do Litwy armia niemiecka nie była barbarzyńską hordą, niczym splamione w I wojnie światowej zbrodnią ludobójstwa wojska tureckie, jednak zupełnie obcą, a jej poczynania były rażąco bezwzględne.

Na Suwalszczyźnie po zajęciu Sejn 31 stycznia (13 lutego) 1915 r. Niemcy zdevastowali redakcję największego tygodnika w jęz. litewskim, katolickiego „Šaltinis”. Książki, gazety, rękopisy, pisma zostały powyrzucane i zniszczone, a w lokalu redakcji urządzono stajnię²⁷. Wydawanie tygodnika wznowiono w Wilnie; ukazywał się do września 1915 r., czyli do czasu ewakuacji miasta przez wojska rosyjskie. Ludność na wsi przerażała nieuzasadniona srogość Niemców. W pamięci mieszkańców wsi Berčiūnai pod Poniewieżem pozostał tragiczny los dwóch siedemnastoletnich chłopców. Przed wkroczeniem Niemców z nieznanego powodu uciekli oni do sąsiedniej wioski, gdzie zostali przypadkowo zatrzymani przez znajdujących się już tam żołnierzy niemieckich jako szpiedzy. Nie pomogło tłumaczenie, że są z sąsiedniej wsi, i błagania o wezwanie rodziców dla potwierdzenia tożsamości. Obaj zostali rozstrzelani²⁸.

Lojalność wobec Rosji ludności litewskiej i jej kręgów kierowniczych była pragmatyczna; możliwą okupację niemiecką uważano za większe zło niż dobrze znane panowanie rosyjskie. Nie miał wpływu na taką postawę brak jakichkolwiek obietnic dla Litwinów ze strony władz rosyjskich. Okupacja niemiecka okazała się wyjątkowo uciążliwa i stąd pochodził wybuch szczerych uczuć rusofilskich wśród Litwinów. Niemniej taki stan emocjonalny nie był trwały. Rewolucje 1917 r. i późniejszy rosnący zamęt w Rosji z jednej strony i wyłanianie się realnej perspektywy utworzenia własnego państwa z drugiej, do końca 1917 r. znacznie osłabiły rusofilstwo wśród Litwinów.

Summary

Russophilia or pragmatism: Lithuanians in relation to Russia and Germany during World War I

In spite of the recently celebrated 100th anniversary of the outbreak of the Great War, little attention has been devoted in historiography to the attitude of Lithuanians towards the major powers (Germany and Russia) that battled on the Lithuanian lands. Perhaps in connection to the recent changes in the political climate that occurred in Lithuania after the tragic events in Ukraine, the memory of the old Lithuanian loyalism towards the Russian Empire has become particularly uncomfortable. That loyalism was reflected in the Lithuanian press and subsequent memoirs. The loyalty of the people had its major source in their habitual fear of “the German”. In the case of Lithuanian political activists, it originated in the conviction that manifesting loyalty was the only way to fulfill some of Lithuanian national aspirations within the framework of the Russian Empire. Possible German occupation was considered to be a greater evil than the already well-known Russian rule. Hence, the loyalism of the Lithuanian people and political factions towards Russia was purely pragmatic. In 1914, Germanophilia among Lithuanians was virtually nonexistent. In 1915, the German army took control of the

²⁷ Sveiki „Šaltinio“ draugai, „Šaltinis“, 6(19) V 1915, nr 7–14. s. 4.

²⁸ Z. Skindzerienė–Viseckaitė, *Berčiūnai*, Panevėžys 2015.

entire Lithuania. Occupation that followed proved to be very oppressive, and resulted in the spread of sincere Russophilic attitudes among Lithuanians. Those tendencies were significantly weakened only after Russia had been thrown into chaos by the revolutions of 1917, which produced a new realistic perspective for the creation of an independent Lithuanian state.

Рэзюмэ

Русафіліства ці прагматызм: Літовцы адносна Расеі і Германіі ў гады I святовай вайны

Да гэтай пары ў гістарыяграфіі, нягледзячы нават на нагоду – 100-гадовы юбілей пачатку Вялікай вайны, прысвячаецца мала ўвагі адносінам Літовцов да імперыяў, для якіх літовскія землі сталі полем бітвы. Сёння, магчыма ў сувязі з палітычнай кан'юктурай, якая сфармавалася ў етуве пасля падзеяў на Украіне, асабліва невыгодна стала нагадваць пра тагачасныя лаяльныя адносіны Літовцов да Расейскай імперыі.

Пра гэтую лаяльнасць сведчыць аналіз тагачаснай літовкай прэсы і пазнейшых успамінаў удзельнікаў тых падзеяў. Лаяльнасць насельніцтва вынікала пераважна з прывычкі і страху перад “немцам”, а ў літовскіх палітыкаў – з разлікаў на тое, што толькі адназначная лаяльнасць дапаможа рэалізацыі некаторых нацыянальных мэтаў у межах Расеі. Магчымую нямецкую акупацыю лічылі большым злом, чым добра ўжо знаёмае расейскае панаванне. Такім чынам, лаяльнасць літовскага насельніцтва і палітычных колаў да Расеі мела прагматычны характар. Аднак у 1915 г. амаль уся Літва была занятая нямецкімі войскамі і акупацыя аказалася выключна цяжкай.

Менавіта адсюль вынікала пашырэнне шчырага русафіліства сярод Літовцов. Аднак з'яўленне перспектывы стварэння ўласнай дзяржавы і хаас у Расеі пасля рэвалюцыі 1917 г. моцна аслабілі летувіскае русафіліства. У адносінах да немцаў да 1914 г. сярод Літовцов германафіліства не існавала, а апасенні наконт нямецкай акупацыі пацвердзіліся ў першыя ваенныя гады.

Santrauka

Rusofilija ar pragmatizmas: lietuvių požiūris Pirmojo pasaulinio karo metais į Rusiją ir Vokietiją

Lietuvių požiūris į abi didžiąsias valstybes, kurių karo veiksmų lauku tapo jų šalis, mažai nagrinėtas istorikų. Netgi sąryšyje su 100 metų sukaktimi nuo Pirmojo pasaulinio karo pradžios. Pataruoju atvejui, tikriausiai dėl politinės konjunktūros Lietuvoje, sietinos su aktualiais įvykiais Ukrainoje. Vengiama kaltinimų palankumu Rusijai, parodymus, kokia buvo tuometinė lietuvių laikysena.

Lietuviškos spaudos ir amžininkų prisiminimų analizė įtikinamai liudija lietuvių tautos lojalumas Rusijos imperijai. Liaudies daugiau iš pripratimo, politinių veikėjų – supratimo, kad tik besąlygiškas lojalumas Rusijos pergalės atveju suteiks pagrindą siekti kai kurių nuolaidų ir didesnio palankumo lietuvių tautai. Požiūriai ir laikysena buvo pragmatiški, bet Rusija patyrė pralaimėjimų, vokiečių armija okupavo Lietuvą.

Griežta ir visus krašto išteklius sekinanti okupacija padarė lietuvius rusofilais – buvo laukiama grįžtant Rusijos armijos, kuri išvaduotų iš vokiečių jungo. Tačiau tokia rusofilija buvo trumpalaikis epizodas. Jau 1917 metų pabaigoje dėl Rusijos revoliucijų sukeltos sumaišties ir faktinio pralaimėjimo bei iškilusių Lietuvos valstybingumo kūrimo perspektyvų rusofiliškos nuotaikos smarkiai susilpnėjo, praradusios realų pagrindą.

ВІТАЛЬ ГАРМАТНЫ

Баранавічы

АСНОЎНЫЯ ЦЯЖКАСЦІ НА ШЛЯХУ АЖЫЦЦЯЎЛЕННЯ КАМАСАЦЫІ Ў ПАЛЕСКІМ ВАЯВОДСТВЕ Ў 1921–1939 ГГ.

На пачатак 1920-х гг. у заходнебеларускай вёсцы былі даволі слаба развіты капіталістычныя адносіны, захоўваліся шматлікія перажыткі (адным з галоўных з іх была цераспалосіца), у аграрнай сферы шырока выкарыстоўвалася ручная праца і натуральная аплата. Каля 40% сялянскіх гаспадарак усходніх ваяводстваў мелі некаторыя зямельныя надзелы шырынёю 1–2, а 14% гаспадарак – менш 1 метра ў шырыню, з-за гэтага на такіх надзелах селяніну з канём было цяжка нават развярнуцца. Пры захаванні цераспалосіцы паміж суседзямі часта адбываліся спрэчкі і нават бойкі па праву валодання асобнымі надзелямі. Акрамя таго, па меркаванні тагачасных даследчыкаў межы адначасова з’яўляліся расаднікамі пустазелля і аблюбаваным месцам пражывання пацукоў і іншых шкоднікаў¹.

Цераспалосіца вельмі істотна абцяжарвала сялянства, аказвала адмоўны ўплыў на якасць апрацоўкі зямлі і садзейнічала зніжэнню паказчыкаў ураджайнасці сялянскіх надзелаў, таму правядзенне камасацыі на землях Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны было жыццёва неабходна і надзвычай актуальна для паспяховага развіцця сельскай гаспадаркі і стварэння шматлікіх заможных асабістых сялянскіх гаспадарак. Гаспадаранне на асобных ці нават на некалькіх дзясятках надзелаў зямлі, адлеглых ад сябе часам на кіламетры, было вялікай і марнай стратай сіл і часу селяніна². Па меркаванні польскіх чыноўнікаў, камасацыя павінна была спрыяць уздыму сельскай гаспадаркі краіны, аблегчыць жыццё сялян, палепшыць сітуацыю ў сферы прадуктовай бяспекі краіны і стварыць з ліку заможных сялян надзейную апору і супрацьвагу ўплыву мясцовых левых сіл і галоўным чынам камуністаў. Так, міністр сельскагаспадарчых рэформаў міжваеннай Польшчы Вітольд Станевіч неаднаразова звяртаў увагу на неабходнасць цеснага спалучэння камасацыі і парцэляцыі, падкрэсліваў неабходнасць надзялення дадатковай зямлёй малазямельных сялян дзеля паляпшэння

¹ Krzyżanowski, W. Scalaniegruntów / W. Krzyżanowski. – Tarnopol: Nakładem autora, 1928. – 16 s. – S. 6.

² Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Obóz Zjednoczenia Narodowego. Centrala w Warszawie. – Zesp. 70. Sygn. 26. K. 31. Tezy programowe OZN, dotyczące m. in. gospodarki wiejskiej i problemów kulturowo-oświatowych

іх адносін да польскіх уладаў. Так, у прамове ў г. Гродна 6 жніўня 1925 г. ён адзначаў, што “на мой погляд, буйнейшыя зямельныя ўласнікі, згодна сваіх добра зразумелых інтарэсаў, павінны дапамагчы ўрадавым фактарам у іх дзейнасці пры правядзенні ў жыццё закону (аб ажыццяўленні аграрнай рэформы) ад 28/XII–1925 г., што прадугледжвае паміж іншым і прымусовую парцэляцыю. Бо маёнткі, акружаныя задаволеным народам, які знаходзіцца на адпаведным культурным і сельскагаспадарчым узроўні, могуць намнога лягчэй праводзіць (весці) сваю гаспадарку і знаходзіцца ў шмат лепшым становішчы і ў сацыяльных адносінах, чым маёнткі, навокал якіх знаходзіцца цёмны элемент, які мае варожыя настроі адносна польскай дзяржавы і буйной зямельнай уласнасці”³.

24 студзеня 1927 г. на нарадзе кіруючых работнікаў адміністрацыі Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны ў г. Львоў Станевіч адзначаў, што “заможнае сялянства на ўсходзе (польскай дзяржавы) будзе найлепшым ахоўным валам, які абароніць Польшчу, а разам з ёю і ўсю Заходнюю Еўропу, ад пагрозы, якая ідзе з Крэмля” і даць гарантыю таго, што “агітацыя ворагаў дзяржавы не знойдзе сярод іх (сялян) водгуку”⁴. У сваёй прамове ў Сейме ад 9 лютага 1927 г. міністр падкрэсліў, што правядзенне камасацыі забяспечыць існаванне дробных сялянскіх гаспадарак, якія могуць пастаўляць дзяржаве прадукты, без яе немагчыма складванне ўнутранага рынку і развіццё гарадоў. Разам з тым, “пры камасацыі кожны ўладальнік гаспадаркі атрымлівае значную карысць, пераносіць пэўныя цяжасці і церпіць страты. Баланс страт і набыткаў для яго павінен быць станоўчым, тады ён – прыхільнік камасацыі. Калі ж гэты баланс адмоўны, то селянін становіцца заўзятым ворагам яе... Для дробных гаспадарак цяжасці і розныя страты, звязаныя з камасацыяй, пераўзыходзяць выцякаючыя з яе набыткі. Калі аднак атрымаюць яны магчымасць павелічэння сваіх гаспадарак, то імгненна дабрадзейства камасацыі становіцца для іх відавочным і адразу наступае перамена настрою”⁵.

У тагачаснай вёсцы назіралася вялікая зацікаўленасць у ліквідацыі цераспалосіцы і стварэнні дзякуючы гэтаму эканамічна моцных вытворчых сялянскіх гаспадарак. Разам з тым пры правядзенні камасацыі ў Палескім ваяводстве ў 1921–1939 гг. польскім уладам прыйшлося сутыкнуцца з шэрагам істотных цяжасцей. З заходнебеларускіх ваяводстваў польскім уладам найбольш цяжка было праводзіць камасацыю менавіта ў Палескім⁶. Варта падкрэсліць, што ў плане работ Палескай акруговай зямельнай управы (Poleski Okręgowy Urząd Ziemski, ПАУЗ) за 1927–1928 гг. і аналізе існуючых на той час у ваяводстве адносін у аграрнай сферы: “камасацыю трэба паставіць на першае месца (з усіх галоўных частак зямельнай рэформы), бо камасацыя ўпарадкоўвае недахопы існуючых аграрных

³Гак, Л. Аграрная політыка польскай буржуазіі ў Заходняй Беларусі / Л. Гак; Ін-т Кастр. рэвалюцыі пры ЦК КП(б)Б. – Мінск: Дзярж. выд-ва БССР, Партмассектар, 1933. – 93 с. – С. 34–35.

⁴Сливка, Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939 рр.) / Ю. Ю. Сливка; Акад. наук УРСР, Ін-т суспіл. наук. – Київ: Наук. думка, 1985. – 272 с. – С. 163.

⁵Staniewicz, W. Mowap. Witolda Staniewicza, ministra reform rolnych, wygłoszonana 321-em posiedzeniu Sejmu (dn. 9 lutego 1927 r.) / W. Staniewicz // Dz.Urządowy Min. Rolnictwa i Rol. Reform. – 1927. – № 5. – S. 126–127.

⁶Rolnictwo na Polesiu // Polesie. – Brześć-nad-Bugiem, 1928. – 5 sierp. – S. 4–5.

адносін, таму пры (далейшым) правядзенні перабудовы зямельнага ўпарадкавання гэтаму раздзелу працы павінна быць нададзена найвышэйшая ўвага⁷.

Мясцовыя сяляне ў сваёй большасці шмат пакутавалі ад вялікай цераспалосіцы і лічылі, што пры яе ажыццяўленні “можа трохі і лепей будзе”, і таму падтрымлівалі правядзенне камасацыі⁸. Варта звярнуць увагу, што істотнай перашкодай на шляху камасацыі сталі і псіхалагічныя прычыны: сялянам было цяжка адразу перайсці з уласнай зямлі, якую яны атрымалі па спадчыне ад дзядоў і прадзедаў, на новае і яшчэ неасвоенае месца⁹. Як падкрэсліваў у сувязі з гэтым вядомы тагачасны польскі даследчык Я. Бялецкі, “дзякуючы камасацыі і меліярацыі планавалася павысіць прыбытковасць дробных (сялянскіх) гаспадарак. Без ссялення не можа ісці гаворкі аб паляпшэнні ўраджайнасці і павелічэнні колькасці свойскай жывёлы. У Заходняй Еўропе дробныя гаспадаркі ўжо даўно скамасаваны, так і землі былыя прускія (якія раней знаходзіліся пад уладай Прусіі) таксама не ведалі цераспалосіцы... Меліярацыя і ссяленне праводзяцца ў Польшчы не такімі хуткімі тэмпамі, як хацелася б. Прычына – страх сялян атрымаць (пры камасацыі) горшую (чым раней) зямлю. Селянін у цэлым свеце ёсць кансерватар і не любіць “навінак”. (Для паляпшэння сітуацыі) трэба выдаваць спецыяльныя кнігі, брашуры”¹⁰. Акрамя таго, паводле меркаванняў тагачасных інжынераў, пры правядзенні камасацыі было б вельмі пажадана пры планаванні аб’яднання надзелаў карлікавых гаспадарак па магчымасці сканцэнтраваць іх у адным месцы, звычайна на памежжы дзвюх і больш гмін. У такім выпадку ўтварыўся бы больш населены асяродак, які мог бы стаць пачаткам новай вёскі ці нават мястэчка¹¹.

У цэлым камасацыя ажыццяўлялася на падставе закона ад 31 ліпеня 1923 г.¹², які прадугледжваў аб’яднанне раскіданых зямельных надзелаў з улікам іх грашовай вартасці і перанясеннем на новае месца хаты і сельскагаспадарчых пабудов і стварэннем у выніку шматлікіх эканамічна моцных хутарскіх гаспадарак. Ініцыятарамі ажыццяўлення аб’яднання зямель маглі быць уладальнікі не менш як 25 ссяляемых га, а калі абшар ссялення не перавышаў 200 га – то гаспадары не менш адной дзесятай часткі зямлі. На падставе рашэння аб правядзенні камасацыі і пастановы акруговай зямельнай управы зямельны камісар для кожнай ніжэйшай адміністрацыйнай адзінкі вызначаў асобныя выбары рады ўдзельнікаў ссялення (*radauczestnikówscalenia*), а ўладальнікі памешчыцкіх зямель вылучалі свайго прадстаўніка. Колькасць членаў рады залежала ад колькасці жыхароў вёскі і складала ад 3-х да 7-мі членаў, у дапамогу якім выбіраліся намеснікі, колькасцю роўнай членам рады.

⁷ ДАБВ. – Фонд 60. Воп. 1. Спр. 1439. Арк. 1–1 адв. План работы Полесского окружного земельного управления на 1927–1928 г. и сведения об аграрном положении Полесья.

⁸ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. – Фонд 242п. Воп. 1. Спр. 297. Арк. 22. Материалы о работе в деревне.

⁹ Гарады і раёны Берасцейшчыны: гісторыя і сучаснасць. Івацэвіцкі раён. – Брэст: Брэсц. друкарня, 2009. – 563 с. – С. 136.

¹⁰ Bielecki, J. Młodzież areformanawsi / J. Bielecki. – Warszawa [etc.]: Związek Rewizyjny Spółdz. Rol., 1930. – 64 s. – S. 29-30.

¹¹ Kępiński, W. Komasaacja jako podstawa naprawy ustroju rolnego / W. Kępiński. – Kraków: T-wo Ekon., 1927. – 36 s. – S. 33.

¹² Ustawazdnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1923. – № 92. – Poz. 718. – S. 1050–1056.

Вялікую перашкоду на шляху камасацыі ўяўлялі складаныя мясцовыя прыродныя і сацыяльна-эканамічныя ўмовы, перш за ўсё забалочанасць, малая колькасць населеных пунктаў і цяжкае матэрыяльнае становішча мясцовага сялянства. Напрыклад, у справаздачы ПАУЗ за 1927 г. адзначалася, што “цяжка на Палессі праводзіць зямельныя і мерныя работы, паколькі гэтыя землі палохаюць землямераў балотамі і прымітыўнымі ўмовамі пражывання, якія не могуць задаволіць элементарных патрэб інтэлігентнага землямера”¹³. Падцвярджэннем гэтага з’яўляецца заява ад 30 кастрычніка 1926 г. землямера Антонія Флісоўскага, які ажыццяўляў камасацыю зямель вёскі Сабалі гміны Равяцічы Пружанскага павета, і сведчыў, што яго памочнік Віктар Дробышаў у сувязі з цяжкімі забалочанымі мясцовымі прыроднымі ўмовамі без узгаднення з ім спыніў сваю працу, у сувязі з чым быў звольнены. На месца Дробышава прыехаў Ежы Янчак, які скончыў дзяржаўную школу землямераў у Варшаве і меў ужо вопыт трох гадоў працы па спецыяльнасці¹⁴.

Як адзначалі самі польскія ўрадавыя чыноўнікі правядзенне камасацыі без выдачы крэдытаў “не можа быць паспяхова ажыццёўлена нават у нармальных умовах”, таму ўлічваючы цяжкае матэрыяльнае становішча заходнебеларускіх сялян і неабходнасць вялікага аб’ёму работ па складанні патрабуемых дакументаў і перанясенні хат і сельскагаспадарчых будынкаў на новыя надзелы, крэдытам планавалася надаць асабліваю ўвагу¹⁵. Расходы па камасацыі і перанясенні будынкаў на новыя надзелы былі даволі вялікімі, і таму не ўсе сяляне маглі іх аплаціць у поўным аб’ёме. У сувязі з гэтым, напрыклад, у 1926–1927 гг. ПАУЗ праектавала міністэрскую пастанову з просьбай вызвалення ад выплаты камасацыйных унёскаў шэрагу вёсак, якія будуць не ў стане іх аплаціць¹⁶.

Значнай перашкодай на шляху ажыццяўлення ў Заходняй Беларусі камасацыі стаў востры недахоп кваліфікаваных кадраў для правядзення землемерных і меліяратыўных работ. На 1927 г. у Палескім ваяводстве, напрыклад, налічвалася ўсяго 136 кваліфікаваных землямераў: 21 урадавы і 22 прыватныя і 8 урадавых памочнікаў землямераў і 85 прыватных, што было відавочна недастаткова, улічваючы колькасць вёсак, у якіх патрабавалася правядзенне камасацыі¹⁷. Разам з тым, многія мясцовыя землемеры былі добра падрыхтаванымі спецыялістамі: напрыклад, землемер Уладзіслаў Снарскі скончыў землемерна-таксатарскія (кадастравыя) курсы Пермінава ў Маскве, землемер Аляксандр-Алексы Яхімовіч-Канстанцінаўскі землемерны інстытут у Маскве, а памочнік землямера Каспар Банецкі – Пецябургскія курсы землямераў¹⁸.

Варта падкрэсліць, што польскія ўлады вельмі адказна ставіліся да даручэння землемерам правядзення работ па камасацыі. Так, напрыклад, жыхару г. Пінска

¹³ Гарады і раёны Берасцейшчыны: гісторыя і сучаснасць. Івацэвіцкі раён. – Брэст: Брэсц. друкарня, 2009. – 563 с. – С. 137.

¹⁴ Дзяржаўныя архівы Брэсцкай вобласці (ДАБВ). – Ф. 60. Воп. 1. Спр. 976. Арк. 10. Дело об объединении земель деревни Соболе, гмина Ревятыче, Пружанского повета за 1926-1929 годы

¹⁵ ДАБВ. – Фонд 60. Воп. 1. Спр. 1439. Арк. 16. План работы Полесского окружного земельного управления на 1927–1928 г. и сведения об аграрном положении Полесья

¹⁶ Гарады і раёны Берасцейшчыны: гісторыя і сучаснасць. Івацэвіцкі раён. ... – С. 138.

¹⁷ ДАБВ. – Фонд 60. Воп. 1. Спр. 1439. Арк. 2. План работы Полесского окружного земельного управления на 1927–1928 г. и сведения об аграрном положении Полесья.

¹⁸ ДАБВ. – Фонд 60. Воп. 1. Спр. 104. Арк. 30. Циркуляры и распоряжения Министерства земельных реформ о правилах приёма на работу землемеров, выплате им жалованья и другом.

Станіславу Шпадэрскаму 6 чэрвеня 1926 г. было забаронена ажыццяўляць работы па землеўпарадкаванні ў сувязі з адсутнасцю дакументаў, якія б пацвердзілі яго прафесійную дасведчанасць¹⁹. Акрамя таго, у 1938 г. пры аналізе мясцовай адміністрацыйнай прычын частых затрымак пры правядзенні камасацыі была адзначана адсутнасць дастатковай колькасці апарату крэсліраў, у сувязі з чым прапаноўвалася наймаць неабходны дадатковы персанал на тэрмін ад 1 да 3 месяцаў²⁰.

Паводле ацэнак тагачасных польскіх даследчыкаў, калі першапачаткова ажыццяўленне камасацыі асобнай вёскі зацягвалася на 3–5 гадоў, то з цягам часу дзякуючы некатораму ўдасканаленню працэдуры камасацыі і назапашванню надзвычай карыснага вопыту тэрміны скараціліся да 1½–2 гадоў, якія ішлі ў першую чаргу на падрыхтоўку неабходнай нарматыўна-прававой і тэхнічнай дакументацыі. За сезон два кваліфікаваныя інжынеры-землямеры з дапаможным персаналам маглі ажыццявіць памер 1 000 га на абшары некалькіх гмін, у той час як для высвятлення ўсіх абставін справы неабходна была б дзейнасць некалькіх юрыстаў²¹. Вялікай праблемай на шляху камасацыі стала таксама непісьменнасць многіх мясцовых сялян, з-за чаго ўладам часта было цяжка дакладна вызначыць усе абставіны землеўладання і землекарыстання.

У сувязі з неабходнасцю афармлення шматлікіх нарматыўна-прававых дакументаў ажыццяўленне камасацыі асобных вёсак часта зацягвалася нават на некалькі гадоў, што выклікала рэзкае незадавальненне і скаргі мясцовага сялянства, якое пры камасацыі несла вялікія затраты і спадзявалася на хутчэйшае яе ажыццяўленне. Так, 6 верасня 1926 г. жыхары вёскі Вулька гміны Антопаль Кобрынскага павета скардзіліся ў ПАУЗ на землемера Адольфа Лапінскага: “камасацыя (у нашай вёсцы) ідзе з пачатку 1925 г., (мы) спадзяваліся, што яна працягнецца 3–4 месяцы, а яна ідзе ўжо два гады, з-за чаго наша вёска засталася без куска хлеба, і мы не толькі не можам пракарміцца, але і выплаціць падаткі як дзяржаўныя, так і гмінныя. Просім... паскоруць правядзенне (ў нашай вёсцы) камасацыі”²².

7 верасня 1928 г. пружанскі павятовы зямельны камісар паведамляў вышэйшастаячым уладам, што 3 верасня наведваў Юлію Чарноцкую, удаву памочніка землемера Валер’яна Чарноцкага, які ажыццяўляў камасацыю ў вёсцы Лясоты гміны Турна Брэсцкага павета. Мэтай візіта было забраць у яе дакументы па камасацыі вёскі Лясоты, але ўдава заявіла, што ў дзень смерці муж сказаў ёй, што землемер Тадэўш Стульгінскі павінен быў заплаціць яму грошы за ажыццяўленне работы. У сувязі з гэтым да поўнага разліку Чарноцкая адмаўлялася вярнуць патрабуемыя дакументы і падкрэслівала, што пасля смерці мужа засталася адна з 3 дзецямі і без граша ў кішэні, у сувязі з чым не можа рушыць з месца і таму прасіла тэрмінова разгледзець яе хадайніцтва²³. Далейшы ход справы невядомы,

¹⁹ ДАБВ. – Ф. 60. Воп. 1. Спр. 457. Арк. 6. Дело об отказе землемеру Шпадерскому Станиславу в проведении землеустроительных работ на территории Полесья за 1924 год.

²⁰ ДАБВ. – Ф. 1. Воп. 6. Спр. 2304. Арк. 15. Дело о хуторизации земель дер. Микашевичи Лунинецкой гмины Лунинецкого повета

²¹ Mich, W. W obliczu wywłaszczenia: kwestia reformy rolnej w publicystyce ziemiańskiej, 1918–1939 / W. Mich. – Lublin: Wydawnictwo Uniw. M. Curie-Skłodowskiej, 2001. – 208s. – S. 127.

²² ДАБВ. – Фонд 60. Воп. 1. Спр. 915. Арк. 8. Дело об укрупнении земельных участков д. Вулька гмины Антополь Кобринского повета за 1925–1930 годы

²³ ДАБВ. – Ф. 60. Воп. 1. Спр. 1042. Арк. 7, 9. Дело об объединении земель дер. Лясоты, гм. Турна, пов. Брестского.

але відавочна, што такая сітуацыя не магла не выклікаць затрымкі пры правядзенні ў вёсцы камасацыі.

Неабходна падкрэсліць, што ўлады надавалі вялікую ўвагу камасацыі і пільна кантралявалі працу землемераў на ўсіх яе этапах. У выпадку зацягвання тэрмінаў складання планаў камасаваных зямель землемеру пагражаў штраф у памеры 10% ад аплаты за вызначаны аб'ём работы за кожны месяц затрымкі, а ў выключных выпадках зварот выплачаных грошаў у двойным памеры. Так, 29 кастрычніка 1926 г. Тэхнічны аддзел ПАУЗ звяртаўся ў Генеральную пракуратуру міжваеннай Польшчы з паведамленнем, што землемер Антоні Раланд не выканаў свае абавязкі па камасацыі зямель вёскі Бараны гміны Азяты Кобрынскага павета (абшарам каля 154 га). Раланд павінен быў распачаць сваю працу ў Баранах не пазней 1 чэрвеня 1926 г., але па стане на 11 ліпеня так у вёсцы не з'явіўся і адпаведна ніякіх прац не распачаў. У якасці аванса землемеру паштовым пераводам выплачана 215 злотых 60 грошаў, у сувязі з гэтым з яго неабходна было спагнаць разам з штрафам 431 злоты 20 грошаў. Справа надоўга зацягнулася, землемер адказваў, што не мог прыступіць да працы ў вёсцы Бараны ў сувязі з неспрыяльнымі мясцовымі атмасфернымі ўмовамі, а грошы не вярнуў, бо ад яго гэтага раней не патрабавалі. Такое тлумачэнне відавочна не задаволіла ПАУЗ, якая адзначала, што на самой справе: 1) даручанай справы Раланд не распачаў не ў сувязі з цяжкімі ўмовамі, а з-за адсутнасці добрай волі; 2) да землемера неаднаразова звярталіся з патрабаваннем вярнуць грошы, але адказу так і не атрымалі, таму вымушаны былі звярнуцца ў пракуратуру з мэтай звароту грошай у судовым парадку. Далейшы ход справы невядомы²⁴.

Варта падкрэсліць, што часта назіраліся выпадкі спрэчак на конт памеру ўзнагароджання працы землемераў. Напрыклад, пры камасацыі зямельных надзелаў сялян вёсак Стаўкі і Батарэя гміны Міжлесе Пружанскага павета Палескага ваяводства ў 1926 г. разгарэлася спрэчка аб памерах аплаты. Землемеру Уладзіміру Пагоцкаму была вызначана плата ў памеры 8 злотых за аб'яднанне 1 га, але ён настойваў на большай. Мясцовая рада ўдзельнікаў ссялення павялічыла плату спачатку на 1, а потым яшчэ на 2 (да 11) злотых, але землемер настойваў на 12. Пружанская павятовая зямельная ўправа падкрэслівала немэтазгоднасць такога гандлю, але ПАУЗ стала на бок землемера і падкрэслівала, што: 1) землемер мае свабоду рук; 2) нагляд за дзейнасцю землемера не павінен заходзіць так далёка, каб пазбаўляць яго агульнаграмадзянскіх правоў і ў прыватнасці справядлівага ўзнагароджання за сваю працу; 3) усе спрэчныя моманты павінны вырашацца самімі ўдзельнікамі камасацыі, а ўмяшанне ўладаў магчыма толькі тады, калі справа пойдзе не так як трэба; 4) гандаль непажаданы, але ў той жа час недапусціма, каб землемер не быў у фінансавым стане выканаць усе патрабуемыя работы і больш пры гэтым страціў, чым зарабіў²⁵.

Пры правядзенні камасацыі часам у супярэчнасць уступалі інтарэсы розных дзяржаўных устаноў, што перашкаджала хуткаму ажыццяўленню камасацыі. Так, напрыклад, 14 верасня 1931 г. Дырэкцыя дзяржаўных лясоў у Белавежы прасіла ПАУЗ у сувязі з цяжкай гандлёва-гаспадарчай сітуацыяй працягнуць яшчэ на адзін

²⁴ ДАБВ. – Ф. 60. Воп. 1. Спр. 971. Арк. 2-10. Дело о проведении хуторизации земельных участков деревни Бараны гмина Озяты Кобринского повета за 1926-1930 годы.

²⁵ ДАБВ. – Фонд 60. Воп. 1. Спр. 895. Арк. 22. Дело об укрупнении земель дер. Ставки, Батарей, гм. Мендзлесье, пов. Пружанского.

год (да 1 красавіка 1933 г.) тэрмін, вызначаны на вырубку лесу на надзелах, якія падлягаюць замене, і як мага хутчэй даць свой адказ. У адказе зямельнай управы ад 30 верасня падкрэслівалася, што зрабіць гэта можна толькі са згоды зацікаўленых асоб з ліку ўдзельнікаў камасацыі.

Азначаная справа па розных прычынах зацягнулася, так, напрыклад, у кастрычніку 1931 г. прапаноўвалася частку лясных анклаваў заставіць у якасці ахоўных і ішла дыскусія, як ацэньваць вырублены лес – як лясныя надзелы ці ворную зямлю. У выніку 19 студзеня 1933 г. ПАУЗ адзначала, што вызначэнне ахоўных абшараў лесу не адносіцца да яе кампетэнцыі і таму не мае падстаў да іх класіфікацыі, бо нічога пра іх раней не ведала, а ацаніць іх можа як землі найгоршай якасці V, VI ці нават VII класу²⁶.

Акрамя таго, 13 кастрычніка 1932 г. Дырэкцыя дзяржаўнай чыгункі звярталася ў ПАУЗ з заявай, што на 166-тым кіламетры чыгункі Граева-Брэст з левага боку калей ў чэрвені 1932 г. пры камасацыі вёскі Голя гміны Полаўцы Брэсцкага павета праз недагляд землемера Рудольфа Латаўца насуперак існуючым межавым знакам заняты чыгуначныя землі, якія з'яўляюцца незаменнымі для ўсталявання на зіму супрацьснежных заслонаў. Мясцовае насельніцтва знішчыла межавыя знакі, у сувязі з чым Дырэкцыя прасіла як мага хутчэй разбрацца ў справе і даць свой адказ.

19 кастрычніка 1932 г. ПАУЗ паведамляла, што межы надзелаў вёскі Голя з чыгуначнымі землямі вызначана яшчэ 6 жніўня 1928 г. у адпаведнасці з існуючымі абставінамі справы ў прысутнасці прадстаўніка Дырэкцыі Яна Дэмбскага, які не выказаў ніводнай заўвагі і падпісаў пратакол вызначэння межаў. Знішчаныя насельніцтвам межавыя знакі неабходна аднавіць на падставе плана, які захоўваецца ў архіве акруговай зямельнай управы, а вінаватых адпаведна пакараць. У адказе падкрэслівалася, што камасацыя вёскі Голя скончана яшчэ ў 1931 г. і межы надзелаў зацверджаны 31 сакавіка 1932 г. Аднаўленне гэтых межаў паводле існуючага заканадаўства належыць не да кампетэнцыі ПАУЗ, а да абавязку непасрэдна задзейнічаных землемераў. Разам з тым, землемер Рудольф Латавец поўнасю выканаў свае абавязкі ў азначанай вёсцы 7 верасня 1931 г. і аніяк не мог у чэрвені 1932 г. ажыццяўляць там працы па камасацыі²⁷.

Міністр сельскай гаспадаркі Юліўш Панятоўскі абгрунтоўваў у цыркуляры ад 20 студзеня 1935 г. зацягванне тэмпаў рэалізацыі камасацыі недастатковай падрыхтоўкай землемерных прац перад іх ажыццяўленнем на грунце; нізкаю кваліфікацыяй выканаўцаў работ па ссяленні; недаацэнкай удзельнікамі ссялення гаспадарчага боку і неўдакладненнем яго з хутаранамі; неналежным выкананнем з боку павятовых старостаў неабходных землемерных работ; слабай арганізацыяй нагляду за правядзеннем работ па ссяленні. Міністр звяртаў асаблівую ўвагу, што распачынанне на грунце землемерных работ без удакладнення існуючых на месцы аграрных адносін зацягвае ссяленне, у выніку чаго страты нясуць як дзяржава, так і сяляне²⁸.

²⁶ ДАБВ. – Ф. 1. Воп. 6. Спр. 2204. Арк. 2, 3, 7, 9, 16. Дело о хуторизации земель дер. Борисовка, гм. Дивин, Кобринского повета.

²⁷ ДАБВ. – Ф. 60. Воп. 1. Спр. 1021. Арк. 72-74. Дело об укрупнении земельных участков дер. Голя, гм. Половцы, пов. Брестский за 1928-1933 годы.

²⁸ Нацыянальная бібліятэка Беларусі. – Фонд рукапісаў, старадрукаў і рэдкіх выданняў. – 30Н// 115(026) // Do Pana Kozyrskiego Wiktoraz Urzędu Wojewódzkiego Białostockiegow sprawie wytycznych projektów scalenia: [Grafic]. – Białystok: [s.n.], 1935. – 71. – L. 3.

Адначасова многія землямеры з мэтай як мага больш зарабіць набралі заказаў на камасацыю ў некалькіх аддаленых мясцовасцях, а асноўныя работы па складанні і рэалізацыі праектаў перакладалі на памочнікаў, што яшчэ больш зацягвала тэрміны ссялення. Так, на пачатку 1934 г. сяляне вёскі Здзітава гміны Пескі Косава-Палескага павета звярталіся да ўладаў з паведамленнем, што землямер Освальд Дэнгль на працягу ўсяго перыяду камасацыі быў у вёсцы ўсяго два ці тры разы, у сувязі з чым склаў неадпаведны рэчаіснасці рэестр класіфікацыі зямель, не праінфармаваў аб ім мясцовых сялян, у сувязі з чым яны не маглі своечасова падаць скаргі, акрамя таго, загадаў ім пераходзіць на новыя надзелы яшчэ да зацвяржэння дзяржаўнымі ўладамі праекту камасацыі вёскі. У такіх неспрыяльных умовах палова гаспадароў атрымалі зямлю у тых месцах, дзе не маглі рацыянальна весці асабістую гаспадарку.

Пры разглядзе падання ўлады прыйшлі да высновы, што асноўныя працы па камасацыі Здзітава выкананы памочнікам землямера Мечыславам Грынкевічам, а Дэнгль у поўным аб'ёме ажыццяўляў над імі нагляд. Новыя надзелы вызначаны ў поўнай адпаведнасці з існуючым заканадаўствам і мясцовымі гаспадарчымі і тапаграфічнымі умовамі, якія неабходна браць пад разгляд, у сувязі з чым скаргі былі прызнаны не заслугоўваючымі ўвагі і застаўлены без задавальнення²⁹.

Многія сяляне лічылі, што камасацыя аўтаматычна палегчыць іх матэрыяльнае становішча, у той час як у рэчаіснасці яна стварала для гэтага даволі спрыяльныя магчымасці і была толькі пачаткам справы. Некаторыя мясцовыя жыхары, ведаючы, што ў хуткім часе іх зямля прайдзе да іншага гаспадара, свядома пераставалі яе добра апрацоўваць і ўносіць угнаенні, у выніку чаго для новых гаспадароў ствараліся значныя праблемы³⁰. Так, напрыклад, 21 снежня 1934 г. жыхары вёскі Вялікія Арлы гміны Хорск Столінскага павета пісалі ў звароце да ўладаў, што камасацыя на іх землях распачалася яшчэ ў 1928 г., ідзе ўжо досыць доўга (у многім па прычыне змены землямера-выканаўцы работ) і восенню 1933 г. прыпынілася ў сувязі з неабходнасцю рэгуляцыі ракі Ветліцы Аддзелама водных шляхоў зносін.

Мясцовае насельніцтва з распацаццем прац па камасацыі перастала ўгнойваць свае ранейшыя надзелы і стала перавозіць гной на новыя хутары. Пры такім стане справы доўгі перапынак у ажыццяўленні камасацыі выкліча збыдненне сялян вёскі Вялікія Арлы, бо неўгнойная зямля кожны год дае менш ураджаю.

У лістападзе 1933 г. палеская ваяводская ўправа загадала сялянам выплаціць траціну неабходных плацяжоў за камасацыю, але мясцовыя вясцоўцы зрабіць гэта не ў стане. Паводле існуючага заканадаўства плату за камасацыю, якая не перавышае 50 злотых, сяляне павінны выплаціць за адзін раз, але большасці з іх зрабіць гэта немагчыма. У сувязі з гэтым жыхары вёскі Вялікія Арлы прасілі дазволіць ім выплаціць азначаныя плацяжы за два разы, бо ад гэтага моцна залежаць іх адносіны да дзяржаўных уладаў³¹. Далейшы ход справы не знайшоў дакументальнага адлюстравання.

²⁹ ДАБВ. – Ф. 1. Воп. 6. Спр. 1948. Арк. 2. Копия решения главной земельной комиссии от 15 июня 1934 года о проведении хуторизации земель дер. Здитув гм. Пяски.

³⁰ Dederko, B. Organizacja gospodarstw i wsi świeżo scalonych / B. Dederko. – Warszawa: Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, 1931. – 8 s. – S. 1.

³¹ ДАБВ. – Ф. 1. Воп. 6. Спр. 2067. Арк. 29. Заявления граждан и переписка с поветовыми старостами и др. о предоставлении отсрочек при оплате работ по хуторизацию земель.

Для поспеху камасацыі неабходна была добраарганізаваная сумесная праца сялян разам з дзяржаўнымі ўладамі. Варта адзначыць, што ў некаторых выпадках сяляне не маглі самастойна абраць склад мясцовай рады ссялення, у такой сітуацыі членаў рады вызначалі непасрэдна польскія ўлады. Напрыклад, 13 сакавіка 1936 г. пры разглядзе абставін справы камасацыі вёскі Боркі гміны Велікарыта Брэсцкага павета дзяржаўныя ўлады высветлілі, што 21 ліпеня 1935 г. выбары рады ссялення ў вёсцы не ажыццяўляліся. Каля 20-га ліпеня 1935 г. працаўнік мясцовай гміннай управы Чэслаў Мюлер прыехаў у вёску, выслухаў большасць мясцовых жыхароў і вырашыў, што незадавальненне і скаргі сялян можна было б пазбегнуць праз замену існуючай рады. У сувязі з тым, што з-за жніва большасць радных адсутнічала, Мюлер па ўпаўнаважанні вайта гміны даручыў солтысу склікаць грамадскі сход. Гэтае даручэнне было выканана і Мюлеру быў прадстаўлены 22 ліпеня спіс кандыдатаў у члены рады, падпісаны солтысам і дзесяццю раднымі ўпаўнаважанымі. Кандыдаты зацверджаны павятовым старастам 26 ліпеня 1935 г.³²

У многіх выпадках цераспалосныя надзелы некалькіх навакольных вёсак у выпадку мэтазгоднасці падлягалі адначасоваму аб'яднанню, але і тут справа не абыходзілася без канфліктаў. Напрыклад, 14 жніўня 1936 г. жыхары вёскі Коты гміны Дзяткавічы Кобрынскага павета Палескага ваяводства пісалі, што 1 жніўня даведаліся аб тым, што кобрынскі павятовы зямельны камісар па прыбыцці на месца паведаміў на грамадскім сходзе аб сваім рашэнні праводзіць камасацыю вёсак Рашын і Коты сумесна.

Сяляне пісалі, што землі жыхароў вёскі Коты аддзелены межамі з капцамі, акрамя таго, бацькі, дзяды і прадзяды карысталіся гэтымі землямі спрадвечу асобна ад сялян суседняй вёскі. У сувязі з гэтым, азначаныя сяляне не жадалі агульнага правядзення камасацыі, якая можа выклікаць паміж жыхарамі абодвух вёсак вялікія нязгоды і нават кровававыя бойкі.

24 кастрычніка 1936 г. палескі ваявода зрабіў выснову, што абедзве вёскі ўяўляюць адну адміністрацыйную адзінку, атрымалі зямлю з аднаго маёнтка Ключ-Зёлаўскі па адзінаму акту. У сувязі з гэтым з гаспадарчых поглядаў (асабліва пры вызначэнні межаў надзелаў і сеткі дарог даезду) прынята рашэнне ажыццяўляць камасацыю сумесна, а скаргі сялян вёскі Коты з'яўляюцца цалкам беспадстаўнымі.³³

Большасць заходнебеларускіх сялян мела схільнасць па зразумелых прычынах пераацэньваць вартасць страчаных надзелаў і пераменшваць вартасць атрыманых. Так, напрыклад, 19 мая 1939 г. селянін Юзаф Чарняк з хутара Новыя Клюкі каля вёскі Шэрашава гміны Гарадзечна Пружанскага павета Палескага ваяводства скардзіўся, што атрымаў землі, вартасць якіх была істотна звышана. На яго думку выходзіла, што: 1) зямля ў гаі “Запарочча” ацэнена ў 40-60 злотых за 1 га (на самой справе каштуе 20-40) і 70 (40); 2) зямля ў гаі “Пацераб” – 20 (5) і 50 (30); 3) у гаі “Ваўчынец” – 5 (2) і 20 (10) адпаведна, у сувязі з чым селяніні павінны быць атрымаць дадатковую зямлю. На заяву 23 чэрвеня 1939 г. быў дадзены адказ

³² ДАБВ. – Ф. 1. Воп. 6. Спр. 2083. Арк. 13. Дело о хуторизации земель дер. Борки гм. Великорыта Брестского повета.

³³ ДАБВ. – Ф. 1. Воп. 6. Спр. 2203. Арк. 3, 4. Дело о хуторизации земель дер. Рашень-Коты Дзятковической гмины Кобринского повета.

зямельнага інспектара, што зямля ацэнена правільна і адпавядае паказчыкам класіфікацыі³⁴.

Асноўную прычыну сялянскага руху супраць камасацыі польскія ўлады бачылі ў дзейнасці левых, якія паставілі сваёй мэтай сарваць ажыццяўленне ўрадавых мерапрыемстваў у аграрнай сферы і ў тым ліку камасацыі. Так, напрыклад, 5 снежня 1938 г. начальнік аддзела сельскай гаспадаркі і аграрнай рэформы палескай ваяводскай управы паведамляў у сакрэтнай справаздачы мясцоваму аддзелу грамадскай бяспекі, што камасацыя не магла даць патрабуемых вынікаў па прычыне “неразумення сутнасці ажыццяўляемай палітыкі хутарызацыі і з-за ўплыву некаторых мясцовых крыкуноў (вёска Рудня Высоцкай гміны Столінскага павета)... За мінулы (1937 г.) меў месца толькі адзін выпадак супраціву сялян у перыяд хутарызацыі на падставе гаспадарчых канфліктаў пры яе ажыццяўленні (вёска Адвержыцы Столінскай гміны)”³⁵.

У цэлым на той час у Заходняй Беларусі прафесія землемера па прычыне незадаволенасці пры правядзенні камасацыі значнай колькасці сялян, якія лічылі сябе пакрыўджанымі, становілася часта небяспечнай для яго здароўя і нават для жыцця. Як паведамлялася ў цытаванай справаздачы: “... у вёсцы Нечатава Плотніцкай гміны Столінскага павета псіхічна ненармальны (мясцовы) селянін збіў землемера-выканаўцу работ па хутарызацыі з-за нанесенай яму пры правядзенні хутарызацыі крыўды. Павятовы стараста перадаў (дадзеную) справу пракурору”³⁶.

У многіх выпадках справа даходзіла да арганізаванага супраціву сялян супраць ажыццяўлення камасацыі на ўмовах, якія яны лічылі для сябе невыгаднымі. Так, жыхары вёскі Падлессе гміны Турна Брэсцкага павета на працягу 1936–1938 гг. не пагаджаліся на камасацыю. На сярэдзіну 1930-х гг. уладанні вяскоўцаў Падлесса ахоплівалі каля 20 гектараў, з якіх 2/3 займалі пяскі і балоты. Кожны жыхар вёскі валодаў некалькімі зямельнымі надзелямі агульнай плошчай ад 2 да 5 га. Большасць сялянскіх хат і пабудовы былі занадта старымі і непрыдатнымі для разбору і пераносу. Жыхарам Падлесса належала агульная паша плошчай каля 70 га і лес у 120 га, дзе вяскоўцы пасвілі свіней. Колькасць свіней у заможных і малазямельных сялян была амаль аднолькавай, таму апошнія выступалі супраць камасацыі, каб не страціць агульную пашу. Па меркаванню ўладаў некаторыя вяскоўцы (каля 10–12%) не жадалі камасацыі, бо пры захаванні старога становішча маглі “непрыкметна карыстацца чужою маёмасцю” і нават красці яе³⁷. Справіцца з вяскоўцамі ўлады змаглі толькі з дапамогай паліцыі і як вынік 14 ліпеня 1938 г. у вёсцы Падлессе распачаліся работы па камасацыі.

Падводзячы вынікі, неабходна зрабіць выснову, што сучаснікі разглядаемых падзей падкрэслівалі, што рэалізацыя камасацыі прыводзіць да павышэння ўраджайнасці зямлі дзякуючы паліпшэнню якасці яе апрацоўкі. Так, пры аналізе 49 сялянскіх гаспадарак з 32 скамасаваных у 1927–1933 гг. вёсак Палескага

³⁴ ДАБВ. – Ф. 1. Воп. 6. Спр. 2325. Арк. 18-21. Дело о хуторизации земель дер. Шерешево, гм. Городечно, Пружанского повета.

³⁵ Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР: документы и материалы: в 2 т. – Минск: Госиздат БССР, 1962–1972. – Т. 2: 1929–1939. – 1972. – 560 с. – С. 238.

³⁶ Тамсама, С. 472.

³⁷ ДАБВ. – Фонд 1. Воп. 9. Спр. 1298. Арк. 97. Сообщения и донесения Полесского воеводы, поветовых старост и др. о деятельности коммунистических организаций и о гражданах, подозреваемых в политической деятельности.

ваяводства адзначалася, што, калі пры цераспалосіцы ў цэнтнерах з 1 га ўраджай пшаніцы складаў 5,0, жыта – 7,0, ячменю – 4,8, аўсу – 10,0, бульбы – 85, сена – 13, то пасля камасацыі паказчыкі сталі даволі істотна вышэйшымі: пшаніца – 7,5, жыта – 9,0, ячмень – 8,0, авёс – 10,0, бульба – 100, сена – 16³⁸. У цэлым камасацыя была на той час даволі эфектыўным, але вельмі затратным спосабам рацыяналізацыі і інтэнсіфікацыі заходнебеларускай сельскай гаспадаркі.

Па выніках камасацыі селянін атрымліваў зямлю звычайна ў адным-двух месцах, што спрашчала вядзенне асабістай гаспадаркі, але гэты працэс быў вельмі затратным і патрабаваў ад дзяржавы аказання вяскоўцам істотнай дапамогі, якая была абмежаванай і выбарчай (у першую чаргу сялянам-каталікам і асобам, лаяльным да польскага панавання). Адначасова польскія ўлады падкрэслівалі неабходнасць пераходу мясцовых гаспадарак на інтэнсіўны шлях развіцця (праз выкарыстанне новых метадаў апрацоўкі зямлі), а не экстэнсіўны (дзякуючы павелічэнню зямельнага надзелу)

Пры рэалізацыі камасацыі польскія ўлады сутыкнуліся з цэлым шэрагам істотных цяжкасцей аб'ектыўнага (перш за ўсё цяжкае матэрыяльнае становішча мясцовага сялянства, складаныя мясцовыя прыродныя ўмовы, недахоп землемераў, неабходнасць афармлення вялікай колькасці дакументацыі і г. д.) і суб'ектыўнага (актыўная дзейнасць левых, рознагалоссі ў ацэнцы вартасці зямель, жаданне мясцовых сялян атрымаць дадатковую зямлю і г. д.) характару, у сувязі з чым нягледзячы на актыўную дзейнасць на верасень 1939 г. камасацыя ў Палескім ваяводстве была яшчэ далёка не выканана ў поўным аб'ёме.

Па вышэйпадкрэсленых прычынах справа ажыццяўлення камасацыі ў Заходняй Беларусі ў гэты час даволі значна зацягвалася. Так, напрыклад, па стане на 1 красавіка 1937 г. у Палескім ваяводстве было скамасавана 358 вёсак агульнай плошчай амаль 450 000 га, што складала толькі 30,2% ад запланаванага³⁹, аб чым сведчыць наступная табліца:

павет	Скамасавана на 1 красавіка 1937 г.		
	вёсак	гектар	% зямлі
Брэсцкі	37	32599	13,8
Драгічынскі	72	58760	57,7
Камень-Кашырскі	19	35262	24,3
Кобрынскі	64	67297	33,7
Косаўскі	21	30781	26,9
Лунінецкі	19	39246	27,8
Пінскі	46	69374	31,3
Пружанскі	42	34320	23,3
Столінскі	38	81356	46,1
Усяго	358	449176	30,2

³⁸ Mysłakowski, K. Melioracje na terenie województwa polskiego / K. Mysłakowski. – Warszawa: [s. n], 1937. – 25 s. – S. 8.

³⁹ Sprawozdanie wojewody Poleskiego na posiedzenie Rady wojewódzkiej w grudniu 1937 r. – Brześć-nad-Bugiem: Druk Związku Rezerwistów, 1937. – 78 s. – S. 15.

Summary

Difficulties in land commasation in Polesie Voivodeship in 1921–1939

The article provides an analysis of the major challenges of commasation in the Polesie Voivodeship between 1921 and 1939. At that time, consolidation of landholdings was seen as an optimal solution to the problems of agriculture. However, its implementation by the Polish authorities in the Polesie Voivodeship faced a number of significant obstacles, caused mainly by the difficult economic situation of the local peasantry and harsh natural conditions.

Santrauka

Pagrindiniai komasacijos pravedimo Polesėje sunkumai 1921–1939 metais

Straipsnyje analizuojami komasacijos pravedimo sunkumai Polesėje 1921–1939 metais. Pastebima, kad komasacija buvo vienu iš optimaliausių agrarinės pertvarkos problemų sprendimo metodų. Tačiau pravedama ją lenkų valdžia susidūrė su visa eile sunkumų, kuriuos apsprendė vietinės valstietijos turtinė padėtis bei nepalankios gamtos sąlygos.

AUTOREFERATY

СЯРГЕЙ ПЯТРОВІЧ СТЭНКОЎСКИ

ГАРАДСКОЕ САМАКІРАВАННЕ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ (КАНЕЦ XIV–XVIII СТ.)¹

КАРОТКІЯ ўВодзіны

Станаўленне і развіццё гарадскога самакіравання ў Беларусі і свеце мае глыбокія карані. Як адгалінаванне мясцовага яно з'яўляецца разам з такім гістарычным феноменам, як горад, і можа лічыцца адной з праяў працэсу ўрабанізацыі. Правобраз гарадскога самакіравання на ўсходнеславянскіх землях – арганізацыя ўлады ў старажытнарускіх гарадах. Паступовае знікненне вечавых устаноў прывяло да таго, што гарадское самакіраванне запоўніла гэты вакуум уладных структур.

Ужо ў XIX ст. праблема самакіравання зацікавіла даследчыкаў. Аднак вывучэнне ўласна самакіравання айчынных гарадоў у XIV–XVIII стст. у гістарыяграфіі прадстаўлена недастаткова. Агульнае адмоўнае стаўленне дарэвалюцыйных гісторыкаў да спадчыны ВКЛ перашкаджала ім грунтоўна прааналізаваць усе асаблівасці гарадскога самакіравання ў ім. У савецкай гістарыяграфіі аналіз асобных бакоў і інстытутаў самакіравання не выліўся ў грунтоўную манаграфію, амаль не закраналіся самакіраванне, не звязанае з магдэбургскім правам, гарадскія рэформы XVIII ст. і інш. У замежнай гістарыяграфіі самакіраванне беларускіх гарадоў не разглядалася як самастойны аб'ект даследавання. Утварэнне незалежных дзяржаў, рост цікавасці да нацыянальнай гісторыі выклікалі рост колькасці даследаванняў па гісторыі гарадскога самакіравання ў айчынай, літоўскай, украінскай гістарыяграфіі. Аднак рэнесанс нацыянальнай ідэі аказаў уплыў на з'яўленне нацыянальнага перакосу ў даследаванні самакіравання.

¹ Fragmenty autoreferatu pracy na stopień doktora nauk historycznych (doktora habilitowanego) obronionej w Instytucie Historii NAN Białorusi 19 lutego 2014 r. Konsultant naukowy – prof. Anatol Luty (Białoruski Uniwersytet Pedagogiczny), recenzenci – prof. Igor Marzaliuk (Mohylewski Uniwersytet Państwowy), doc. Walancin Gołubiew (Instytut Historii NAN Białorusi), doc. Denis Duk (Połocki Uniwersytet Państwowy).

Па-ранейшаму галоўная ўвага надаецца магдэбургскаму праву, па-за полем зроку застаюцца праблемы самакіравання гарадскіх паселішчаў, не звязанага з нямецкім правам, карпаратыўнага самакіравання, зменаў, звязаных з рэформамі канца XVIII ст.

У сувязі з гэтым даследаванне структуры розных формаў гарадскога самакіравання, яго ўзроўняў, прававых асноў, функцый і напрамкаў дзейнасці, эвалюцыі на працягу канца XIV–XVIII ст., ад часоў, калі гарадскія абшчыны вылучаліся са складу валасных абшчын, да часоў, калі гарадское самакіраванне, па сутнасці, перастала існаваць, стварае аснову для далейшай распрацоўкі ў айчынай гістарычнай навуцы праблем урбанізацыі, сацыяльна-эканамічнага і палітычнага развіцця гарадоў і мяшчанскага саслоўя, месца гарадоў і гараджан у фарміраванні дэмакратычнай прававой культуры грамадства, выпяванні элементаў грамадзянскай супольнасці і іншых пытанняў гісторыі нашай краіны.

Актуальнасць даследавання таксама абумоўлена станаўленнем суверэннай незалежнай Рэспублікі Беларусь, яе дзяржаўнага механізма, часткай якога з’яўляецца сістэма мясцовага кіравання і самакіравання. Без дакладнага ведання яе гістарычнага шляху цяжка стварыць дзейсныя інстытуты ўлады, якія б максімальна задзейнічалі патэнцыял мясцовага насельніцтва. Сучасны погляд на самакіраванне як на адну з неабходных асноў любога дэмакратычнага ладу, неад’емную ўмову фарміравання і развіцця грамадзянскай супольнасці выклікаюць неабходнасць грунтоўнага даследавання эвалюцыі самакіравання на тэрыторыі нашай краіны на розных этапах гісторыі беларускага народа. Дыскусійным застаецца і пытанне аб тым, ці было магдэбургскае права гарадоў ВКЛ гарадскім самакіраваннем, ці з’яўлялася часткай сістэмы дзяржаўнага кіравання. Ды і само паняцце “магдэбургскае права” патрабуе больш дасканалага вызначэння. Да гэтай пары ў гістарычнай літаратуры можна знайсці супрацьлеглыя ацэнкі магдэбургскага права.

Да паняцця самакіравання ў XIV–XVIII стст. не могуць дапасоўвацца вызначэнні, занатаваныя ў сённяшнім праве. Нязменнай застаецца толькі сутнасць гарадскога самакіравання – прызнанне права жыхара горада быць крыніцай мясцовай улады, прымаць рашэнні па пытаннях паўсядзённага жыцця, самастойна рэалізуюць іх і самому адказваць за іх наступствы. Гарадское самакіраванне Беларусі XIV–XVIII стст. поўнасю адпавядала гэтым рысам. Аднак крыніцы гэтага часу не прыгадваюць такога паняцця. Пры гэтым рысы, якія былі ўласцівыя гарадскім “урадам” таго часу, адпавядалі вышэйназваным прынцыпам і характарыстыкам самакіравання.

АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА ПРАЦЫ

Структура і аб’ём дысертацыі

Дысертацыя складаецца са зместу, пераліку ўмоўных абазначэнняў, уводзін, агульнай характарыстыкі працы, асноўнай часткі з 4 глаў (18 раздзелаў), заключэння, бібліяграфічнага спіса, а таксама 4 дадаткаў. Поўны аб’ём дысертацыі – 514 старонак, у тым ліку 230 старонак асноўнага тэксту і 211 старонак дадаткаў, якія змешчаны ў асобнай частцы. Бібліяграфічны спіс складаецца з 881 наймення, сярод якіх 68 публікацый аўтара.

АСНОЎНЫ ЗМЕСТ ДЫСЕРТАЦЫІ

У першай главе “Гістарыяграфія, крыніцы і метады даследавання” **праведзены аналіз айчынных і замежных навуковых прац, прадстаўлены агляд базы крыніц, іх класіфікацыя, ахарактарызаваана метадалогія даследавання.**

У раздзеле 1.1 “Дарэвалюцыйная расійская гістарыяграфія” разгледжаны погляды гісторыкаў розных напрамкаў і школ гістарычнай навукі Расійскай імперыі XIX – пачатку XX ст. на праблемы гарадскога самакіравання. Працы першай паловы XIX ст. вызначаліся ў асноўным апісальным і этнаграфічным характарам, асноўную ўвагу надавалі паказу падзей, звязаных з тымі ці іншымі гарадамі, іх знешняму вобліку, помнікам, якія засталіся ад мінулых часоў. Разам з тым, М. В. Бэз-Карніловіч, П. В. Баброўскі, К. і Я. Тышкевічы, А. Кіркор карысталіся фактамі з першасных крыніц, якія былі ў наяўнасці ў гарадскіх установах і архівах². У другой палове XIX – пачатку XX ст. расійскія даследчыкі адводзяць значнае месца даследаванню гісторыі гарадоў у часы ВКЛ. Пры гэтым спецыяльна пытаннем гарадскога самакіравання прысвечаны толькі працы М. Ф. Уладзімірскага-Буданава³, У. Б. Антоновіча⁴, Ф. В. Тараноўскага⁵, В. К. Стукаліча⁶. Для дарэвалюцыйнай расійскай гістарыяграфіі характэрна ў цэлым адмоўнае стаўленне да магдэбургскага права і створанага ў сувязі з яго ўвядзеннем гарадскога самакіравання, падкрэсліваюцца паланізатарскія мэты яго ўвядзення, пракаталіцкі характар, садзейнічанне адрыву гарадоў ад воласці як прычына іх заняпаду. Вылучаецца імкненне да тыпізацыі структуры, малая вывучанасць уласна беларускіх сістэм гарадскога самакіравання, перабольшванне ўплыву яўрэйскага насельніцтва на жыццё гарадоў⁷. Толькі ў працах М. В. Доўнар-Запольскага⁸

² Без-Корнилович, М.О. Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии с присовокуплением и других сведений к ней же относящихся / М.О. Без-Корнилович. – СПб.: Тип. III Отд-ния. Собств. е. и. в. Канцелярии, 1855. – [2], VIII, 355, [1], 73–138, [4], 60 с.; Бобровский, П.О. Гродненская губерния: в 2 ч. / П.О. Бобровский. – СПб.: [Гл. упр. Генер. штаба], 1863. – Ч. 2. – VIII, 1074 с. – (Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба; [т. 5]); Tyszkiewicz, E. Birze: rzut oka w przeszłość miasta, zamku i ordynacyi / E. Tyszkiewicz. – St. Petersburg: [s. n.], 1869. – 167 s.; Tyszkiewicz, E. Opisanie powiatu borysowskiego pod względem statystycznym, geograficznym, historycznym, gospodarczym, przemysłowo-handlowym i lekarskim, z dodaniem wiadomości: o obyczajach, śpiewach, przysłowiaach i ubiorach ludu, gusłach, zabobonach itd. / E. Tyszkiewicz. – Wilno: Marcinowski, 1847. – III, 446, 42 s.; Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении: Литовское и Белорусское Полесье / под общ. ред. П.П. Семенова. – Репр. воспр. изд. 1882 г., 2-е изд. – Минск: Беларус. Энцыкл, 1994. – 490, VI с., 24 л. ил.

³ Владимирский-Буданов, М.Ф. Немецкое право в Польше и Литве / М.Ф. Владимирский-Буданов. – СПб.: [б. и.], 1868. – [2], 302, IV, 2 с.

⁴ Антонович, В. Исследования о городах Юго-Западной России по актам 1432–1798 гг. / В. Антонович // Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Волыном генерал-губернаторе: в 35 т. – Киев, 1869. – Ч. 5, т. 1: Акты о городах (1432–1798). – С. 1–91.

⁵ Тарановский, Ф.В. Обзор памятников Магдебургского права западно-русских городов Литовской эпохи / Ф.В. Тарановский. – Варшава: Тип. Варш. учеб. окр., 1897. – 203 с.

⁶ Стукалич, В.К. Белоруссия и Литва: очерки по истории городов Белоруссии / В.К. Стукалич. – Витебск: Губерн. тип., 1894. – 23, 62 с.

⁷ Еленев, Ф. Польская цивилизация и ее влияние на Западную Русь / Ф. Еленев. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1863. – [4], 83 с.; Коялович, М.О. Лекции по истории Западной России / М.О. Коялович. – [М.: Тип. Бахметева, 1864]. – 394, 44 с.; 1 л. табл.; Беляев, И.Д. Рассказы из русской истории: [в 4 кн.] /

і У. І. Пічэты⁹ пачынаецца адыход ад фармальна-юрыдычнага погляду на гісторыю самакіравання, падкрэсліваюцца яго станючыя рысы і аб'ектыўны характар. Заслугай дарэвалюцыйных гісторыкаў можна назваць увядзенне ў навуковы ўжытак вялікай колькасці крыніц. Карпаратыўнае самакіраванне закраналася ў манаграфіі Ф. У. Кліменкі, дзе рамесныя цэхі разглядаюцца на прыкладзе Вільні і Магілёва¹⁰.

У раздзеле 1.2 “Савецкая гістарыяграфія” прааналізаваны працы айчынных, расійскіх, украінскіх, літоўскіх гісторыкаў савецкага часу. У міжваенны перыяд тэма гарадскога самакіравання не атрымала значнага вывучэння. Ёй прысвечаны шэраг артыкулаў В. Д. Дружыцы, які прааналізаваў дзейнасць войтаў і магістратаў у беларускіх гарадах¹¹, а таксама асобныя часткі даследаванняў па гісторыі пэўных гарадоў¹². Апублікаваныя ў гэты час кнігі забяспечылі пераемнасць у вывучэнні гарадской тэматыкі і пачалі пачатак навуковаму разгляду працэсаў станаўлення і развіцця гарадскога самакіравання як неад’емнай часткі развіцця феадальнага грамадства. Працы пасляваеннага перыяду з марксісцкіх пазіцый ацэньвалі прычыны ўсталявання гарадскога самакіравання, аддаючы перавагу

И.Д. Беляев. – М.: Унив. тип., 1861-1872. – Кн. 4: История Полотска, или Северо-Западной Руси, от древнейших времен до Люблинской унии, ч. 1: [строй жизни Полотска и Великого княжества Литовского]. – 1872. – 456 с.; Василенко, М.П. Право магдебургское / М.П. Василенко // Вибр. тв.: у 3 т. – Київ, 2006. – Т. 2: Юридичні праці / [упоряд.: І.Б. Усенко та ін.]. – С. 48–57; Леонтович, Ф.И. Сословный тип территориального-административного состава Литовского государства и его причины / Ф.И. Леонтович. – СПб.: Тип. В.С. Балашова и Ко, 1895. – [2], 56 е.; Ключевский, В.О. Сочинения: в 9 т. / В.О. Ключевский; [под ред. В.Л. Янина]. – М.: Мысль, 1987–1990. – Т. 3: Курс русской истории. – 1988. – 414 е.; Кареев, Н.И. История Западной Европы в новое время: [в 5 т.] / Н.И. Кареев. – Изд. 5-е, перераб. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1913–1915. – Т. 3: История XVIII века. – 1913. – 680 с.; Погодин, А.Л. Очерк истории Польши / А.Л. Погодин. – М.: Тип. К.Л. Миньшова, 1908. – 139 с.; Уманец, Ф.М. Вырождение Польши / Ф.М. Уманец. – СПб.: М. Хан, 1872. – IV, 2, 341 с.; Брянец, П.Д. История Литовского государства с древнейших времен / П.Д. Брянец. – Вильна: Тип. А.Г. Сыркина, 1889. – XII, 659 с.; Филевич, И.П. Польша и польский вопрос / И.П. Филевич. – М.: Унив. тип., 1894. – 104 с.; Бершадский, С.А. Литовские евреи: история их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии: 1388–1569 г. / С.А. Бершадский. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1883. – 431 с.; Любавский, М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно / М.К. Любавский. – СПб.: Наука, 2004. – 310 с., [1] л. ил.

⁸ Довнар-Запольский, М.В. Белорусское прошлое / М.В. Довнар-Запольский // Исследования и статьи / М.В. Довнар-Запольский. – Киев, 1909. – Т. 1: Этнография и социология, обычное право, статистика, белорусская письменность. – С. 317–345; Довнар-Запольский, М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах / М.В. Довнар-Запольский. – Киев: Тип. Императ. ун-та св. Владимира, 1901. – Т. 1. – IV, 807, CXII с.

⁹ Пичета, В.И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве / В.И. Пичета. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1958. – 547 е.; 1 л. портр.

¹⁰ Клименко, Ф.В. Западно-русские цехи XVI–XVIII вв. / Ф.В. Клименко. – Киев: Тип. Императ. ун-та св. Владимира, 1914. – 166 с.

¹¹ Дружыц, В.Д. Беларускія месцы ў гістарыяграфічнай літаратуры / В.Д. Дружыц // Гіст.-археал. зб. – 1927. – № 1. – С. 251–276; Дружыц, В.Д. Войты і іх улада ў беларускіх месцах з магдэбургскім правам / В.Д. Дружыц; Інбелкульт. – Мінск: [б. в.], 1928. – 58 с.; Дружыц, В. Магістрат у беларускіх месцах з магдэбургскім правам у XV–XVII стагоддзях / В. Дружыц. – [Мінск: б. в., 1929?]. – 31 с.

¹² Дружыц, В. Места Менск у канцы XV і пачатку XVI ст. / В. Дружыц // Пр. Беларус. дзярж. ун-та. – 1926. – № 12. – С. 1–22; Забела, Т. Места Берасцейскае ў XVI с. / Т. Забела // Зап. Аддз. гуманітар. навук / Ін-т беларус. культуры. – Менск, 1929. – Кн. 8, т. 3: Працы класа гісторыі. – С. 81–126; Бурдзейка, А. Нарыс сацыяльна-эканамічнага жыцця места Навагрудку ў XVI ст. / А. Бурдзейка // Гістарычна-археалагічны зборнік / Ін-т беларус. культуры. – Менск, 1927. – № 1. – С. 155–174 і інш.

сацыяльна-эканамічным¹³. Адною з вядучых праблем, разгледжаных гісторыкамі гэтага часу, з’яўлялася сацыяльная барацьба ў гарадах, яе класавы характар і сувязь з нацыянальна-вызваленчым рухам¹⁴. З. Ю. Капыскім¹⁵, А. П. Грыцкевічам¹⁶, А. М. Карпачовым¹⁷, у працах якіх найбольш грунтоўна разглядалася гарадское самакіраванне, былі абвергнуты ўяўленні дарэвалюцыйных гісторыкаў аб адмоўным характары магдэбургскага права, яго насаджэнні вярхоўнай уладай, падкрэслена спалучэнне нямецкага права з мясцовымі традыцыямі, разгледжаны адрозненні ўсходнебеларускіх гарадоў, абумоўленыя ўплывам вечавай эпохі.

У раздзеле 1.3 “Сучасная айчынная гістарыяграфія” выкладзены погляды, якія прысутнічаюць у манаграфіях, артыкулах і матэрыялах навуковых канферэнцый беларускіх навукоўцаў нашага часу, на розныя бакі гарадскога самакіравання. У падраздзеле 1.3.1 “Гарадское самакіраванне Беларусі канца XIV–XVIII ст. у працах сучасных беларускіх гісторыкаў” канстатуецца, што праблемы гарадскога самакіравання знайшлі шырокае адлюстраванне на старонках сучаснай айчынай гістарыяграфіі ў абагульняючых выданнях і матэрыялах канферэнцый¹⁸.

¹³ Дворниченко, А.Ю. О предпосылках введения магдебургского права в городах западнорусских земель в XIV–XV вв. / А.Ю. Дворниченко // Вестн. Ленингр. ун-та. История. Язык. Литература. – 1982. – Вып. 1. – № 2. – С. 105–107; Юргинис, Ю.М. Судьба магдебургского права в литовских городах / Ю.М. Юргинис // История СССР. – 1975. – № 4. – С. 145–155; Юхо, И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XV в. / И.А. Юхо. – Минск: Белорус, гос. ун-т, 1978. – 141 с.; Щербаков, С. Шляхетский наступ на міста Західної Білорусі в першій половині XVII ст. і криза цехового ремесла / С. Щербаков // Наук. зап. Львів. держ. ун-та. – Львів, 1957. – Вип. 6, т. 43: Питання історії СРСР. – С. 92–111; Королюк, В. «Дранг нах Остен» и историческое развитие народов стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в период феодализма / В. Королюк // «Дранг нах Остен» и историческое развитие народов стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы: [материалы симп., 20–23 апр. 1966 г. / Акад. наук СССР, Ин-т славяноведения; отв. ред. В.Д. Королюк]. – М., 1967. – С. 3–22.

¹⁴ Грыцкевич, А.П. Социальная борьба горожан Белоруссии (XVI–XVIII вв.) / А.П. Грыцкевич; науч. ред. В.С. Поссе. – Минск: Наука и техника, 1979. – 152 с.; Капыскі, З.Ю. 3 гісторыі грамадска-палітычнага жыцця гарадоў Беларусі ў XVI – першай палове XVII стст. / З.Ю. Капыскі // Тр. Ин-та истории Акад. наук. Белорус. ССР. – Минск, 1958. – Вып. 3: Досоветский период. – С. 15–46.

¹⁵ Копыцкий, З.Ю. Магдебургское право в городах Белоруссии (конец XV–первая половина XVII в.) / З.Ю. Копыцкий // Совет, славяноведение. – 1972. – № 5. – С. 26–41; Копыцкий, З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI–первой половине XVII в. / З.Ю. Копыцкий; Акад. наук Белорус. ССР, Ин-т истории. – Минск: Наука и техника, 1975. – 191 с.; Копыцкий, З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI–первой половине XVII в. / З.Ю. Копыцкий; Акад. наук Белорус. ССР, Ин-т истории. – Минск: Наука и техника, 1966. – 227 с.

¹⁶ Грыцкевич, А.П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв.: соц.-экон. исслед. истории городов / А.П. Грыцкевич; Акад. наук Белорус. ССР, Ин-т истории. – Минск: Наука и техника, 1975. – 248 с.: 1 л. карт.; Грыцкевіч, А.П. Кіраванне прыватнаўладальніцкіх гарадоў Беларусі без магдэбургскага права (XVI–XVIII стст.) / А.П. Грыцкевіч // Вес. Акад. навук Беларус. ССР. Сер. грамад. навук. – 1974. – № 4. – С. 49–58.

¹⁷ Карпачев, А.М. Феодальные юридики в королевских городах Белоруссии XVII–XVIII веков / А.М. Карпачев // Совет, славяноведение. – 1968. – № 6. – С. 27–38; Карпачоў, А.М. Самакіраванне гарадоў Беларусі па «Магдэбургскаму праву» ў другой палавіне XVII–XVIII ст. / А.М. Карпачоў // Вес. Акад. навук Беларус. ССР. Сер. грамад. навук. – 1969. – № 2. – С. 56–64.

¹⁸ Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал. М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Минск: Экаперспектыва, 2007–2011. – Т. 2: Беларусь у перыяд Вялікага княства Літоўскага / Ю. Бохан [і інш.]. – 2008. – 685 с.; Вялікае княства Літоўскае: ВКЛ: энцыклапедыя: у 2 т. / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – 2-е выд. – Минск: Беларус. Энцыкл., 2007–2010. – Т. 2: К – Я. – 2007. – 792 с.; Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі гарадоў і працэсаў урбанізацыі ў Беларусі: зб. навук. арт. / Гродзен. дзярж. ун-т; [рэдкал.: В.В. Даніловіч (адк. рэд.) і інш.]. – Гродна, 2009. – 493 с.; Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць: зб. навук. пр. VII Міжнар. навук. канф., Магілёў, 29–30 чэрв. 2011 г. / Магілёўс. дзярж. ун-т; уклад.: А.М. Башкоў, І.А. Пушкін. – Магілёў, 2011. – 326, [1] с., [6] л. каляр. іл.; Гарады Беларусі ў кантэксте палітыкі, эканомікі, культуры: зб. навук. арт. / Гродзен. дзярж. ун-т; рэдкал.: І.В. Соркіна (адк. рэд.)

Закладзена грунтоўная база для далейшага вывучэння самакіравання, не заснавана на нормах нямецкага права. Разгледжана станаўленне рэгіянальных мадэляў самакіравання гарадоў¹⁹. Прызнаецца як гістарычная рэчаіснасць менавіта самакіраванне беларускіх гарадоў, а не гарадское кіраванне на падставе магдэбургскага права. Пагаджаючыся са становай роляй магдэбургскага самакіравання, даследчыкі разыходзяцца ў поглядах на яго структуру, прававыя асновы²⁰. Маюць месца памылковыя сцвярджэнні адносна канкрэтных аспектаў самакіравання ў асобных гарадскіх паселішчах. У навуковы ўжытак уводзіцца вялікая колькасць крыніц, якія ствараюць аснову для больш дакладнага вывучэння станаўлення і развіцця гарадскога самакіравання на Беларусі ў XIV–XVIII стст.²¹ У падраздзеле **1.3.2 “Працы сучасных беларускіх гісторыкаў дзяржавы і права”** паказана, што сучаснымі даследчыкамі гісторыі дзяржавы і права Беларусі таксама праведзена значная праца па вывучэнню гарадскога самакіравання канца XIV–XVIII стст. Пры гэтым застаецца шмат спрэчных, а неаднойчы і супрацьлеглых поглядаў на

[і інш.]. – Гродна, 2007. – 403 с.; Гістарычная ўрбаністыка: асновы метадалогіі і крыніцазнаўчая база: зб. навук. арт. / Гродзен. дзярж. ун-т; [рэдкал.: І. Крэнь (адк. рэд.) і інш.]. – Гродна, 2011. – 419 с. – (Грант БРФФД / Беларускі рэспубліканскі фонд фундаментальных даследаванняў); Капыль: гісторыя горада і рэгіёна: да 360-годдзя надання Капылю прывілея на магдэбургскае права: зб. навук. арт. / НАН Беларусі, Ін-т гісторыі; [уклад.: А.А. Скеп’ян, А.Б. Доўнар, І.В. Соркіна; рэдкал.: А.А. Каваленя і інш.]. – Мінск, 2012. – 442, [1] с., [8] л. іл.; Мінск і мінчане: дзесяць стагоддзяў гісторыі (да 510-годдзя атрымання Менскам магдэбургскага права): матэрыялы Міжнароднага навукова-практ. канф., Мінск, 4–5 верас. 2009 г. / НАН Беларусі, Ін-т гісторыі; [рэдкал.: А.А. Каваленя і інш.]. – Мінск, 2010. – 219, [1] с.; Беларускі горад у часе і прасторы: 500 гадоў Полацкай магдэбургіі: зб. навук. пр. / Полац. дзярж. ун-т; [рэдкал.: Г.В. Штыхаў і інш.]. – Наваполацк, 2001. – 290, [1] с. і інш.

¹⁹ Доўнар, А. Увядзенне самакіравання ў Слуцку ў другой палове XVII ст. / А. Доўнар // Гістарычная ўрбаністыка: асновы метадалогіі і крыніцазнаўчая база: зб. навук. арт. / Гродзен. дзярж. ун-т; [рэдкал.: І. Крэнь (адк. рэд.) і інш.]. – Гродна, 2011. – С. 141–149; Голубеў, В. Прывілей вялікага князя Жыгімонта Аўгуста мяшчанам Лепельскага замка і ўставы Л.І. Сапегі гораду Новы Лепель 1596 і 1601 гг. як крыніцы на гісторыі гарадоў Беларусі канца XVI-пачатку XVII ст. / В. Голубеў // Капыль: гісторыя горада і рэгіёна: да 360-годдзя надання Капылю прывілея на магдэбургскае права: зб. навук. арт. / НАН Беларусі, Ін-т гісторыі; уклад.: А.А. Скеп’ян, А.Б. Доўнар, І.В. Соркіна; рэдкал.: А.А. Каваленя (старш.) [і інш.]. – Мінск, 2012. – С. 91–104; Макараў, М.Дз. Ад пасада да магдэбургіі: прававое становішча насельніцтва месцаў Беларускага Падзвіння ў XIV–XVII ст. / М.Дз. Макараў. – Мінск: Экаперспектыва, 2008. – 248 с. і інш.

²⁰ Цітоў, А.К. Вольныя беларускія месцы: самакіраванне ў нашых гарадах XIV–XVIII стст. / А.К. Цітоў. – Мінск: Беларус. рэсп. фонд падтрымкі дэмакрат. рэформ, 1996. – 35 с.; Келер, В. Магдэбургскае права / В. Келер // Спадчына. – 1997. – № 5. – С. 90–101; Келлер, О.Б. Средневековое немецкое право на землях Центральной и Восточной Европы в XIII–XVIII веках / О.Б. Келлер. – Минск: Респ. ин-т высш. шк., 2012. – 242 с.

²¹ Голубеў, В. Ліст Льва Сапегі, канцлера Вялікага княства Літоўскага і магілёўскага старосты жыхарам горада Слоніма на самакіраванне, 1 студзеня 1615 г. / В. Голубеў // Гістарычная ўрбаністыка: асновы метадалогіі і крыніцазнаўчая база: зб. навук. арт. / Гродзен. дзярж. ун-т; [рэдкал.: І. Крэнь (адк. рэд.) і інш.]. – Гродна, 2011. – С. 150–154; Галубовіч, В. Канфірмацыйны прывілей Гародні на магдэбургскае права 1633 г. / В. Галубовіч // Гарадзенскі палімпсест, 2010. Дзяржаўныя і сацыяльныя структуры, XVI–XX стст. / [пад рэд. А.Ф. Сяменчука, Н.У. Сліж]. – Мінск, 2011. – С. 255–269; Актавая кніга Полацкага магістрата 1650 г.: зб. дак. / НАН Беларусі, Ін-т гісторыі; склаў і падрыхт. да друку М.Ю. Гардзееў. – Мінск: Беларус. навука, 2006. – 252 с., [9] л. факсім.; Доўнар, А. Прывілей на магдэбургскае права мястэчку Баруны 1705 г. / А. Доўнар // Ягелоны: дынастыя, эпоха, спадчына: матэрыялы Міжнароднага навукова-практ. канф., Гальшаны – Навагрудак, 8–10 верас. 2006 г. / НАН Беларусі, Ін-т гісторыі; [рэдкал.: А.А. Каваленя (адк. рэд.) і інш.]. – Мінск, 2007. – С. 103–108; Доўнар, А. Прывілей на магдэбургскае права Капылю 1652 г. / А. Доўнар, А. Жлутка // Капыль: гісторыя горада і рэгіёна: да 360-годдзя надання Капылю прывілея на магдэбургскае права: зб. навук. арт. / НАН Беларусі, Ін-т гісторыі; уклад.: А.А. Скеп’ян, А.Б. Доўнар, І.В. Соркіна; рэдкал.: А.А. Каваленя (старш.) [і інш.]. – Мінск, 2012. – С. 59–79 і інш.

асобныя яго праблемы. Спрэчным з’яўляецца і пытанне аб веданні беларускімі мяшчанамі крыніц магдэбургскага права і існаванні не нямецкага, а ўласнага беларускага гарадскога права. Амаль поўнасю не закрануты пытанні немагдэбургскага самакіравання гарадоў²².

Агляд асноўных прац гісторыкаў Украіны, Літвы і Расіі сучаснага перыяду, прысвечаных пытанням гарадскога самакіравання, які зроблены ў **раздзеле 1.4 “Сучасная ўкраінская, літоўская, расійская гістарыяграфія”**, сведчыць аб тым, што ў сучаснай расійскай гістарыяграфіі тэме гарадскога самакіравання Беларусі амаль не надаецца ўвагі. Сённяшнія літоўская і ўкраінская гістарыяграфіі звернуты, у першую чаргу, на вывучэнне самакіравання гарадскіх паселішчаў уласных этнічных тэрыторый. Пры гэтым як у літоўскай, так і ва ўкраінскай гістарыяграфіі назіраецца рост цікавасці да праблем генезісу, структуры і асаблівасцей магдэбургскага права ў гарадах феадальнага часу. Вынікам даследаванняў стаў шэраг манаграфій, дысертацый і значная колькасць навуковых артыкулаў па гэтай тэматыцы²³. Знаходжанне асобных украінскіх зямель у складзе ВКЛ і Польшчы абумовілі пэўнае адрозненне ў формах і прававых асновах гарадскога самакіравання²⁴. Увядзенне ў навуковы ўжытак значнай колькасці крыніц, аналіз гістарыяграфічнай базы XIX–XX стст. па азначанай праблеме дазволіў украінскім гісторыкам зрабіць шэраг цікавых высноў. Аднак вельмі спрэчнай з’яўляецца думка пра існаванне ў азначаны час украінскага гарадскога права. Назіраецца разыходжанне поглядаў на ўплыў магдэбургскага права на прававое становішча

²² Магдэбургскае права на Беларусі: матэрыялы навук. канф., прысвеч. 500-годдзю выдачы г. Мінску граматы на магдэбург. права, Мінск, 26 сак. 1999 г. / Беларус. дзярж. ун-т [і інш.]; рэдкал.: У.М. Хоміч, Т.І. Доўнар, І.А. Юхо. – Мінск, 1999. – 257 с.; Доўнар, Т.І. Помнікі права Беларусі феадальнага перыяду: курс лекцый / Т.І. Доўнар. – Мінск: Ін-т саврем. знанняў, 2001. – 311 с.; Місарэвіч, Н.В. Магдэбургскае права на Беларусі / Н.В. Місарэвіч. – Гродна: Гродзен. дзярж. ун-т, 2003. – 107 с.; Орепук, Л.Л. Городское самоуправление средневековой Белоруссии / Л.Л. Орепук // Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця: матэрыялы рэсп. навук. канф., Гродна, 3–4 мая 2002 г.: у 4 ч. / Ін-т гісторыі НАН Беларусі, Беларус. дзярж. ун-т, Гродзен. дзярж. ун-т; рэдкал.: І.П. Крэнь (адк. рэд.) [і інш.]. – Гродна, 2004. – Ч. 1. – С. 208–211; Сільчанка, М.У. Гісторыя мясцовага самакіравання на Беларусі: тэксты лекцый / М.У. Сільчанка, Н.В. Місарэвіч. – Гродна: Гродзен. дзярж. ун-т, 2000. – 54 с.; Юхо, Я.А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права: [вучэб. дапам.] / Я.А. Юхо. – Мінск: Універсітэцкае, 1992. – 272 с.

²³ Кобилецкий, М.М. Магдебургское право в Украине (XIV–перша половина XIX ст.): історико-правовое дослідження / М.М. Кобилецкий. – Львів: ПАІС, 2008. – 406 с.; Гошко, Т.Д. Магдебургское право Центрально-Східної Європи XIII–XVIII в українській та польській історіографії: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Т.Д. Гошко; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства. – Київ, 1999. – 21 с.; Гошко, Т. Нариси з історії магдебургського права в Україні (XIV–поч. XVII ст.) / Т. Гошко. – Львів: Афіша, 2002. – 254 с.; Glemža, L. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų sąjūdis 1789–1792 m. / L. Glemža. – Kaunas: Vytauto Didžiojo Univ. 1-kla, 2010. – 269 p.; Karpavičiene, J. Das sächsisch-magdeburgische Recht in Litauen: Forschungsstand, Forschungsfelder und Perspektiven / J. Karpavičiene // Rechts- und Sprachtransfer in Mittel- und Osteuropa. Sachsenspiegel und Magdeburger Recht: intern, und interdisziplinäre Konf., Leipzig, 31. Okt. –2. Nov. 2003 / Hrsg.: E. Eichler, H. Luck. – Berlin, 2008. – S. 75–102; Rimša, E. Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego / E. Rimša. – Warszawa: Wydaw. DiG, 2007. – 1259 s. і інш.

²⁴ Білоус, Н. Київ наприкінці XV–у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування / Н. Білоус; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – Київ: Києво-Могилян. акад., 2008. – 360 с.; Засць, А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI–першій половині XVII століття / А. Засць. – Львів: Добра справа, 2003. – 206 с.; Капраль, М.М. Функціонування органів влади Львова у XIII–XVIII ст. (Нарис історії інститутів магдебургського права) / М.М. Капраль // Укр. іст. журн. [Електронний ресурс]. – 2006. – № 5. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/JournALL/journal/2006/5/7.pdf>. – Дата доступу: 04.11.2011 і інш.

ўкраінскага насельніцтва, маштабы нямецкай каланізацыі, наяўнасць нямецкага права ва ўкраінскіх сёлах і інш. Разам з тым працы ўкраінскіх і літоўскіх гісторыкаў уяўляюць значную цікавасць і могуць выкарыстоўвацца для параўнання ў працэсе даследавання самакіравання беларускіх гарадоў феадальнай эпохі.

У раздзеле 1.5 “Польская гістарыяграфія” прааналізаваны вынікі навуковых даследаванняў гарадскога самакіравання, праведзеныя гісторыкамі Польшчы, пачынаючы з XVIII ст. і да нашага часу. Працы, якія прадстаўлены ў падраздзеле 1.5.1 “Польская гістарыяграфія да Другой сусветнай вайны”, сведчаць, што пачынаючы з апісальных прац В. Скрэтускага²⁵ і Т. Астроўскага²⁶ адбывалася назапашванне фактычнага матэрыялу, які стварыў аснову для далейшых даследаванняў. У XIX ст. пануючым быў фармальна-юрыдычны падыход да праблем гарадскога самакіравання, яго прававых падстаў²⁷. Да Другой сусветнай вайны панаваў погляд на вызначальны ўплыў польскіх узораў на канкрэтныя формы і змест самакіравання гарадоў ВКЛ²⁸. Асабліва гэтая пазіцыя знайшла ўвасабленне ў творах С.Кутшэбы²⁹, які амаль адмаўляў беларускім гарадам у наяўнасці ўласных асаблівасцей самакіравання і гарадскога права. Змена метадалагічных падыходаў у творах пасляваеннай польскай гістарыяграфіі, якая аналізуецца ў падраздзеле 1.5.2 “Польская гістарыяграфія пасля Другой сусветнай вайны”, дазволіла С. Александровічу, Ю. Бардаху і інш. зрабіць шэраг важных высноў па станаўленню, структуры і дзейнасці гарадскога самакіравання Беларусі³⁰. Пры гэтым асобныя тэзісы (пра існаванне вялікага і малага, ці поўнага і няпоўнага, магдэбургскага права) здаюцца даволі спрэчнымі і патрабуюць далейшага вывучэння.

²⁵ Skrzetuski, W. Prawo polityczne Narodu Polskiego / W. Skrzetuski. – Warszawa: Drukarnia J.K.Mci y Rzeczypospolitey u XX.Scolarum Piarum, 1782. – T. 2. – 439 s.

²⁶ Ostrowski, T. Prawo cywilne albo szczególne Narodu Polskiego / T. Ostrowski. – Warszawa: Druk. I.K.Mci y Rzeczypospolitey u XX. Scolarum Piarum, 1784. – 372 s.

²⁷ Maciejowski, W.A. Historia miast i mieszczań w kraiach dawnego państwa polskiego od czasów najdawniejszych aż do połowy XIX w. / W.A. Maciejowski // Roczn. T-wa Przyjaciół Nauk Poznańskiego. – Poznań, 1890. – T. 17, z. 2. – S. 125–104; Korzon, T. Komisje porządkowe cywilno-wojskowe wojewódzkie i powiatowe w latach 1790–1792 / T.Korzon // Ateneum. – 1882. – T. 25, z. 3. – S. 427–455; Bandtkie, J.W. Rozprawy o prawie i sądownictwie karzącym i o urzędach w dawniej Polsce / J.W. Bandtkie; wyd. A. Heylman. – Warszawa: Druk. Banku Pol., 1868. – II, 64 s. i inш.

²⁸ Hedemann, O. Dzisna i Druja magdeburskie miasta / O. Hedemann. – Wilno: Zorza, 1934. – 489 s.; Jaworski, I. Przywileje miejskie na prawo niemieckie w Wielkim Księstwie Litewskim / I. Jaworski // Roczn. Praw. Wileński. – 1929. – T. 3. – S. 48–61; Jaworski, I. Studia nad ustrojem miast na prawie niemieckim w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Jagiellońskiej / I. Jaworski // Roczn. Praw. Wileński. – 1931. – T. 5. – S. 297–352; Jodkowski, J. Cechy grodzkie w wiekach dawnych / J. Jodkowski. – Grodno: Muzeum Panst., 1926. – 38 s.; Kowalenko, W. Geneza udziału stołecznego miasta Wilna w sejmach Rzeczypospolitej / W. Kowalenko // Ateneum Wileńskie. – 1925–1926. – Roczn. 3, z. 10/11. – S. 327–373; 1927. – Roczn. 4, z. 12. – S. 79–137.

²⁹ Kutrzeba, S. Historia ustroju Polski w zarysie: w 4 t. / S. Kutrzeba. – Lwów: B. Połaniecki, 1920–1921. – T. 2: Litwa. – Wyd. 2. – 1921. – 241 s.

³⁰ Bardach, J. Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII stulecia / J. Bardach // Kwart. Hist. – Warszawa, 1980. – Roczn. 87, № 1. – S. 21–54; Alexandrowicz, S. Gospodarcze, prawne i etniczne osobliwosci sieci miejskiej ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVII w. / S. Alexandrowicz // Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy / Miedzynar. Centrum Kultury w Krakowie; red. J. Wyrozumski. – Kraków, 1996. – S. 61–89; Alexandrowicz, S. Miasta Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku / S. Alexandrowicz // Kwart. Hist. – 1968. – Roczn. 75, № 2. – S. 411–420. – Rec. ks.: Копыцкий, З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI–первой половине XVII в. / З.Ю. Копыцкий; Акад. наук БССР, Ин-т истории. – Минск: [б. и.], 1966. – 225 с.; Alexandrowicz, S. Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w. / S. Alexandrowicz // Acta Baltico-Slavica / Białostockie T-wo Nauk. – Białystok, 1970. – T. 7. – S. 47–108 i inш.

У раздзеле 1.6 “Нямецкамоўная гістарыяграфія” прадстаўлены агляд навуковых прац, якія былі выдадзены ў XX–XXI стст. на нямецкай мове. У асноўным увага ў іх надаецца развіццю гарадскога самакіравання на польскіх і ўкраінскіх землях РП, там, дзе прысутнічала значная колькасць прадстаўнікоў уласна нямецкага этнасу³¹. У перыяд Другой сусветнай вайны прасочваецца ідэалагічная накіраванасць даследаванняў³². У пасляваенны час найбольш грунтоўнай працай, у якой даследуецца гарадское самакіраванне Полацка, з’яўляецца манаграфія Ш. Родэвальда, дзе шмат увагі надаецца тэзісу пра знаходжанне горада паміж Цэнтральнай і Усходняй Еўропай, што аказала значны ўплыў на яго развіццё³³.

У раздзеле 1.7 “Крыніцы і метады даследавання” паказана, што апублікаваныя і архіўныя пісьмовыя крыніцы, якія прааналізаваны па групам: дакументы заканадаўства; гістарычныя акты (публічна-прававыя акты, прыватна-прававыя акты), матэрыялы справаводства (распарадчая група, справаздачная група, уліковая група, судовая-следчая група), статыстычныя матэрыялы, апавядальныя крыніцы – ствараюць магчымасць для дастаткова поўнага даследавання гісторыі самакіравання гарадскіх паселішчаў Беларусі, якія карысталіся магдэбургскім правам. Істотна абмежавана такая магчымасць у адносінах гарадоў і мястэчак, якія выкарыстоўвалі немагдэбургскія формы самакіравання. Тут падставу для даследавання ствараюць матэрыялы дзяржаўных органаў улады і кіравання, прыватных асоб, якія ўскосна асвятляюць сацыяльныя практыкі гараджан. Вялікай праблемай застаецца малая апублікаванасць крыніц. Крокам наперад тут можна лічыць толькі планамерную публікацыю матэрыялаў Метрыкі ВКЛ, якая праводзіцца навуковымі ўстановамі Беларусі, Літвы, Украіны і Польшчы.

У даследаванні аўтар зыходзіў з прынцыпаў гістарызму, аб’ектыўнасці, сістэмнасці і аксіялагічнага прынцыпу. Былі рэалізаваны міждысцыплінарны, праблемна-храналагічны, культуралагічны і антрапалагічны падыходы. Выкарыстоўваліся агульнанавуковыя (аналіз і сінтэз, узыходжанне ад канкрэтнага да абстрактнага і наадварот і г.д.), канкрэтна-гістарычныя (гісторыка-генетычны, гісторыка-тыпалагічны, гісторыка-сістэмны) метады даследавання, якасны аналіз, кантэнт-аналіз, метады герменеўтыкі, аналіз лінгвістычных і юрыдычных формул.

У другой главе “Гарадское самакіраванне, не заснаванае на нямецкім праве” разглядаюцца пытанні, звязаныя са стварэннем і эвалюцыяй самакіравання, не звязанага з магдэбургскім і хэлмінскім правам.

У гісторыі беларускіх гарадоў былі не толькі вечавыя і магдэбургскае самакіраванне. Існавала і форма самакіравання, якую мы лічым слухным назваць

³¹ Luck, H. Einführung: das sächsisch-magdeburgische Recht als kulturelles Bindeglied zwischen den Rechtsordnungen Ost- und Mitteleuropas / H. Luck // Rechts- und Sprachtransfer in Mittel- und Osteuropa. Sachsenspiegel und Magdeburger Recht: intern, und interdisziplinäre Konf., Leipzig, 31. Okt. –2. Nov. 2003 / Hrg.: E. Eichler, H. Luck. – Berlin, 2008. – S. 1–28; Schubart-Fikentscher, G. Die Verbreitung der deutschen Stadtrechte in Osteuropa / G. Schubart-Fikentscher. – Weimar: Boelhaus, 1942. – 567 S. – (Schriften der Akademie für deutsches Recht; Bd. 4, H. 3); Lieberwirth, R. Das sächsisch-magdeburgische Recht als Quelle osteuropäischer Rechtsordnungen / R. Lieberwirth. – Berlin: Akad.-Verl., 1986. – 34 S.

³² Jakowliw, A. Das deutsche Recht in Weißruthenien / A. Jakowliw. – Berlin: Selbstverl. der Publikationsstelle, 1944. – 95 S.

³³ Rohdewald, S. "Vom Polocker Venedig": kollektives Handeln sozialer Gruppen einer Stadt zwischen Ost- und Mitteleuropa (Mittelalter, frühe Neuzeit, 19. Jh. bis 1914) / S. Rohdewald. – Stuttgart: Steiner, 2005. – 588 S. – (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa; Bd. 70).

“устаўным”, таму што ўводзілася яно часцей за ўсё ўладальніцкімі або рэвізорскімі ўставамі, якія разглядаюцца ў **раздзеле 2.1 “Падставы ўстаўнага самакіравання. Эканамічныя прывілеі і вольнасці”**. Пачатак вядомым сёння ўставам даюць граматы часоў Жыгімонта Старога, хоць некаторыя з іх спасылаюцца на папярэднія – часоў Казіміра Ягелончыка і інш. У час валочнай памеры ўрад ВКЛ пайшоў па шляху афармлення асобных гарадскіх устаў з аднатыпнай структурай. Замацаванне ва ўставах памераў і наменклатуры падаткаў і павіннасцей, тэрмінаў і парадку іх спагнання, гандлёвых вольнасцей і вольнасцей на тыя ці іншыя віды эканамічнай дзейнасці забяспечвала пэўныя гарантыі гарадскім паселішчам. У другой палове XVII і ў XVIII ст. стаўкі падаткаў значна вагаліся, што адлюстроўвае меншую ролю дзяржавы ў іх нармаванні і, наадварот, узростанне ролі старостваў і дзяржаўцаў. Большасць уставаў вызначае памеры гарадскіх угоддзяў і сервігутаў. Гандлёвыя вольнасці і прывілеі ўяўлялі сабой найбольш важную частку тых свабод, якімі карысталіся гарады і мястэчкі, што не мелі нямецкага права. Назіраецца павелічэнне колькасці наданых таргоў і кірмашоў у XVI–XVII–XVIII стст.

У **раздзеле 2.2 “Інстытуты самакіравання ў гарадскіх паселішчах, што не мелі нямецкага права”** разглядаецца структура і функцыі органаў устаўнага самакіравання. Сведчаннем існавання гарадскога самакіравання з’яўляюцца наяўнасць “месцкай” пячаткі, якой сведчылі копіі бязмытных лістоў, наданне паселішчам гербаў, “меты і розрубы”. Галоўнай асобай устаўнага самакіравання былі войты, у вызначэнні паўнамоцтваў якіх кіраваліся палажэннямі ўставы на валокі. Галоўным паказальнікам таго, што войтаўская ўлада – гэта інстытут самакіравання, з’яўляецца ўдзел грамады ў прызначэнні войтаў і пазбаўленні іх улады. Функцыямі войтаўскага ўрада былі прадстаўнічая, нагляд за парадкам у паселішчы, збор і перадача ў скарб падаткаў, нармаванне і нагляд за адбываннем павіннасцей, удзел у дворным судзе па справах мяшчан, кантроль за выкананнем правілаў гандлю, межамі зямельных надзелаў. Лаўнікі (присяжнікі, мужы) дапамагалі войтам пры разглядзе межавых спраў, кантролі за якасцю харчавання, у выкананні фіскальных функцый. Мяшчанская грамада была калектыўным суб’ектам права, часам прымала пастановы-ўхвалы. Неаднаразова асновы самакіравання закладваліся разам з утварэннем гарадскога паселішча. Меліся выпадкі, калі свайго роду часовым правам, якім маглі карыстацца мяшчане, было магдэбургскае права. Галоўнае адрозненне горада, якому было нададзена магдэбургскае права, і горада, які проста ім карыстаўся, заключалася ў вызваленні ад улады і суда службоўцаў дзяржавы. Гарадскія паселішчы атрымлівалі права на спагнанне пэўных даходаў у гарадскі скарб.

У **раздзеле 2.3 “Рэгіянальныя мадэлі ўстаўнага самакіравання”** паказана, што спадчына векавой эпохі і мясцовыя асаблівасці прыводзілі да складвання рэгіянальных мадэляў самакіравання. Найбольш раннія мадэлі гарадскога самакіравання, не звязанага з нямецкім правам, зафіксаваны ў Падзвінні. Віцебская рэгіянальная мадэль складалася на працягу XVI ст. у выніку паступовага аддзялення горада ад воласці. У апошняй трэці XVI ст. пад назвай “віцебскага права” яе атрымалі Сураж, Ула, Вяліж. Згодна з граматай каралевы Боны аформілася сістэма самакіравання ў Пінску, прадстаўленая войтам і прысяжнікамі. Пінскімі нормаў павінны былі карыстацца гараджане закладзенага на “сырым корані” мястэчка Лагішын. У другой палове XVI ст. войтаўска-лаўніцкая сістэма

самакіравання складваецца ў большасці заходнебеларускіх каралеўскіх гарадоў і мястэчак, якія не мелі магдэбургскага права. Устава Жыгімонта Аўгуста вызначыла мадэль самакіравання ў Магілёве, якая з’яўляецца прыстасаваннем войтаўска-лаўніцкай мадэлі да традыцый усходнебеларускіх валасцей, як і аршанская сістэма самакіравання. У іх адчуваецца моцны ўплыў вечавых парадкаў. Менш шырокім было самакіраванне ў такіх падняпроўскіх гарадах, як Рэчыца, Мсціслаў, Чэрыкаў.

У XVII ст. з’яўляецца яшчэ адна мадыфікацыя ўстаўнага самакіравання, якому прысвечаны **раздзел 2.4 “Псеўдамагдэбургскае самакіраванне”**, – “псеўдамагдэбургская”, бо яго дзве галоўныя асобы носяць тыя ж назвы, што і ў магдэбургскім праве, – “войт” і “бурмістр”. Яны мелі абмежаваныя адміністрацыйныя і судовыя паўнамоцтвы. Граматамі Уладзіслава IV псеўдамагдэбургскае самакіраванне ўводзілася ў Моталі, Дзівіне, Чэрыкаве. Таксама да псеўдамагдэбургскай мадэлі самакіравання можна аднесці ўсталяваную ў прыватных Дзярэчыне і Высокім у канцы XVIII ст. пад уплывам гарадскіх рэформ Чатырохгадовага і апошняга Гродзенскага сеймаў.

У **главе 3 “Магдэбургскае самакіраванне”** аналізуюцца нарматыўная база, структура, функцыі і дзейнасць гарадскога самакіравання, заснаванага на нямецкім праве, прасочваецца яго эвалюцыя ад канца XIV ст. да рэформаў, якія праводзіліся Чатырохгадовым і астатнім Гарадзенскім сеймамі, і падзелаў Рэчы Паспалітай. У **раздзеле 3.1 “Прывілеі на самакіраванне”** даследуюцца розныя тыпы грамат, звязаных з падараваннем і пацвярджэннем беларускім гарадам магдэбургскага права і іншых правоў і вольнасцей. Пачатковым пунктам развіцця самакіравання, заснаванага на нямецкім гарадскім праве, у ВКЛ сталі фундацыйныя прывілеі Вільні і Бярэсцю. Комплекс прывілеяў складаюць фундацыйныя (11,3%) і канфірмацыйныя прывілеі (32,4%), спецыяльныя граматы (43,7%), іх пацвярджэнні (7,5%) і інш. Найбольшую колькасць прывілеяў гарадам Беларусі выдалі прадстаўнікі дынастыі Ваза. У XV – 60-х гг. XVI ст. існавалі прывілей-гандлёвы статут, прывілей-устава, граматы з уплывам шрэдкага права, лакацыйныя прывілеі. У другой палове XVI ст. склаліся ўзорныя прывілеі і гарадское права ВКЛ. Канчаткова наменклатура правоў, уласцівых для гарадоў з магдэбургскім правам, і практыка іх рэалізацыі замацоўваецца ў прывілеях 1620-х – 1630-х гг. Прыклады Поразава, Мазыра, Любчы, Чавусаў, Слуцка сведчаць, што ўсталяванне магдэбургскага права магло займаць ад чвэрці да паловы стагоддзя. Пацвярджэннем канчатковага замацавання магдэбургскага права як формы самакіравання з’яўляецца яго захаванне ў час вайны Рэчы Паспалітай з Расіяй 1654–1667 гг. У выніку падараванняў манархаў у гарадскіх паселішчах з’явіліся адпаведныя комплексы прывілеяў, якія адлюстроўвалі эканамічны і сацыяльна-палітычны статус гарадоў і мястэчак, складаліся з імунітэтаў, вольнасцей, прэферэнцый і франшыз, што падзяляліся на палітычную і эканамічную частку з 7 груп правоў.

Сістэма органаў самакіравання і напразкі іх дзейнасці ў беларускіх гарадах, якія карысталіся магдэбургскім правам, аналізуецца ў **раздзеле 3.2 “Структура і функцыі органаў гарадскога самакіравання”**. Яны былі заснаваны на нормах нямецкага права. У падраздзеле **3.2.1 “Асноўныя органы самакіравання”** адзначаецца, што наменклатура пасадаў і структура органаў гарадскога самакіравання вызначалася зборнікамі магдэбургскага права. У беларускіх гарадскіх паселішчах былі дзедзічныя, застаўныя, сумешчаныя з пасадай старосты ці

ваяводы, прызначальныя і выбарныя войтаўствы. Ёсць адзінкавыя выпадкі распаўсюджвання ўлады войта на 2 паселішчы. Войтаўствы маглі выкупацца мяшчанамі ў іх уладальнікаў. Пасаду войта займалі амаль выключна мужчыны, вельмі рэдка жанчыны. Па сацыяльным паходжанні абсалютная большасць войтаў была шляхціцамі. Тэрмін прызначэння на войтаўскую пасаду звычайна вызначаўся як пажыццёвы (“да жывата”), значна радзей “да волі” і “да двух жыватоў”. Толькі ў Камянцы, а потым у Магілёве войты павінны былі выбірацца штогод. Фактычны тэрмін знаходжання войтаў на сваёй пасадзе значна вагаецца. Праз адсутнасць у гарадах ВКЛ пасады бургграфа войт быў адной з вышэйшых судовых асоб паселішча, але прыносіў прысягу гораду. Войты мелі права на прызначэнне намесніка, што часам тлумачылася непаўналеццем, хваробаю ці знаходжаннем на пасадзе войта жанчыны. Маёмасць войтаўстваў у веліканяжацкіх паселішчах, акрамя дзедзічных, лічылася гаспадарскай. Нягледзячы на тое, што першапачаткова прывілеі на магдэбургскае права не вызначалі дакладнай колькасці і нават пераліку гарадскіх службоўцаў, у гарадскіх паселішчах усталёўваліся іх вызначаная наменклатура і колькасныя суадносіны. Найбольшая колькасць ураднікаў была ў Брэсце і Гродне. Дастаткова распаўсюджанай на захадзе была схема бурмістр – 3 радцы – 3 лаўнікі, а на поўначы і ўсходзе магістраты з роўнай колькасці бурмістраў, радцаў і лаўнікаў (1–1–1, 2–2–2). Прыгадваюцца віцэ-ландвойт і намеснік бурмістра. Самакіраванне юрыдык было прадстаўлена войтам і лаўнікамі. У падраздзеле 3.2.2 “Другарадныя органы самакіравання” гаворка ідзе пра дапаможныя асобы гарадскога самакіравання, якімі з’яўляліся падвойскія, гарадскія слугі і інш. Можна меркаваць, што колькасць другарадных службоўцаў, як і іх аплата, вызначалася абшчынай і магістратам. У ходзе практычнага выкарыстання нормаў магдэбургскага права ўзнік шэраг дапаможных органаў самакіравання, якія выконвалі кантрольныя і фіскальныя функцыі і ўпершыню прыгадваюцца ў вількерах, а з канца XVI ст. усталёўваюцца прывілеямі. У Магілёве, Оршы і некаторых іншых гарадах захаваліся сотнікі, дзясятнікі, што сведчыць аб наяўнасці самакіравання асобных частак горада. У Гродне ў XVI–XVIII стст. існавала пасада сіндыкаў, пра якую не прыгадваецца ў іншых беларускіх гарадах. У некаторых паселішчах існавала практыка выбарання старшых ці апекуноў гарадскіх шпітальёў. Падраздзел 3.2.3 “Выбары службовых асоб гарадскога самакіравання” прысвечаны парадку фарміравання магістратаў і прызначэння іх службоўцаў у розных гарадскіх паселішчах. Першы вядомы акт выбараў у Брэсце засведчаны возным 08.03.1589 г. Выбары адбываліся ў прысутнасці ўсіх цэхаў і паспольштва горада, а таксама бурмістраў, радцаў, войта (ландвойта) і лаўнікаў. На ўсходзе ВКЛ спачатку выбіралі электаў, а яны ўжо службоўцаў горада. Дзе-нідзе выбіралі “рускую” і “польскую” лавіцы магістрата, некалькі яго гадавых змен. У прыватных паселішчах вынікі выбараў зацвярджаў уласнік. Асабліваці выбараў усталёўваліся вількерамі ці мясцовымі звычаямі. Суправаджала выбары працэдура прыняцця справаздачы аб даходах і расходах.

Праватворчыя, адміністрацыйна-распарадчыя і судовыя мерапрыемствы гарадскіх абшчын і магістратаў аналізуюцца ў раздзеле 3.3 “Дзейнасць органаў самакіравання”. Важнай крыніцай гарадскога права былі вількеры, ці ўхвалы, якія разглядаюцца ў падраздзеле 3.3.1 “Гарадскія вількеры як інстытут прамой дэмакратыі”. Асновай гарадскога самакіравання з’яўлялася гарадская абшчына як калектывны носьбіт гарадской юрысдыкцыі. Агульны сход мяшчан прымаў

абавязковыя для выканання пастановы – вількеры. Сярэднявечны нямецкі глагол “uorwillkürin” і беларускі “ўхваліць” маюць аднолькавае значэнне. Таму тэрміны “вількер” і “ўхвала” тоесныя. Найбольш змястоўным з’яўляецца зацверджаны Жыгімонтам Старым 09.09.1536 г. комплексны віленскі вількер, які аказаў значны ўплыў на ўхвалы іншых гарадоў ВКЛ. Недасканаласць працэсуальных нормаў магдэбургскага права, неадпаведнасць іх мясцовым звычаям вымушалі прымаць пастановы судова-працэсуальнага характару. Прыкладамі размежавання ўлады судаў служаць вількеры Бельска, Крынак, Вільні. Найбольш ранняя ўхвала на Беларусі зафіксавана ў Магілёве 17.08.1577 г. Маюцца такія віды вількераў, як пастановы рады па агульнагарадскіх пытаннях, пастановы, якія прымаліся сотнікамі і пасольствам і сведчыліся радай або радай і сотнікамі. Найбольшая колькасць ухвал датычылася эканамічных пытанняў: вызначэнне і збор падаткаў, усталяванне кошту прадуктаў і г.д. Ухваламі, ці вількерамі, зваліся і цэхавыя парадкі. У XVII–XVIII стст. праватворчасць гарадскіх абшчын працягваецца ў асноўным у тых жа напрамках, што і ў XVI ст. Аднак абставіны жыцця прыводзілі і да з’яўлення новай тэматыкі: усталяванне дэтальнага парадку заняцця гандлем і рамяством, абмежаванне правоў прадстаўнікоў іншых паселішчаў і юрыдык.

У падраздзеле 3.3.2 “Адміністрацыйна-распарадчая дзейнасць магістратаў” паказана, што гарадскі ўрад валодаў даволі шырокімі паўнамоцтвамі ў адміністрацыйна-распарадчай сферы. Асноўныя пытанні вырашаліся на супольных пасяджэннях рады і лавы ці ўласна рады. Пры гэтым паўнамоцтвы канкрэтных органаў у розных паселішчах былі рознымі. Магістраты распараджаліся гарадскімі маёмасцямі, давалі права набываць гарадскія пляцы і землі прадстаўнікам іншых гарадскіх абшчын, дазвол на будаўніцтва на гарадскіх землях, на продаж зямель адным уладальнікам другому, маглі здаваць гарадскія прыбыткі ў арэнду, сведчылі грамадзянскія акты, праводзілі перадачу маёмасці. У абавязак магістрата ўваходзілі агляд спрэчных спраў на месцы, ацэнка вартасці рэчаў і маёмасці, запазычванне маёмасці і грашовых сродкаў, вызваленне ад выканання павіннасцей. Перад магістратам прыносілі прысягу новаабраныя цэхмістры, цэхавыя браты, новыя майстры. Гарадскія слугі прыдаваліся для сведчання парушэння парадку гандлю.

У падраздзеле 3.3.3 “Судовая дзейнасць магістратаў” канстатуецца, што ў беларускіх гарадах не было бургграфскага суда, не адпавядала палажэнням, прыведзеным Б. Граіцкім, дзейнасць вылажонага суда. Асобныя судовыя пасяджэнні рады і лавы зафіксаваны ў Брэсце і Гродне. У гарадах заходняй часткі ВКЛ адбываліся супольныя пасяджэнні гарадскіх судаў, як і на ўсходзе. Адзначаюцца і пасяджэнні ўласна войтаўскага суда. Існавала практыка апеляцыі на рашэнні аднаго гарадскога суда да другога. Ад гарадскіх судаў апеляцыя накіроўвалася да задворнага (асэсарскага) суда. Бурмістр не мог вырашаць справы аднаасобна. У прыватных паселішчах уладальнікі маглі ўдакладняць склад суда па асобных справах, зацвярджаць пастановы па крымінальных справах. Крыніцы права ў прывілеях звычайна вызначаліся агульна, у судовай жа практыцы выкарыстоўваліся пэўныя выданні магдэбургскага права, нормы Статута ВКЛ, прывілеяў, канстытуцый. Судовы працэс ажыццяўляўся таксама па нормах магдэбургскага права, занатаваных у зборніках М. Яскера, Б. Граіцкага і П. Шчэрбіча.

Рэфармаванню самакіравання ў другой палове XVIII ст. прысвечаны **раздзел 3.4 “Гарадское самакіраванне ў другой палове XVIII ст.”**. Палітыка дзяржавы ў

60-я – 70-я гг. XVIII ст. у дачыненні да гарадоў была супярэчлівай. Дзейнасць камісій добрага парадку не мела на мэце істотных змен. У далейшым “ апека ” над гарадамі прывяла да ліквідацыі магдэбургскіх судоў ва ўсіх паселішчах, акрамя найбольш значных. Улада там, дзе было ліквідавана магдэбургскае права, пераходзіла ў рукі старостаў, і далейшае кіраванне справамі мяшчан поўнаасцю залежала ад іх волі. Чатырохгадовы сейм прыняў пакет канстытуцый, якія датычыліся рэформаў гарадскіх паселішчаў. Найбольшае значэнне меў закон “Гарады нашы каралеўскія вольныя”. Кароль выдаваў аднаўленчыя, лакацыйныя, заснавальныя, канфірмацыйныя прывілеі. Гарады маглі выбіраць магістрат, які быў судом першай інстанцыі, карыстацца вольнасцямі, прымаць рашэнні па сваіх унутраных справах са згоды камісіі паліцыі. Закон уводзіў апеляцыйныя суды, дазваляў гараджанам пасылаць сваіх прадстаўнікоў на сойм. Нармаваліся палажэнні, якія датычыліся дзейнасці гарадскіх сходаў. Войт з раднымі ўтваралі адміністрацыйна-распарадчы магістрат, выбіралі пісара, сіндыка. Гарадскі суд з бурмістра і 4 суддзяў быў судом першай інстанцыі, апеляцыі ад рашэнняў якога накіроўваліся ў асэсорыю. Крымінальныя справы вырашаў апеляцыйны суд аддзела. Дапаможныя функцыі выконвалі лаўнікі. Адбывалася барацьба гарадскіх паселішчаў за вяртанне і набыццё гарадскіх правоў. Апошні сейм Рэчы Паспалітай у Гародні 13.11.1793 г. у канстытуцыі “Гарады Вольныя Рэчы Паспалітай” захаваў статус вольных за гарадамі, якія належалі да каралеўскіх і мелі прывілеі. Вяшчэнства над гарадамі замацоўвалася за задворнымі судамі. Усе вольныя гарады падзяляліся на 3 класы. Мяшчане па-ранейшаму падлягалі ўладзе і суду толькі сваіх органаў самакіравання, а апеляцыі маглі накіроўваць у камісію паліцыі ці ў задворны суд. Склад самакіравання залежаў ад класа паселішча. Магістраты называліся эканамічна-паліцэйскімі, утвараліся ардынарыйныя суды з войта і лаўнікаў з сур’ёзна абмежаванай кампетэнцыяй. Эканамічнымі справамі заадавалі эканоміі. Гарады першага класа маглі пасылаць сваіх дэлегатаў на ваяводскія сеймікі і агента да караля і магістратур дзяржавы. На тэрыторыі, якая ўвайшла ў склад Расіі, была ўзноўлена дзейнасць гарадскіх судоў і магістратаў у складзе, які яны мелі “да канстытуцыі 3 мая”.

У главе 4 “Карпаратыўны ўзровень самакіравання беларускіх гарадоў” аналізуецца структура, функцыі і дзейнасць самакіравання мяшчанскіх прафесійных і дабрачынных, а таксама нацыянальных карпарацый. Найбольш распаўсюджаным відам карпаратыўнага, ніжэйшага ўзроўню самакіравання гарадоў былі рамесныя цэхі, самакіраванне якіх, а таксама роднасных ім купецкіх гільдый прадстаўлена ў раздзеле 4.1 “Рамесніцкія цэхі і купецкія гільдыі як інстытуты гарадскога самакіравання”. У падраздзеле 4.1.1 “Мэты стварэння цэхаў і гільдый і іх прывілеі” адзначаецца, што цэхі і гільдыі як карпаратыўная структура самакіравання пачалі набываць абавязковы характар у другой палове XVI ст., хоць арганізацыі рамеснікаў існавалі яшчэ да іх юрыдычнага замацавання велікакняжацкімі прывілеямі. Магістраты былі зацікаўлены ў наяўнасці цэхаў як сваёй апоры. Мэты, абвешчаныя ў цэховых статутах, спрыялі захаванню “грамадскага спакою”, які быў адной з вышэйшых каштоўнасцей феадальнага горада. Карпаратыўнае самакіраванне развівалася на падставе прывілеяў, уласцівых для феадальнага часу. Сярод дакументаў, якімі кіраваліся цэхі ў сваёй дзейнасці, вылучаюцца ўласна статуты, якія выпрацоўваліся цэхам і зацвярджаліся магістратамі і манархам (уласнікам) і зазналі на сабе адчувальны ўплыў

магдэбургскага права. У прывілеі яны ўключаліся з адпаведнымі каментарыямі адносна прычын іх надання, дадатковымі пунктамі, якія датычыліся ўзаемаадносін цэхаў з уладай, рамеснікамі юрыдык, іншых гарадоў і г.д. Шэраг прывілеяў не ўтрымліваў тэксты статутаў, а толькі агульныя палажэнні пра іх прызнанне ўладай ці дадатковыя вольнасці, а часам магчымасць пашыраць ці правіць свае прывілеі. Некаторыя называлі ўзоры, якімі павінны былі карыстацца рамеснікі. Найбольш старажытныя са статутаў адносяцца да 1570-х гг. Склалася пэўная структура карпаратыўнага самакіравання, якая аналізуецца ў **падроздзеле 4.1.2 “Органы карпаратыўнага самакіравання”**. Галоўным органам цэхавага самакіравання быў агульны сход іх сяброў. У пэўныя тэрміны праводзіліся генеральныя, урачыстыя і дзелавыя сходы. Кіраванне цэхамі ажыццяўлялі выбарныя службоўцы (цэхмістры і старэйшыя). Ім дапамагалі сталовыя, ключнікі (шафары, спігары). За вядзенне цэхавых спраў адказваў пісар. Дабрачынныя паслугі цэха выконваліся малодшымі майстрамі. Цэхі мелі магчымасць самастойна ўсталёўваць структуры сваіх органаў самакіравання, вызначаць тэрмін і парадак штогадовых выбараў, патрабаванні да кандыдатаў. Звычайна самі майстры выбіралі службоўцаў цэха, якія затым прыносілі прысягу паводле магдэбургскага права. Былі прыклады шматступеньчатых выбараў і адзінкавыя факты персанальных прызначэнняў цэхмістраў каралём. Звычайна ж цэхмістраў выбіралі з прадстаўнікоў магістрацкай юрыдыкі. У навагрудскіх і слонімскіх цэхах – пачаргова ад розных юрыдык. На ўтрыманне цэхаў, іх службоўцаў і добрачынныя справы сябры цэха выплочвалі пэўныя грошы, якія захоўваліся ў цэхавай скрынцы. Пры змене кіраўніцтва цэха адбывалася “лічба”. У **падроздзеле 4.1.3 “Удзел цэхаў і гільдый у гарадскім самакіраванні”** адзначана, што органы самакіравання цэхаў былі састаўной часткай гарадскога самакіравання, дапаможнай службай магістрата па нагляду за правіламі гандлю, выконвалі і функцыі ўліку насельніцтва горада, адказвалі за збор падаткаў. Асобныя цэхі ўсталёўвалі правілы паводзін майстроў. Усе цэхі займаліся добрачыннасцю: выдаткоўвалі грошы на свечкі ці алтары ў храмах, на дапамогу “ўбогаму брату”, пахаванне сваіх сяброў і наогул убогіх хрысціян, аддавалі канфіскаваныя рэчы ці давалі пэўны ўзнос ў шпіталі, ажыццяўлялі апеку ўдоў і сірот. Акрамя штрафаў, на забеспячэнне сацыяльных функцый цэха ішлі прыбыткі ад франшызаў. Некаторыя цэхі адначасова былі добрачыннымі брацтвамі ці маглі ўтвараць рэлігійныя брацтвы. Цэхі наглядалі за паводзінамі сваіх сяброў і іх сем’яў, кантралявалі некаторыя царкоўныя правілы. Праз цэхі даводзіліся распараджэнні магістрата. Сярод цэхаў усталёўваўся пэўны парадак, у якім першыństwo мелі злотнікі і які вытрымліваўся падчас урачыстых працэсій. Карпарацыі мелі герб і пячатку, харугву і “армату” для абароны і аздобы горада, былі дапаможнай гарадской міліцыяй, прыцягваліся да тушэння пажараў. Вядомы толькі адзінкавыя выпадкі наяўнасці цэха ў гарадскіх паселішчах, якія не мелі нямецкага права, у тым ліку прыватнаўласніцкіх. У **падроздзеле 4.1.4 “Судовыя функцыі цэхаў”** адзначаецца, што цэхі з’яўляліся ніжэйшай судовай інстанцыяй у гарадах, разглядалі спрэчкі паміж майстрамі, таварышамі і вучнямі, якія звычайна вырашаліся ў час цэхавага сходу, ці аднаасобна цэхмістрамі, ці цэхмістрамі са старэйшымі. Справы “крывавыя” накіроўваліся ў магістрат ці да ўрада юрыдыкі, да якой належаў майстар. Апеляцыя ад суда старэйшых накіроўвалася ўсяму цэху, а потым да належнага ўрада. Цэхі забаранялі майстрам па цэхавых справах звяртацца да ўладальнікаў юрыдык і іх судоў.

У раздзеле 4.2 “Роля дабрачынных брацтваў у гарадскім самакіраванні” канстатуецца, што яшчэ адной формай карпаратыўнага самакіравання гарадоў былі дабрачынныя брацтвы. Яны, як і цэхі, складаліся са старэйшых і малодшых братоў, на агульных сходах выбіралі для кіравання справамі гадавых стараст і ключнікаў. Судовыя справы разглядаліся ўсімі братамі разам ці існавала права пасля суда цэхмістра звяртацца да ўсяго цэха. У брацтвы, акрамя мяшчан, маглі ўпісвацца прадстаўнікі іншых станаў. Будучы грамадскімі аб’яднаннямі, брацтвы фарміравалі грамадскую самасвядомасць, маральную і прававую культуру гараджан, выконвалі функцыю сацыяльнай апекі. Брацтвы маглі мець прафесійную аснову ці ўтвараліся пры храмах.

У раздзеле 4.3 “Яўрэйскае самакіраванне ў беларускіх гарадах” паказана, што з мэтай рэгулявання ўнутранага жыцця, адносін з магдэбургскімі абшчынамі мяшчане-нехрысціяне стваралі свае органы самакіравання. Асноўнымі прававымі актамі, якія рэгулявалі становішча яўрэяў у ВКЛ, былі генеральныя прывілеі, якія, пачынаючы ад Вітаўта, пацвярджаліся кожным наступным манархам. Ініцыятарамі надання і пацвярджэння генеральных грамат былі асноўныя абшчыны: кагалы Брэста, Гродна, Пінска і Вільні. Былі і спецыяльныя прывілеі па асобных пытаннях. Яўрэі падлягалі толькі гродскім судам, маглі апеляваць да задворнага суда. Справы, якія ўзнікалі паміж яўрэямі, судзілі іх старэйшыя “паводле закона свайго”. Пытанні ўдзелу яўрэяў у гарадскіх падатках і павіннасцях рэгуляваліся “ўгодамі”, або “пактамі”, з гарадамі. У кіраўніцтва яўрэйскіх абшчын уваходзіла ад 8 да 40 так званых “мужоў” у залежнасці ад велічыні паселішча і статусу абшчыны. Выбары службовых асоб адбываліся на свята Пасхі, іх вынікі зацвярджаліся ваяводамі (старостамі). Ужо ў 1550-я гг. яўрэйскія абшчыны мелі свой вышэйшы распарадчы і судовы орган, афіцыйна дазволены 31.12.1646 г. На тэрыторыі пэўных акруг галоўную ролю адыгрывалі старэйшыя сінагогі. У прыватных гарадах парадак самакіравання яўрэйскіх абшчын усталёўвалі іх уласнікі.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Асноўныя навуковыя вынікі дысертацыі

1. Самакіраванне гарадскіх паселішчаў Беларусі ў канцы XIV–XVIII ст. можа разглядацца як аўтаномнае функцыянаванне гарадской абшчыны, якое забяспечваецца прыняццем маёмнымі мяшчанамі нормаў і рашэнняў, што датычацца яе дзейнасці, сумесным вядзеннем імі агульных для ўсіх іх спраў пры адсутнасці разрыву паміж суб’ектам і аб’ектам кіравання. У гэты час суіснавалі 2 асноўныя формы самакіравання: устаўнае і магдэбургскае. Устаўнае самакіраванне было прадстаўлена некалькімі відамі: войтаўска-лаўніцкім на захадзе ВКЛ; поствечавымі: віцебскім на паўночным усходзе, магілёўска-аршанскім у Падняпроўі, пінскім у заходнім Палессі; псеўдамагдэбургскім. Існавалі агульнагарадскі і карпаратыўны ўзроўні самакіравання, прадстаўленыя адпаведнымі асноўнымі і дапаможнымі інстытутамі ўлады і кіравання. Агульнагарадскі ўзровень прадстаўлялі войты, магістраты, другарадныя органы самакіравання. Карпаратыўны ўзровень утваралі органы самакіравання рамесных і купецкіх цэхаў і гільдый (брацтваў), дабрачынных брацтваў, нацыянальных, у першую чаргу, яўрэйскіх

абшчын. Да гэтага ўзроўню таксама адносяцца інстытуты самакіравання тэрытарыяльных карпарацый: соцень, дзясяткаў, асобных частак горада.

Гарадское самакіраванне Беларусі прайшло ў сваім развіцці шэсць этапаў. Першы этап – этап нараджэння гарадскога самакіравання – займае прамежак часу ад канца XIV ст. да канца 1560-х гг., калі суіснавалі разнастайныя формы самакіравання; выпрацоўваліся іх асноўныя прававыя нормы, у прыватнасці, існавала некалькі варыянтаў фундацыйных прывілеяў, абумоўленых прычынамі надання магдэбургскага права; адбываўся падзел паўнамоцтваў паміж інстытутамі самакіравання і замкам. Другі этап – этап развіцця – ахоплівае час ад канца 1560-х гг., калі ў якасці крытэрыю магчымасці заняцця рамяством вылучаецца прыналежнасць да пэўнага цэха, да канца 1580-х гг., калі жыхары прыватных юрыдык у падатковых адносінах далучаліся да магдэбургскай абшчыны. Гэта час, калі пачынаецца пэўнае замыканне магдэбургскай абшчыны, аддзяленне яе правоў ад правоў жыхароў юрыдык. Усталёўваецца канчатковы памер прывілеяў і волнасцей, уласцівых для гарадскіх абшчын з устаўным і магдэбургскім самакіраваннем. Складваецца прыкладная структура ўставы і ўзорны фармуляр фундацыйнага прывілея. Пачынаецца ўдакладненне магдэбургскага самакіравання асобных абшчын шляхам прыняцця імі вількераў, ці ўхвал. Усталёўваецца наданне гарадскім паселішчам гербаў як сімвалаў іх аўтаноміі. Трэці этап – этап сталасці – ахоплівае канец 80-х – пачатак 90-х гг. XVI ст. – пачатак XVII ст. Менавіта ў гэты час завяршаецца фарміраванне структуры органаў улады гарадскога самакіравання, афармляецца парадак выбараў рады і лавы, усталёўваюцца фіскальныя і кантралюючыя органы. Абавязковым становіцца аб'яднанне рамеснікаў у цэхі з фармальна замацаванымі ў статутах правіламі дзейнасці. Прыняцце вількераў становіцца сталай рысай дзейнасці гарадскога самакіравання. Наяўнасць гербаў робіцца неад'емным аtryбутам гарадоў з магдэбургскім правам і гарадскіх прафесійных карпарацый. Чацвёрты этап – этап росквіту – умоўна ахоплівае час ад сярэдзіны 10-х гадоў XVII ст. да канца 40-х гг. таго ж стагоддзя. Магдэбургскае самакіраванне стала дамінуючай формай гарадскога самакіравання. Менавіта ў гэты час склалася канчатковая структура агульнагарадскога і карпаратыўнага ўзроўняў самакіравання. Усталёўваецца забарона на карыстанне прывілеямі жыхарам немагдэбургскіх юрыдык, абмяжоўваюцца гандлёвыя правы шляхты, духавенства, яўрэяў, татар. Магістрат і абшчына атрымліваюць поўную ўладу над гарадскімі землямі і тымі, хто на іх жыве. Абмяжоўваецца выдача з горада ўладальнікам іх беглых падданых. Канчаткова замацоўваецца цэхавая і нагул карпаратыўная структура горада. Пяты этап – этап стагнацыі – можна вызначыць 50-мі гг. XVII ст. – пачаткам 80-х гадоў XVIII ст. Стагнацыя была выклікана войнамі сярэдзіны – другой паловы XVII ст., першай чвэрці XVIII ст. Інтэрэсы гарадской абшчыны былі звернуты на максімальнае забеспячэнне гарантый недатыкальнасці сваіх правоў і захаванне дасканалы прапісаных працэдур жыццядзейнасці ўнутры абшчыны. Устаўнае самакіраванне поўнаасцю трапіла пад кантроль мясцовай улады. Большая частка звяротаў гарадскіх абшчын да вярхоўнай улады накіравана на абмежаванне юрыдык і падначаленне іх уладзе гарадскіх органаў самакіравання. Шосты этап – этап заняпаду – быў выкліканы агульным крызісам Рэчы Паспалітай, няўдалымі гарадскімі рэформамі і падзеламі дзяржавы і можа быць суаднесены з другой паловай 80-х – 90-мі гг. XVIII ст., калі гарадское самакіраванне змяшчаецца ў рамкі агульнадзяржаўнага заканадаўства

спачатку Рэчы Паспалітай, а потым Расійскай імперыі, страчвае свой партыкулярызм і паступова ператвараецца ў частку механізма дзяржавы. Менавіта рэформы Чатырохгадовага сейма паклалі пачатак згасанню магдэбургскага права і як формы самакіравання, і як крыніцы гарадскога права Рэчы Паспалітай.

2. Устаўнае самакіраванне – форма самакіравання, што ўводзілася ўставамі ўладальнікаў гарадскіх паселішчаў або рэвізораў, якія ўсталёўвалі інстытуты самакіравання ў асобе войта і яго памочнікаў, якія мелі акрэсленыя паўнамоцтвы адміністрацыйнага, распарадкага і нагляднага характару, а таксама абмежаваныя судовыя функцыі. Войтаўска-лаўніцкі від устаўнага самакіравання быў прадстаўлены войтам і лаўнікамі з меней ці больш шырокімі правамі войта. Поствечавы від характарызаваўся наяўнасцю паруч з войтам сотнікаў (присяжнікаў), дзясятнікаў і выкарыстаннем мясцовага звычайнага права (“віцебскага”, “пінскага”). Вечавыя традыцыі тут перапляталіся з новымі павевамі, выкліканымі валочнай памерай. Абсяг паўнамоцтваў войта і яго памочнікаў быў розным і залежаў ад памераў горада, яго сацыяльна-эканамічнага і палітычнага статусу. У час Уладзіслава Вазы ў некаторых паселішчах склалася псеўдамагдэбургскае самакіраванне, прадстаўленае войтам і бурмістрам з абмежаванымі судовымі і адміністрацыйнымі правамі. Асноўнымі крыніцамі ўстаўнага самакіравання з’яўляліся воля манарха (уладальніка) і часткова самой гарадской абшчыны, у якую ўваходзілі маёмныя мяшчане і прававы статус якой замацоўваўся асобнымі нарматыўнымі актамі – уставамі. Першапачаткова ўставы надаваліся не толькі гарадскому паселішчу, а воласці ў цэлым. У іх амаль не адлюстроўваліся структура і функцыі органаў самакіравання, якія вызначаліся звычай. Да канца 60-х гг. XVI ст. склаўся стандартны змест устаў, якія да 40-х гадоў XVII ст. у асноўным замацавалі аддзяленне гарадскіх паселішчаў ад валасцей. Эканамічная іх частка прадстаўлена ўнармаваннем падаткаў і павіннасцей, наданнем маёмасных і гандлёвых прывілеяў. Палітычная частка прадстаўлена вызначэннем структуры і кола паўнамоцтваў органаў самакіравання, меж іх падпарадкавання органам дзяржаўнай улады і кіравання. Інстытутам прамой дэмакратыі былі вількеры, якія прымаліся абшчынай у асноўным па пытаннях падаткаабкладання і выканання павіннасцей. Значна радзей прымаліся пастановы, якія датычыліся выбараў органаў самакіравання і іх функцый.

Галоўнай асобай устаўнага самакіравання былі войты. Дапамагалі ім лаўнікі (присяглыя, сотнікі, мужы, старэйшыя мяшчане). У паселішчах з псеўдамагдэбургскім самакіраваннем дзейнічалі бурмістры, якія ажыццяўлялі адміністрацыйна-паліцэйскія функцыі, у той час як войты валодалі адміністрацыйна-распарадкавымі і судовымі паўнамоцтвамі. Войты, як правіла, прызначаліся прадстаўнікамі дзяржаўнай улады: старостамі (ваяводамі, дзяржаўцамі) і рэвізорамі па меркаванні абшчыны, а потым зацвярджаліся вялікім князем (каралём). З другой паловы XVII ст. каралеўская канфірмацыя застаецца неабходнай толькі для войтаў у паселішчах з псеўдамагдэбургскім самакіраваннем. Астатнія службовыя асобы самакіравання вызначаліся абшчынай і зацвярджаліся мясцовымі ўраднікамі.

Гарадскія “ўрады” паселішчаў з устаўным самакіраваннем выконвалі судовыя, фінскальныя, гаспадарчыя і адміністрацыйныя функцыі. Яны ажыццяўлялі нагляд за парадкам у паселішчы, у тым ліку кантроль і рэгістрацыю новых жыхароў (ці іх запрашэнне); збор і перадачу ў скарб падаткаў, нармаванне падводнай павіннасці,

нагляд за выкананнем іншых павіннасцей; удзельнічалі ў судзе па справах мяшчан з мэтай забеспячэння іх правоў або судзілі мяшчан па пэўных справах; кантроль за выкананнем правілаў гандлю, у тым ліку за якасцю тавараў; вырашэнне межавых спрэчак мяшчан. Асноўная маса гарадскіх паселішчаў, што мелі ўстаўнае самакіраванне ў вызначэнні паўнамоцтваў войтаўскага ўрада, кіравалася палажэннямі ўставы на валокі. Мяшчанская грамада выступала калектыўным суб'ектам права, звяртаючыся з судовымі іскамі да тых ці іншых асоб, а таксама была калектыўным адказчыкам па судовых ісках мяшчан, шляхты, дзяржаўных устаноў. Некаторыя паселішчы карысталіся гербамі і ў судовых справах маглі выкарыстоўваць нормы магдэбургскага права.

3. Магдэбургскае самакіраванне – форма самакіравання, якая ўводзілася манаршымі ці ўладальніцкімі (з пацвярджэннем манархам) прывілеямі, што ўсталёўвалі інстытуты самакіравання ў выглядзе абшчыны і гарадскога ўрада ў асобе войта, бурмістраў, радаў, лаўнікаў і другарадных службовых асоб, якія мелі права вырашаць усе адміністрацыйна-распарадчыя і судовыя пытанні жыцця гарадскога паселішча. Асновы магдэбургскага самакіравання былі аднолькавымі для ўсіх гарадоў ВКЛ. Асноўнымі крыніцамі гарадскога самакіравання з'яўляліся воля манарха (уладальніка) і гарадской абшчыны, у якую ўваходзілі маёмныя мяшчане і прававы статус якой замацоўваўся асобнымі нарматыўнымі актамі – прывілеямі. Да канца 60-х гг. XVI ст. склаўся стандартны змест фундацыйных прывілеяў, які канчаткова замацаваўся ў граматах першых чатырох дзесяцігоддзяў XVII ст. Менавіта ў гэты час усталявалася сталае разуменне магдэбургскага права як пэўнага комплексу вольнасцей, імунітэтаў, прэферэнцый і франшыз. Таму ў прывілеях XVIII ст. яны, як правіла, агаворваюцца вельмі бегла. Увесь комплекс прывілеяў можа быць падзелены на фундацыйныя (першапачатковыя) прывілеі, якімі ўсталёўвалася магдэбургскае права, канфірмацыйныя (пацвярджальныя) прывілеі, якія замацоўвалі палажэнні фундацыйных прывілеяў. Партыкулярызм феадальнага грамадства выклікаў наяўнасць спецыяльных грамат і іх пацвярджэнняў, якія замацоўвалі за горадам пэўныя спецыфічныя правы. Акрамя іх, адзначаюцца паўторнафундацыйныя прывілеі, якія выдаваліся ў выпадку няўдалай папярэдняй спробы ўсталявання магдэбургскага права; азнаямляльнафундацыйныя прывілеі, якія паведамлялі станам дзяржавы аб усталяванні магдэбургскага права ў пэўным паселішчы; канфірмацыйныя з дадатковымі правамі, пацвярджэнні спецыяльных прывілеяў з дадатковымі правамі. Змешаны характар маюць фундацыйныя прывілеі з пацвярджэннем спецыяльных прывілеяў, канфірмацыйныя прывілеі з пацвярджэннем спецыяльных прывілеяў, канфірмацыйныя прывілеі з пацвярджэннем спецыяльных прывілеяў і дадатковымі правамі. У прыватнаўласніцкіх паселішчах фундацыйныя граматы датычыліся толькі тых правоў, якія былі выключнай прэагатывай манарха, астатнія ж пакідаліся на меркаванне ўладальніка паселішча.

Ва ўсім спалучэнні грамат і ў кожнай з іх паасобку можна вылучыць дзве вялікія часткі: палітычную і эканамічную. Мэта першай – аформіць горад як самастойную адміністрацыйную адзінку са сваімі атрыбутамі і вылучыць гараджан у асабіста незалежную саслоўную групоўку. Мэта другой – зацвердзіць у горадзе эканамічныя парадкі, якія б забяспечылі перавагу магдэбургскай абшчыны і ўмацавалі базу яе эканамічнага росту. Да палітычнага блока можна аднесці

агульнапалітычныя правы, правы гарадоў у галіне кіравання і галіне суда. У эканамічны блок уваходзяць правы ў галіне гандлю, вольнасці ў галіне павіннасцей, прывілеі, якія нармавалі падаткі і павіннасці, прывілеі, якія вызначалі даходы горада, прывілеі на вызначэнне даходаў службовых асоб, правы паселішча на нерухомую маёмасць, прывілеі паселішча ў галіне інфраструктуры і добраўпарадкавання.

Інстытутам прамой дэмакратыі былі вількеры, ці ўхвалы, якія прымаліся абшчынай і органамі самакіравання. Вількеры былі важнай крыніцай гарадскога права, неабходнасць якой была абумоўлена адсутнасцю аднастайнага прававога рэгулявання асобных пытанняў гарадскога жыцця. Права прыняцця вількераў вынікала ўжо з самога факта надання магдэбургскага права, таму да канца XVI ст. у асноўным не абумоўлівалася асобнымі пунктамі фундаментальных прывілеяў. Вількеры, у першую чаргу, датычыліся пытанняў фарміравання гарадскіх органаў улады, дапаможных органаў гарадскога самакіравання, парадку справаздач гарадскога ўрада, аплаты службоўцам за працу, збору падаткаў, узаемаадносін паміж урадам і грамадою, добраўпарадкавання. Па тэрміну дзеяння вількеры былі доўгатэрміновымі (прынятымі на неабмежаваны час) ці прысвечанымі адзінкавым з'явам гарадскога жыцця. Па колу разглядаемых пытанняў вылучаюцца комплексныя вількеры, якія рэгулявалі шырокі пералік палітычных, сацыяльных і эканамічных пытанняў, і спецыяльныя: адміністрацыйныя, судовыя-працэсуальныя, фінансавыя, гаспадарчыя вількеры. Комплексныя вількеры можна лічыць свайго роду “канстытуцыямі” гарадскіх паселішчаў. Па інстытутах гарадской улады, якія прымалі вількеры, можна вылучыць супольныя пастановы рады, лавы і паспальства; сумесныя пастановы рады і выбраных “мужоў” ці рады і прадстаўнікоў тэрытарыяльнага самакіравання; пастановы рады і лавы ці толькі рады па агульнагарадскіх пытаннях. З другой паловы XVII ст. абвастрыліся супярэчнасці паміж абшчынамі і магістратамі па прычыне імкнення апошніх да манопалізацыі ўлады, і адпаведна з'яўляюцца пастановы, якія абмяжоўваюць паўнамоцтвы ўрада. Асобна ў вількерах знайшло адлюстраванне ўзрастанне напружанасці паміж магдэбургскімі абшчынамі і жыхарамі юрыдык.

У гарадскіх паселішчах з магдэбургскім правам асноўныя органы самакіравання былі прадстаўлены магістратамі, у якія ўваходзілі войт, ландвойт, бурмістры, радцы, лаўнікі і пісар. Дапаможнымі органамі былі паспальствы (мужы, гмінныя, электы), сіндыкі, шафары, бірчыя, падвойскія, гарадскія слугі. Улада войта насіла дваістую прыроду: з аднаго боку, ён прадстаўляў у горадзе вярхоўную ўладу, з другога – быў галавой самакіравання. Войтаўствы былі па большай частцы прызначальнымі, а меншая частка выбарнымі, спадчыннымі і застаўнымі. Ёсць адзінкавыя выпадкі, калі войт распаўсюджаў сваю ўладу адразу на 2 паселішчы. Ландвойты маглі прызначацца войтам ці выбірацца, як іншыя гарадскія службоўцы. Правядзенне выбараў мела два асноўныя варыянты: абранне службоўцаў старым складам магістрата, цэхмістрамі і паспальствам ці абранне імі калегіі выбаршчыкаў, а імі, у сваю чаргу, службоўцаў. Выбірацца мог пэўны склад магістрата на год ці некалькі яго змен, якія затым пачаргова пацвярджаліся на гадавы тэрмін. У беларускіх гарадах не было той наменклатуры судовоў, якую прадугледжвала магдэбургскае права, адсутнічаў бургграф, функцыі вярхоўнай улады якога над горадам, па сутнасці, выконваў сам вялікі князь, а ў частцы бургграфскага суда – войт ці бурмістры. Пры гэтым войт быў таксама

галавою ўсёй улады ў горадзе. У некаторых паселішчах існавалі “руская” (праваслаўная, уніяцкая) і “польская” (каталіцкая) паловы магістратаў. Сваю структуру самакіравання мелі і гарадскія юрыдыкі. Звычайна яна была прадстаўлена войтам і лаўнікамі.

Абсяг паўнамоцтваў органаў улады гарадоў з магдэбургскім правам быў значна шырэйшым, чым у паселішчаў з устаўным самакіраваннем. Па сутнасці, абшчыны і ўрады маглі вырашаць усе пытанні паўсядзённага гарадскога жыцця. Галоўнае адрозненне паміж гарадамі з магдэбургскім і ўстаўным самакіраваннем якраз і заключалася ў вызваленні першых ад улады і суда службоўцаў дзяржавы, што распаўсюджвала на інстытуты самакіравання адпаведныя функцыі і паўнамоцтвы. Гарадскія ўрады паселішчаў з магдэбургскім правам спалучалі адміністрацыйна-распарадчыя і судовыя функцыі. Фінансавая аснова дзейнасці гарадскога самакіравання складалася з гарадскіх падаткаў, пошлін, прыбыткаў ад здачы ў арэнду і продажу маёмасці. Большасць выдаткаў накіроўвалася на выплату дзяржаўных падаткаў, падарункі службоўцам дзяржавы.

4. Рэформы Чатырохгадовага сейма прынеслі істотныя змены ў структуры гарадскога самакіравання. Адзінае для ўсёй краіны гарадское заканадаўства, якое прыйшло на змену партыкулярызму магдэбургскага права, усталёўвала адзіныя правілы ўтварэння і функцыянавання інстытутаў гарадскога самакіравання. Пры гэтым змяніліся іх традыцыйныя паўнамоцтвы, адлюстраваныя ў магдэбургскім праве. Ажыццяўляўся новы адміністрацыйны падзел гарадоў на акругі і дзоры, утвараліся гарадскія аддзелы з цэнтрамі ў апеляцыйных гарадах. Кожны з узроўняў гарадскога самакіравання меў свае сходы мяшчан, уніфікаваную структуру органаў улады і кіравання, адзіныя тэрміны і правілы іх утварэння, даволі блізкія да рэгламентаў шляхецкага самакіравання. Прадстаўнікі мяшчан трапілі ў органы дзяржаўнай улады і кіравання: сейм, камісіі скарбу і паліцыі, асэсорыю, мясцовыя цывільна-вайсковыя камісіі; атрымалі магчымасць некалькімі шляхамі набываць шляхецтва. Пачалося пэўнае ўключэнне гарадскіх інстытутаў у агульную структуру ўлады Рэчы Паспалітай з падначаленнем іх дзяржаўным органам кіравання (камісіі паліцыі, скарбовай камісіі, асэсорыі). Былі звужаны правы ў сферы крымінальнага судаводства, якія перайшлі на ўзровень аддзела. Пасля перамогі таргавічан канстытуцыя апошняга Гродзенскага сейма па гарадскіх справах істотна змяняла становішча гарадоў і мяшчан, вызначанае рашэннямі Чатырохгадовага сейма. Мяшчане страцілі права выбіраць упаўнаважаных на сейм. Іх сходы набывалі толькі выбарчыя функцыі. У якасці магістрата, па сутнасці, былі вернуты былыя рады, у якасці суда – былыя лавы. У аддзелах гарадоў, створаных замест гарадскіх акруг, аднаасобна кіравалі бурмістры. Навелай было ўвядзенне эканомій, што загадвалі фінансава-гаспадарчымі справамі. Разам з тым гарадское заканадаўства захавала агульнадзяржаўны характар, таму структура гарадскіх інстытутаў улады засталася ўніфікаванай.

Рэформы Чатырохгадовага сейма істотна змянілі функцыі магістратаў, больш дакладна размежавалі напрамкі дзейнасці іх службоўцаў і ўніфікавалі функцыі кожнага з узроўняў самакіравання (дзора, акругі, горада, аддзела). Функцыі гарадскога самакіравання ў галіне кіравання і суда абмяжоўваліся на карысць дзяржаўных органаў кіравання (камісіі паліцыі, скарбовай камісіі, асэсорыі). Алгарытмы дзейнасці ніжэйшага звяна самакіравання гарадскія абшчыны

выпрацоўвалі самастойна. Гарадская канстытуцыя апошняга Гродзенскага сейма захавала агульнадзяржаўны характар гарадскога права, таму функцыі гарадскіх інстытутаў улады засталіся ўніфікаванымі. Асаблівасцю гэтага перыяду была наяўнасць спецыяльных органаў кантролю за дзейнасцю гарадскога самакіравання ў выглядзе камісій “добрага парадку”, ваенна-цывільных парадкавых камісій, інтэндантаў камііі паліцыі, адвакатаў аддзелаў.

5. Карпаратыўнае самакіраванне – узровень гарадскога самакіравання, прадстаўлены органамі самакіравання прафесійных, дабрачынных і нацыянальных карпарацый. У найбольшай ступені яно была ўласціва гарадам, якія мелі магдэбургскае самакіраванне. У паселішчах з устаўным самакіраваннем карпарацыі ў асноўным мелі тэрытарыяльны характар (сотні, дзясяткі). Цэхі існавалі ў некаторых паселішчах, якія не мелі магдэбургскага права, пераважна прыватнаўласніцкіх. Цэхавае самакіраванне, якое ўтварала карпаратыўны, ніжэйшы ўзровень самакіравання горада з дакладна акрэсленымі функцыямі і паўнамоцтвамі, існавала побач з магістратамі ў беларускіх гарадах у XVI–XVIII стст., калі з 1550-х – 1560-х гг. становіцца абавязковай прыналежнасць рамесніка да адпаведнага цэха. Складалася пэўная структура карпаратыўнага самакіравання. Кожны цэх самастойна вызначаў тэрмін штогадовых выбараў, прымеркаваны, як правіла, да дня святага – апекуна прафесіі. Звычайна самі майстры выбіралі службоўцаў цэха, якія затым прыносілі прысягу паводле магдэбургскага права. Былі таксама прыклады шматступеньчатых выбараў і адзінкавыя факты персанальных прызначэнняў цэхмістраў каралём. Карпарацыі выбіралі таксама дапаможных ураднікаў: ключнікаў, спігараў, сталовых, пісараў, малодшых братоў.

Пры разглядзе дакументаў, якімі кіраваліся ў сваёй дзейнасці гарадскія карпарацыі, трэба адзначыць сярод іх уласна статуты, якія вырацоўваліся карпарацыяй і зацвярджаліся магістратамі і вялікім князем. У велікакняжацкія прывілеі статуты ўключаліся звычайна з адпаведнымі каментарыямі адносна прычын іх надання, а таксама з шэрагам дадатковых пунктаў, якія датычыліся ўзаемаадносін цэхаў з уладай, рамеснікамі розных юрыдык, іншых гарадоў і г.д. Разам з тым, шэраг прывілеяў не ўтрымлівае самі тэксты статутаў, а толькі агульныя палажэнні пра іх прызнанне вярхоўнай уладай. Каралеўскі дазвол на пашырэнне самімі цэхамі сваіх статутаў ствараў падставы для іх праватворчасці. Цэхавыя статуты, якія надаваліся ім магістратамі, уяўлялі асобны від вількераў, ці ўхвал. Калектыўным суб’ектам самакіравання і крыніцай улады ў цэхах і брацтвах быў агульны сход іх сяброў.

Органы самакіравання карпарацый былі састаўной часткай гарадскога самакіравання. Праз іх рэалізаваліся шэраг функцый па кіраванню гарадскімі справамі. У пераважнай большасці гэта была дзейнасць сацыяльнага накірунку. Цэхі, гільдыі, брацтвы ўсталёўвалі правілы паводзін майстроў, ажыццяўлялі кантроль за паводзінамі сваіх членаў і іх сем’яў, кіравалі іх маральным выхаваннем. Кожны цэх быў свайго роду дапаможнай службай магістрата па нагляду за правіламі гандлю. Праз цэхі даводзіліся распараджэнні магістрата. Яны выконвалі і функцыі ўліку насельніцтва горада. Пры гэтым, уключаючы майстроў не толькі магдэбургскіх юрыдык, цэхі дазвалялі магістрам ускосна распаўсюджваць сваю ўладу на ўвесь горад. Цэхі адказвалі за збор падаткаў, былі дапаможнай міліцыяй і вайсковымі адзінкамі гарадоў. Кожны майстар павінен быў мець адпаведны

рыштунак і ўдзельнічаць у аглядах гарадскога апалчэння. Цэхмістры (старэйшыя) і цэхавыя (брацкія) сходы таксама з'яўляліся судамі па прафесійных справах сваіх членаў, разбіралі нязначныя правапарушэнні і спрэчкі паміж імі. Юрыдычны статус цэха замацоўваўся наяўнасцю ўласнага герба і печаткі. Фінансавую аснову дзейнасці цэхавага самакіравання ствараў яго скарб, які фарміраваўся з узносаў, штрафаў, выдаткаў ад канфіскаванай маёмасці і сычэння мёду. У выніку падабенства шэрагу функцый дзейнасць брацтваў перасякалася з дзейнасцю цэхаў, што прыводзіла да наяўнасці карпарацый, якія адначасова былі і рамесніцкімі цэхамі, і дабрачыннымі брацтвамі.

6. Самакіраванне нацыянальных карпарацый было найбольш распаўсюджана сярод яўрэйскіх абшчын беларускіх гарадоў. Інстытуты карпаратыўнага самакіравання ў яўрэяў былі цесна звязаны з рэлігійнымі арганізацыямі іудзеяў: у іх склад заўсёды ўваходзілі рабіны (дактары) і школьнікі (служкі сінагогі). Асноўнымі службовымі асобамі былі старэйшыя, якія выбіраліся абшчынай у парадку, устаноўленым мясцовымі звычаямі ці граматамі вялікага князя або ўладальніка гарадскога паселішча. духоўная ўлада засяроджвалася ў руках рабіна (доктара). Паступова для вырашэння агульных спраў усіх яўрэйскіх абшчын ВКЛ утварыўся з'езд прадстаўнікоў найбольш уплывовых з іх, які размяркоўваў падаткі, вырашаў спрэчныя пытанні паміж абшчынамі.

Прававы статус яўрэйскіх абшчын вызначаўся генеральнымі прывілеямі для ўсіх яўрэяў ВКЛ, прывілеямі асобных кагалаў, прывілеямі і вількерамі гарадоў. Яўрэйскія кагалы для рэгулявання адносін з гарадскімі абшчынамі заключалі з імі пэўныя дамовы-пакты, якія ўсталёўвалі парадак удзелу яўрэяў у выплаце падаткаў і нясенні павіннасцей гарадоў, а таксама ўдзелу ў карыстанні гарадскімі маёмасцямі і правамі. Даволі часта за пацвярджэннем сваіх прывілеяў яўрэйскія кагалы звярталіся да вярхоўнай улады разам з абшчынамі мяшчан-хрысціян. Яўрэйскае самакіраванне, перш за ўсё, было арыентавана на рэгуляванне ўнутранага жыцця, адносін з хрысціянскімі абшчынамі гарадоў. Правамоцтвы судоў старэйшых і рабіна не распаўсюджваліся на найбольш цяжкія злачынствы. З'езд прадстаўнікоў найбольш уплывовых абшчын быў пэўнай апеляцыйнай інстанцыяй побач з гродскімі (замкавымі) і дворнымі судамі, а таксама задворным каралеўскім судом. Судовыя справы яўрэяў з мяшчанамі разглядаліся згодна са Статутамі ВКЛ. У некаторых гарадах існавалі асобныя яўрэйскія цэхі ці ўсталёўваліся пэўныя правілы ўзаемаадносін паміж цэхамі рамеснікаў-хрысціян і рамеснікамі-яўрэямі.

Summary

Municipal self-government on the territory of Belarus (from the end of the 14th to the 18th century)

The objective of the article is to define the main characteristics of the process of a municipal self-government formation and development in a feudal society on the basis of a comprehensive research of its evolution in the Belarusian lands – at that time, a part of the Grand Duchy of Lithuania – between the 14th and 18th century. The article

provides a systematic analysis of the origins and transformations of the functions and modes of operation of the municipal institutions, beginning from the implementation of the Magdeburg rights, to the changes introduced by the reforms of the last decade of the 18th century. It also gives an insight into the occupational, charitable and national corporations typical of that self-governance system.

Santrauka

Miesto savivalda Baltarusijos teritorijoje (XIV a. pabaigoje – XVIII amžiuje)

Tyrimo tikslas – kompleksinės analizės būdu charakterizuoti ir nustatyti miesto savivaldos atsiradimo bei vystymosi tendencijas baltarusiškose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos žemėse feodalinės visuomenės egzistavimo laikotarpiu.

Tyrimo rezultatų naujumas. Autorius pirmą kartą istoriografijoje pateikė pagrindines miesto savivaldos charakteristikas ir jos istorijos periodizaciją Baltarusijos teritorijoje XIV amžiaus pabaigoje – XVIII amžiuje. Sistemškai išanalizavo teisės institucijų ir magdeburginės savivaldos genezę, evoliuciją, pagrindinius šaltinius, funkcijas ir veiklą; išnagrinėjo pokyčius atsiradusius veikiant XVIII amžiaus reformoms; charakterizavo savivaldą profesinių, labdaros ir tautinių korporacijų aspektu.

Резюме

Городское самоуправление на территории Беларуси (конец XIV–XVIII в.)

Цель исследования – определение главных характеристик и тенденций становления и развития городского самоуправления на основе комплексного анализа его эволюции на протяжении существования феодального общества на белорусских землях в составе ВКЛ.

Новизна полученных результатов. Впервые автором уточнены основные характеристики городского самоуправления и дана периодизация его истории на территории Беларуси в конце XIV–XVIII в. Системно анализируются генезис, эволюция, основные источники, функции и деятельность институтов уставного и магдебургского самоуправления, изменения, произошедшие в связи с реформами 90-х гг. XVIII в. Рассмотрены сущностные характеристики самоуправления профессиональных, благотворительных и национальных корпораций.

ХАДАНЁНАК ВІКТАР МАМЕРТАВІЧ

**САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНАЕ СТАНОВІШЧА
НАСЕЛЬНІЦТВА НЕАКУПРАВАНАЙ ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ
Ў ГАДЫ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ
(КАСТРЫЧНІК 1915 – КАСТРЫЧНІК 1917 ГГ.)¹**

УВОДЗІНЫ

Першая сусветная вайна была своеасаблівым пераломным момантам у развіцці Еўропы, пасля якога ўжо немагчыма было вярнуцца да ранейшага геапалітычнага ўладкавання свету. Спынілі сваё існаванне магутныя імперыі: Расійская, Асманская, Германская, Аўстра-Венгерская, а на іх месцы ўзнік цэлы шэраг новых дзяржаў: Польшча, Чэхаславакія, Літва, Латвія, Венгрыя, Эстонія, Фінляндыя і г. д.. У стане вайны ўпершыню апынуліся не асобныя краіны ці рэгіёны, а ўся сусветная супольнасць. Агульная колькасць ахвяр перавысіла 10 млн. чалавек, больш за 20 млн. было паранена, каля 7 млн. засталіся калекамі.

За кароткі прамежак часу (1914–1918 гг.) адбыліся істотныя змены ў прамысловай вытворчасці, тэхналогіях, узбраенні і ваеннай тэхніцы, сродках масавай камунікацыі, сістэме эканамічных і сацыяльных адносін. Імклівымі тэмпамі развівалася аўтамабілебудаванне, авіяцыя і хімічная прамысловасць. Асаблівую вастрыню набыло нацыянальнае пытанне, у шэрагу краін актывізаваўся сацыялістычны і нацыяналістычны рух, назіраліся істотныя прыкметы мілітарызацыі ўсіх сфер жыцця.

У новых умовах сталі функцыянаваць не толькі дзяржаўныя, але і пераважная большасць грамадскіх інстытутаў. Улады вымушаны былі шырока выкарыстоўваць надзвычайныя органы і метады кіравання, на поўную моц мабілізаваць жыццёвыя рэсурсы краін для як мага больш эфектыўнага ўзаемадзеяння дзяржавы і грамадства, горада і вёскі, фронту і тылу.

¹ Fragmenty autoreferatu pracy na stopień kandydata nauk historycznych obronionej 27 III 2014 r. w Białoruskim Uniwersytecie Państwowym; promotor – prof. Uładzimir Korszuk (Białoruski Uniwersytet Państwowy), recenzenci – prof. Emanuel Jofe (Białoruski Uniwersytet Pedagogiczny), doc. Mikołaj Szczaulinski (Białoruski Uniwersytet Techniczny).

Першая сусветная вайна прывяла да таго, што быў трансфармаваны не толькі звыклы лад жыцця і абрысы палітычнай карты свету. Пэўным чынам памяняўся і сам чалавек, яго ментальныя ўстаноўкі і прыярытэты. Адаптацыя да новых умоў існавання патрабавала ад яго ломкі ранейшых стэрэатыпаў свядомасці і паводзін, без якой было нялёгка выжыць у экстрэмальных умовах, на мяжы жыцця і смерці. Істотныя змены адбыліся і ў духоўнай сферы жыцця грамадства. Цэлае пакаленне, якое перажыло жакі гэтай вайны і не здолела пэўным чынам адаптавацца да мірнага часу, было названа “страчаным”.

Набліжаецца 100-гадовы юбілей пачатку Першай сусветнай вайны. Між тым, звязаныя з ёй падзеі пакуль займаюць досыць сціплае месца ў памяці нашых грамадзян. У краіне, дзе вайна закранула кожнага: і таго, хто ваяваў у складзе рэгулярнай арміі, і мірнага жыхара, што быў змушаны цярыцца голад, холад, нястачу, пакутаваць ад хвароб, пакідаць бацькоўскую хату, – да гэтага часу амаль няма помнікаў і музеяў, прысвечаных падзеям Першай сусветнай. У святле гэтага наспела пільная патрэба на аснове новага факталагічнага матэрыялу паспрабаваць абагуліць і пераасэнсаваць адну з найбольш драматычных старонак нашага мінулага, скасаваць пэўныя “белыя плямы” ў нашай гістарычнай навуцы.

АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА РАБОТЫ

Структура і аб’ём дысертацыі

Структура дысертацыі абумоўлена мэтай і задачамі даследавання. Дысертацыйная работа складаецца з пераліку ўмоўных абазначэнняў, уводзін, агульнай характарыстыкі работы, асноўнай часткі (3 главы), заключэння, бібліяграфічнага спісу. Агульны аб’ём дысертацыі складае 151 старонку. Дысертацыя змяшчае 8 табліц на 4 старонках. Бібліяграфічны спіс складаецца з 519 найменняў, з якіх 20 – уласныя публікацыі аўтара (на 44 старонках).

АСНОЎНЫ ЗМЕСТ ДЫСЕРТАЦЫІ

У першай главе “Гістарыяграфія, крыніцы і метады даследавання” разглядаецца ступень распрацаванасці тэмы, характарызуецца комплекс архіўных дакументаў і іншых крыніц, падаецца метадалагічная аснова работы.

У 20-я – першай палове 50-х гг. XX стагоддзя пры разглядзе Першай сусветнай вайны на вядучыя ролі выйшла марксісцка-ленінская метадалогія. Былі вызначаны і прыярытэты падыходы да вывучэння тэмы вайны, а менавіта – класавы. Дэталёва разглядаліся рабочы і сялянскі рух у ваенны час (А.Б. Бяркевіч, І.В. Вардзін, А.В. Кіржніц, Ф.А. Раманаў), яго уплыў на надыходзячы рэвалюцыйны падзеі².

² Рабочее движение в годы войны / Подготовил к печати М.Г. Флер. – М.: Вопросы труда, 1925. – 186 с.; Беркевич, А.Б. Крестьянство и всеобщая мобилизация в июле 1914 г. / А.Б. Беркевич // Ист. зап. М.: Наука, 1947. – Т. 23. – С. 3 – 43.; Киржниц, А.В. В годы империалистической войны (Очерк рабочего движения России) / А.В. Киржниц. – М.: «Труд и книга», 1924. – 160 с.; Хрящева, А.И.

З-за ўзмацнення ідэалагічнага ўціску і культу асобы шэраг пытанняў па асвятленні падзей Першай сусветнай вайны негалося апынуліся пад забаронай. Так, амаль не вывучаліся пытанні, звязаныя са станам адукацыі і культурна-асветніцкім рухам у ваенны час. З-за малой колькасці рэгіянальных даследаванняў, характэрнай рысай для гэтага перыяду гістарыяграфіі Першай сусветнай вайны было тое, што высновы зробленыя для цэнтра краіны, распаўсюджваліся на ўсю тэрыторыю імперыі; амаль цалкам ігнараваліся мясцовыя асаблівасці пры вывучэнні вайны.

Прыярытэтным накірункам даследаванняў стаў разгляд падзеяў, звязаных з Кастрычніцкай рэвалюцыяй, праз прызму якой і разглядалася Першая сусветная вайна: “Большевики и армия в 1905–1917 гг.”, “1917 год в Беларуси и на Западном фронте” і г. д. Сам ваенны час і ўмовы жыцця насельніцтва часам адыходзілі на другі план. Вялікая ўвага надавалася ў першую чаргу рэвалюцыйным падзеям, партыйнай барацьбе і змене ўлады.

У сярэдзіне 50-х – сярэдзіне 80-х гг. XX стагоддзя адбылося часовае паслабленне ідэалагічнага ўціску на даследчыкаў. Пасля XX з’езду КПСС у навуковы зварот была ўведзена вялікая колькасць раней засакрэчаных архіўных крыніц.

Інстытутам гісторыі АН СССР была выдадзена грунтоўная абагульняльная праца “Первая мировая война”, дзе закраналіся дыпламатычныя, эканамічныя і сацыяльныя праблемы ў гады Першай сусветнай вайны³. Істотнае месца ў ёй адведзена неакупіраваным беларускім губерням, паказана становішча як у прамысловасці, так і ў сельскай гаспадарцы. Асобная ўвага надавалася сялянскаму і рабочаму руху.

Палітычнаму жыццю на неакупіраванай тэрыторыі Беларусі ў згаданы перыяд прысвечана дысертацыя Э.М. Савіцкага “Революционное движение в Белоруссии в годы Первой мировой войны и русской революции (июль 1914 – март 1917 г.”. Нягледзячы на пераважную скіраванасць на вывучэнне рэвалюцыйных падзей, у працы разглядаецца і эканамічнае становішча неакупіраваных беларускіх губерняў (скарачэнне цэнзавых прадпрыемстваў і колькасці рабочых, змяншэнне пасяўных плошчаў, рост цен на прамысловыя і харчовыя прадукты). Праца багатая на каштоўныя статыстычныя матэрыялы.

Становішча вясковага насельніцтва, яго пратэстныя настроі, матэрыяльна-тэхнічнае забеспячэнне сялянскіх гаспадарак (колькасць свайскай жывёлы, выкарыстанне ўгнаенняў, памеры скарачэння пасяўных плошчаў, выкарыстанне сялян на прымусовых акупных работах) разглядае ў сваіх працах Л.П. Ліпінскі⁴. Нягледзячы на пэўны ўплыў ідэалогіі на канцэптуальную пазіцыю навукоўца, даследаванні былі аднымі з самых грунтоўных для вывучэння сельскай гаспадаркі на неакупіраванай тэрыторыі Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны.

Пачынаючы з канца 80-х гг. XX ст. былі перагледжаны і пераасэнсаваны шмат якія аспекты гісторыі Першай сусветнай вайны. Погляд вучоных на яе стаў больш

Крестьянство в войне и революции / А.И. Хрящева. – М.: ЦСУ, 1921. – 45 [2] с.; Вардин, И.В. Российский пролетариат и мировая война / И.В. Вардин. – М.: Госиздат, 1924. – 64 с.

³ Первая мировая война. 1914 – 1918 / АН СССР. Ин-т истории. – М.: Наука, 1968. – 376 с.

⁴ Липинский, Л.П. Крестьянское движение в Белоруссии в 1914 – 1917 гг. / Л.П. Липинский. – Мн.: [Изд-во БГУ], 1975. – 184 с.; Липинский Л.П. Крестьянское движение в Белоруссии в период между двумя революциями (июнь 1907 – февраль 1917 гг.) / Л.П. Липинский, Е.П. Лукьянов. – Мн.: Акад. наук БССР. Ин-т истории: Наука и техника, 1964. – 258 с.

збалансаваны. Адбыўся зварот да раней непапулярных тэм: адукацыя і культура ў гады вайны, менталітэт, масавая псіхалогія.⁵

Айчыннымі даследчыкамі пры дапамозе новых метадалагічных прыёмаў стала актыўна вывучацца непасрэдна тэрыторыя Беларусі: “Антынямецкі ўзброены рух на Беларусі ў 1918 г.”, “Дзейнасць дзяржаўных і грамадскіх арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам у Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны (1914 – кастрычнік 1917 г.)” і г. д.⁶ Грунтоўна даследаў працэсы, звязаныя з развіццём адукацыі ў ваенны час У.В. Ляхоўскі⁷.

Шматпланавасцю даследаванняў падзеяў Першай сусветнай вайны на беларускіх землях вылучаецца М.В. Цуба. Ён вывучае як грамадска-палітычны, сацыяльна-эканамічны, так і ваенны бакі⁸. Бежанства, беларускую культуру і нацыянальны рух, дзяржаўна-палітычную сітуацыю у Беларусі ў ваенны час грунтоўна аналізуе М.Б. Шчаўлінскі⁹ і г. д. Актыўна вывучае дзейнасць грамадскіх і дзяржаўных арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам С.Ф. Лапановіч¹⁰.

Нягледзячы на наяўнасць дастатковай колькасці спецыяльных работ па асобных праблемах гісторыі Першай сусветнай вайны, можна канстатаваць, што

⁵ Виноградов, В.Н. Ещё раз о новых подходах к истории Первой мировой / В.Н. Виноградов // Новая и новейшая история. – 1995. – №5. – с. 112 – 123.; Кирьянов, Ю.И. Рабочие России и война: новые подходы к анализу проблемы / Ю.И. Кирьянов // Первая мировая война: Пролог XX в. – Москва: Наука, 1998. – с. 432 – 446.; Первая мировая война: история и психология / Под ред. В.И. Старцева и др. // Материалы Российской научной конференции 29 – 30 ноября 1999 г. – СПб.: Нестор, 1999. – 157, [1] с.

⁶ Адамушко, В.И. Архивные источники о событиях Первой мировой войны в Беларуси / В.И. Адамушко // Юстыцыя Беларусі. – 2008. – № 6. – С. 22-24.; Асіноўскі, С.М. Антынямецкі ўзброены рух на Беларусі ў 1918 г. / С.М. Асіноўскі // Архівы і справаводства. – 2000. – № 6. – С. 110 – 120.; Асіноўскі, С.М. Беларусь у акупацыйных планах кайзераўскай Германіі / С.М. Асіноўскі // Архівы і справаводства. – 2000. – № 4. – С. 105 – 113; Беспалая, М.А. Германская оккупация Беларуси в годы 1-й мировой войны / М.А. Беспалая // Беларуская германістыка. Мн., 2008.

⁷ Ляхоўскі, У.В. Адукацыя на акупіраваных Германіяй беларускіх землях у гады Першай сусветнай вайны (1915 – 1918 гг.): аўтарэферат. дыс. канд. гіст. навук: 07. 00. 02 / У.В. Ляхоўскі; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мн., 2007. – 22 с.; Ляхоўскі, У. Гісторыя адукацыі ў Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны: гістарыяграфія праблемы / У. Ляхоўскі // Першая і Другая сусветныя войны: акупацыя і яе наступствы на Беларусі. – Мн., 2006. – с. 9 – 19; Ляхоўскі, У.В. Школьная адукацыя ў Беларусі падчас нямецкай акупацыі (1915 – 1918 г.) / У.В. Ляхоўскі. – Вільня: Інстытут беларусістыкі Беларускае гістарычнае таварыства, 2010. – 340 с.

⁸ Цуба, М.В. Беларускі нацыянальны рух у пачатку першай сусветнай вайны / М.В. Цуба // Беларускі гістарычны часопіс. 1996. № 1. С. 16 – 21; Цуба, М.В. Грамадска-палітычнае жыццё на Беларусі з пачатку Першай сусветнай вайны да Лютаўскай рэвалюцыі (жнівень 1914 – люты 1917 г.): матэрыялы да курса “Гісторыя Беларусі” / М.В. Цуба; Палескі дзяржаўны ўніверсітэт. – Мн., 2006. – 231 с.; Цуба М.В. Першая сусветная вайна на Беларусі ў кантэксце сусветных ваенных падзей (грамадскі і ваенны бакі) 1914 – 1918 гг. / М.В. Цуба. – Пінск: ПалесДУ, 2010. – 303 с.

⁹ Шчаўлінскі, М. Бежанцы і беларускі нацыянальны рух у гады Першай сусветнай вайны / М. Шчаўлінскі // Беларускі гістарычны часопіс. 1999. № 3. С. 24 – 28; Шчаўлінскі М.Б. Беларуская культура ў гады першай сусветнай вайны (1914–1918 гг.) / М.Б. Шчаўлінскі. – Мн.: РІВШ БДУ, 2002. – 78 с.; Цявлінскі, Н.Б. Белорусское национальное движение в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.) / Н.Б. Цявлинский. – Мн.: РИВШ БГУ, 2001. – 136 с.; Цявлинский, Н.Б. Государственно-политическое и национально-культурное самоопределение Беларуси в годы Первой мировой войны (1914–1918) / Н.Б. Цявлинский. – Мн.: ООО «Мэджик Бук», 2009. – 191 с.

¹⁰ Лапановіч, С.Ф. Асноўныя напрамкі дзейнасці Галоўнаўпаўнаважаных па ўладкаванні бежанцаў на фронтах, у глыбіні імперыі ў перыяд першай сусветнай вайны / С.Ф. Лапановіч // Весці Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта. – 2001. № 3. С. 158-161; Лапановіч, С.Ф. Дзейнасць дзяржаўных і грамадскіх арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам у Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны (1914 – кастрычнік 1917 г.) / С.Ф. Лапановіч; М-ва ўнутраных спраў Рэспублікі Беларусь. Мн., 2010. – 127 с.

яны напісаны ў асноўным у агульнарасійскім маштабе. Адчуваецца недахоп прац, у якіх на аснове багатага факталагічнага матэрыялу разглядалася б тэрыторыя Беларусі ў ваенны час. Застаецца патрэба ў комплексным вывучэнні жыццёвага ўзроўню і настрою насельніцтва на неакупіраваных беларускіх землях. Патрабуюць свайго далейшага даследавання праблемы стаўлення насельніцтва да вайны, арганізацыі медыцынскай дапамогі, правядзення мабілізацыйных кампаній і г. д.

Крыніцы, дзе разглядаюцца падзеі Першай сусветнай вайны, можна ўмоўна падзяліць на дзве вялікія групы: дакументальныя і апавядальныя. У сваю чаргу, сярод дакументальных крыніц можна вылучыць дакументы заканадаўства, матэрыялы справаводства і статыстычныя матэрыялы. Да апавядальных крыніц адносяцца мемуары, эпістальныя крыніцы, літаратурныя і публіцыстычныя творы. Асобным відам крыніц з'яўляецца перыядычны друк, які лёгка можна аднесці як да дакументальных, так і да апавядальных крыніц. Падчас працы над даследаваннем аўтарам выкарыстоўваліся архіўныя фонды Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў Мінску, дзяржаўных архіваў Віцебскай, Магілёўскай і Гомельскай абласцей, а таксама занальнага дзяржаўнага архіва ў горадзе Полацку.

У другой главе “Сацыяльнае становішча насельніцтва” аналізуецца стаўленне людзей да вайны, правядзенне мабілізацыйных кампаній і арганізацыя медыцынскай і ветэрынарнай справы.

У першым раздзеле другой главы “Стаўленне насельніцтва беларускіх земляў да вайны” разглядаецца стаўленне мясцовых жыхароў да ваеннай навалы, эвалюцыя іх поглядаў. У першыя месяцы вайны ў грамадстве назіраўся патрыятычны ўздых. Настроі беларускага насельніцтва істотным чынам не адрозніваліся ад агульнарасійскіх. Той факт, што Германія першай абвясціла вайну Расіі, паспрыяў фарміраванню ў масавай свядомасці ўстановак яе ўспрыняцця як вайны справядлівай, абарончай.

Рэжым выключных законаў і адсутнасць праўдзівай інфармацыі з фронту прывёў да з'яўлення ў насельніцтва здагадак, скажэнняў фактаў, што не магло паспрыяць стабілізацыі становішча ў тыле краіны. З-за палітыкі замоўчвання знізіўся ўзровень даверу да мясцовай адміністрацыі і царскага двара.

Нягледзячы на высілкі афіцыйнай агітацыі, сфарміраваць адзінадушнае стаўленне да вайны ўладам не ўдалося. Да таго ж адрозніваліся між сабой адносіны да ваенных дзеянняў не толькі паміж рознымі сацыяльнымі супольнасцямі, але нават і ўнутры іх. Сялянства негатыўна ўспрыняло пачатак ваеннай кампаніі. На працягу вайны ўспыхвалі сялянскія выступленні. Яны мелі стихійны характар і часта супадалі з сезоннацю сельскагаспадарчых работ і правядзеннем мабілізацый у рэгулярную армію..

Большасць гараджан занялі пазіцыю пасіўнага чакання. Для іх вайна аказалася непатрэбнай, адкідаемай, як перашкода звычайнай плыні паўсядзённага жыцця. Праўда, у пачатку вайны царызму ўдалося на непрацяглы час кансалідаваць пралетарыят на платформе агульнаімперскага патрыятызму.

Стихийны патрыятызм салдат спалучаўся з неразуменнем прычын і мэтай вайны. Доўгая пазіцыйная барацьба, без асаблівых зменаў і надзеяў на лепшае, з цягам часу ўсё болей і болей паслабляла баявы дух салдат.

У другім раздзеле “Уплыў мабілізацыі на сацыяльна-эканамічнае становішча беларускіх губерняў. Выкарыстанне мясцовага насельніцтва на абарончых

работах” даследуюцца ўплыў мабілізацыйных кампаній на сацыяльна-эканамічнае становішча насельніцтва.

Правядзенне мабілізацый і шырокае выкарыстанне мясцовага насельніцтва на абарончых работах паўплывала не толькі на змены ў сацыяльнай структуры грамадства, але і прывяло да ліквідацыі даўно складзенага ладу жыцця. Гэтыя працэсы пазбавілі гаспадарку краіны працоўных рук.

Падчас правядзення прызыўных кампаній на беларускіх землях нярэдкамі былі выпадкі ўзброеных выступленняў навабранцаў. Напярэдадні правядзення мабілізацый усе сілы паліцыі прыводзіліся ў баявую гатоўнасць. Каманды мабілізаваных адпраўляліся з прызыўных пунктаў ў суправаджэнні жандармаў. Але ж нягледзячы на прынятыя меры, толькі падчас першых мабілізацый, з 19 па 25 ліпеня 1914 г., у Беларусі было разбурана каля 60 панскіх маёнткаў дзясяткі вінных крам і складоў. Хваляванні ахапілі 20 з 35 беларускіх паветаў.

За ўсю вайну з Мінскай, Магілёўскай, Віцебскай і неакупіраваных паветаў Віленскай губерняў у царскую армію было прызвана 682,2 тыс. чалавек. Гэта складала прыкладна 51% ад колькасці дарослых працаздольных мужчын і 12-13% ад колькасці ўсяго насельніцтва. З улікам мабілізаваных у заходнім рэгіёне Беларусі да яго акупацыі немцамі можна дапусціць, што ўсяго ў расійскую армію было прызвана не менш за 800 тыс. беларусаў і ўраджэнцаў Беларусі. Па сваім сацыяльным становішчы абсалютную большасць прызыўнікоў з беларускіх земляў склалі сяляне.

Правядзенне абарончых работ надзвычай ускладнялася адсутнасцю нарматыўна-прававой базы, якая б рэгламентавала іх выкананне. Часам усё залежала ад указанняў мясцовай адміністрацыі, якія часта разыходзіліся з агульнадзяржаўнымі пастановамі. У складаных умовах вымушаны былі працаваць акупныя рабочыя. Інжынернае ведамства магло перакідаць іх з месца на месца і суткамі трымаць на вакзалах галоднымі. Часта да выканання акупных работ прыцягваліся дзеці, жанчыны, старыя і нямоглыя людзі, якія былі няздольныя выконваць цяжкую працу.

У *трэцім раздзеле другой главы “Арганізацыя медыцынскай дапамогі”* разглядаюцца мерапрыемствы па аказанні ўрачэбнай дапамогі мясцоваму насельніцтву.

Адной з асноўных праблем, якую прыходзілася вырашаць у гады вайны, было апекаванне над хворымі і параненымі. Колькасць іх няспынна расла разам з наплывам бежанцаў. Арганізацыя медыцынскай дапамогі на неакупіраванай тэрыторыі Беларусі праходзіла са шматлікімі цяжкасцямі, якія перш за ўсё былі звязаны з блізкасцю фронту, з адсутнасцю неабходнай колькасці кваліфікаванага персаналу, з крытычным недахопам матэрыяльных сродкаў.

Змяніліся шляхі атрымання насельніцтвам медыцынскай дапамогі. Шмат якія стацыянарныя лякарні перасталі функцыянаваць. Замест іх пачалі сваю актыўную дзейнасць губернскія і павятовыя камітэты Усерасійскага земскага саюза дапамогі хворым і параненым воінам і Усерасійскага саюза гарадоў. Урачы Усерасійскага земскага саюза аказвалі медыцынскую дапамогу як параненым і бежанцам, так і мясцоваму насельніцтву праз разгалінаваную сетку ўстановаў: харчова-назіральныя пункты, інфекцыйныя баракі, эпідэмічныя і воспалышчапляльныя атрады, шпіталі, лазарэты, зубаўрачэбныя кабінеты. Актыўна працавала і арга-

нізацыя Чырвонага Крыжа. Яна займалася фарміраваннем санітарных цягнікоў, уладкаваннем ваенных лазарэтаў і інш.

У трэцяй главе “Эканамічнае становішча насельніцтва” разглядаецца стан сельскай гаспадаркі і прамысловасці неакупіраванай тэрыторыі Беларусі, умовы жыцця гарадскога і вясковага насельніцтва; асабліва ўвага надаецца аналізу значэння паштова-тэлеграфнай справы і чыгункі ў ваенны час.

У першым раздзеле трэцяй главы “Стан сельскай гаспадаркі” паказана, якую шкоду нанеслі ваенныя дзеянні сельскагаспадарчаму жыццю насельніцтва неакупіраваных ворагам зямель. Сяляне сталі вяртацца ад рынкавай да натуральнай гаспадаркі. Больш за палова працаздольных мужчын была мабілізавана. У выніку шмат сялянскіх гаспадарак (асабліва дробных) увогуле засталася без работнікаў. Змянілася полаўзроставая структура вясковага насельніцтва: удзельная вага жанчын і старых стала дамінуючай.

Шмат вясковага насельніцтва вымушана было назаўжды пакінуць родныя мясціны, маёмасць і рушыць на ўсход, як мага далей ад лініі фронту. Здараліся і прымусовыя эвакуацыі, пры дапамозе якіх царскія ўлады хацелі знізіць у прыфрантавой паласе сацыяльную напружанасць і рэвалюцыйныя настроі.

Каб палепшыць сітуацыю з забеспячэннем вёскі працоўнымі рукамі, асобныя кіраўнікі навучальных устаноў пачалі ствараць добраахвотныя дружны з навучэнцаў дзеля аказання імі дапамогі сялянам. Рух гэты ўзнік стыхійна і не быў арганізаваны ўладамі, якія часта ўзяць на сябе адказнасць.

Бадай ці не самым вялікім злом, якое ўплывала на маёмаснае становішча вясковага насельніцтва прыфрантавой паласы, былі рэквізіцыі. Яны праводзіліся амаль бесперапынна. Гэтамуд садзейнічала тое, што існавала не адна, а цэлы шэраг мясцовых рэквізіцыйных камісій. У сялян канфіскоўваўся хлеб, фураж, свойская жывёла. Аб’ёмы і памер рэквізіцый увесь час павялічваліся, а не былі строга вызначаны заканадаўствам.

Вясковаму насельніцтву прыфрантавой паласы не хапала прылад працы. Цэны на іх выраслі ўжо ў першыя гады вайны. Асабліва востра недахоп сельскагаспадарчых машын адчуваўся ў Віцебскай і Магілёўскай губернях. Адбывалася скарачэнне пасяўных плошчаў і пагалоўя свойскай жывёлы на неакупіраванай тэрыторыі. За 1914–1917 гг. у Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губернях агульныя пасяўныя плошчы скараціліся з 2,2 да 1,9 млн. дзесяцін, або на 15,6%, у тым ліку пасевы бульбы – з 317,8 да 198,4 тыс. дзес. (37,6%), пшаніцы – з 35, 2 да 27 тыс. дзес. (23,3%), жыта – з 1,1 млн. да 916 тыс. дзес. (20,6%).

Пагалоўе жывёлы за 1914–1916 гг. зменшылася на 671,1 тысячы галоў, або на 11,4%. Асабліва значна скарацілася пагалоўе кароў – на 33,9%. Ужо ў 1915 г. перавозкі хлеба па краіне склалі толькі 2/3 даваеннага аб’ёму. За першае паўгоддзе 1916 г. з запланаваных да перавозак 175000. вагонаў харчовых грузаў было перавезена толькі 84000 вагонаў, а далей перавозкі харчу складалі толькі 25% ад плану. Мінская губерня мела дэфіцыт харчовага зерня ў межах 37%, Магілёўская – 38%, а Віцебская – 44%. Гэтыя губерні маглі забяспечыць сябе харчовым зернем не больш чым 6–8 месяцаў на год.

У другім раздзеле трэцяй главы “Гарадское насельніцтва і стан прамысловасці” разглядаецца ўплыў вайны на жыццё гарадскога насельніцтва і стан прамысловасці. З-за масавага руху бежанцаў і перамяшчэння вайсковых кантынгентаў, колькасць гарадскога насельніцтва не была пастаяннай на працягу

ваенных гадоў. Дынаміка яе была даволі істотнай. Калі 1-га студзеня 1914 г. у гарадах Магілёўскай губерні пражывала 264,9 тыс. чалавек, то па дадзеным гарадскога перапісу 1917 г. гэта лічба складала ўжо 321,8 тыс. чалавек; у Мінску на 1914 г. пражывала 100 тысяч, а ў 1915 г. – 250.

Асобным галаўным болем для ўлады была эвакуацыя прадпрыемстваў з тых мясцовасцей, што знаходзіліся пад пагрозай хуткага нашэсця непрыяцеля. У 1915 г. у сувязі з імклівым наступам нямецкіх войскаў, былі вывезены ўглыб Расійскай імперыі 432 фабрычна-завадскія прадпрыемствы, асобныя фабрыкі і заводы былі дэманціраваны. Часта эвакуацыя праводзілася неарганізавана, з вялікімі стратамі абсталявання і гатовай прадукцыі.

Умовы ваеннага часу наклалі значны адбітак на развіццё прамысловасці на беларускіх землях. У першыя месяцы вайны каля 20% усіх беларускіх прадпрыемстваў спынілі сваю працу. Большая частка заводаў і фабрык у тэрміновым рэжыме была пераведзена на ваенныя рэйкі. Невайсковыя прамысловыя прадпрыемствы былі мабілізаваны для абслугоўвання патрэб вайны. Ваенныя заказы выконвалі тэкстыльныя, швейныя, абутковыя, хлебапякарна-сухарныя, лесапільныя, ільнопрадзільныя, тытунёвыя, харчовыя прадпрыемствы. Усе мясцовыя металаапрацоўчыя заводы былі пераведзены на вытворчасць узбраення і боепрыпасаў.

Новай з’явай для прамысловасці Беларусі былі ваенныя перасовачныя прадпрыемствы. Месцазнаходжанне іх было мабільным і карэктіравалася ў залежнасці ад лініі фронту. Напрыклад, у Полацку ў канцы 1914 г. дыслацыравалася авіяцыйна-аўтамабільная майстэрня, у якой праводзіўся рамонт рухавікоў. Збройныя майстэрні дзейнічалі ў Бабруйску і Навабеліцы.

Мабілізацыя мужчын у армію выклікала скарачэнне вытворчасці, замену вопытных рабочых новымі нявопытнымі, а таксама павелічэнне жаночай і дзіцячай працы. Гэта негатыўным чынам уплывала на змяншэнне аб’ёмаў вытворчасці і эфектыўнасці працы. Колькасць жанчын і падлеткаў сярод рабочых у параўнанні з даваеннай парой павялічылася ў 2 разы.

У *трэцім раздзеле трэцяй главы “Паштова-тэлеграфная справа і чыгунка”* аналізуецца праца работнікаў сувязі і чыгункі, паказваецца роля паштова-тэлеграфнага ведамства і чыгуначных зносін у грамадскім і ваенным жыцці насельніцтва неакупіраванай тэрыторыі Беларусі.

Абставіны ваеннага часу вымагалі дасканалай, узгодненай працы работнікаў сувязі. Ад гэтага залежала аператыўнасць перадачы інфармацыі і каардынаванне дзеянняў паміж рознымі ведамствамі і рэгіёнамі. Ваеннае ліхалецце ўносіла свае карэктывы ў функцыянаванне паштовай сістэмы. Шмат хто з работнікаў паштова-тэлеграфнай службы эвакуіраваўся ўглыб Расійскай імперыі. Нягледзячы на адсутнасць рэгулярнага заробку, некаторыя асобы спрабавалі ўладкавацца на працу ў паштова-тэлеграфныя аддзяленні, бо гэта давала ім права атрымаць легальнае вызваленне ад прызыву ў дзеючую армію. Атрымаўшы адтэрміноўку, многія пакідалі працоўныя месцы.

З-за блізкасці фронту былі перагружаны тэлеграфныя лініі. На пошту паступала значная колькасць тэлеграм, якія не мелі тэрміновага характару. Гэта замаруджвала перадачу важных паведамленняў. Паштовыя цягнікі спазняліся. Не хапала персаналу для суправаджэння каштоўных грузаў.

Узрасла роля і значэнне чыгункі пасля пачатку Першай сусветнай вайны. Гэты від транспарту актыўна выкарыстоўвалі для перавозкі зброі і боепрыпасаў, салдат, пры эвакуацыі мясцовага насельніцтва і матэрыяльных каштоўнасцей. Таму і ўвага да стану чыгуначных ліній была пільнай. Часам на чыгуначных станцыях і прыпынках здараліся даволі значныя крадзяжы, асабліва харчовых запасаў, прызначаных для забеспячэння войска. Бывала, што забіралі толькі частку прадуктаў, а вагоны па-новаму пламбіравалі і ставілі пячатку.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Асноўныя навуковыя вынікі дысертцыі

1. Адносіны насельніцтва да вайны не былі аднароднымі. Маральна-псіхалагічная і ідэйна-палітычная кансалідацыя большасці насельніцтва, інтэграцыя яго высылкаў у барацьбе са знешнім ворагам адсутнічалі. Часовыя змены ў стаўленні да ваенных дзеянняў адбываліся з-за нестабільнай сітуацыі не толькі на фронце, але і ўнутры краіны. Актыўна праводзімая агітацыя і прапаганда, якая толькі зараджалася на дзяржаўным узроўні і была скіравана ў першую чаргу на фарміраванне нянавісці да ворага, не здолелі прынесці чаканых вынікаў. Салдаты не жадалі падаўляць пратэстныя настроі мясцовага насельніцтва, а часам і аказвалі ім спачуванне і падтрымку.

Абсалютная большасць насельніцтва неакупіраванай тэрыторыі Беларусі крайне негатыўна ўспрымала вайну, бо добра ведала, што тая ім прынясе.

2. У поўнай меры цяжкасці ваеннага часу адчула на сабе сельская гаспадарка краіны. З-за імклівага росту цэн на сельскагаспадарчую прадукцыю былі зруйнаваны механізмы тавараабмену ў краіне, актыўна расквітнелі спекуляцыя і перакупніцтва. Адміністрацыйна-выканаўчая ўлада не магла належным чынам кантраляваць скупку і перапродаж прадуктаў з мэтай нажывы, самавольнае павышэнне цэн. Законы цэнаўтварэння перасталі функцыянаваць, і мясцовыя ўлады перайшлі да палітыкі таксавання цэн і нарміравання спажывання.

Пасяўныя плошчы і колькасць пагалоўя жывёлы зменшыліся амаль на 20%. Цяжкім ярмом на гаспадарку краіны легла ўтрыманне бежанцаў: не хапала харчавання, ігнараваліся санітарна-медыцынскія ўмовы іх утрымання. Справядлівае абурэнне і хваляванні вясковага насельніцтва выклікалі шматлікія рэквізіцыі, абавязак забяспечваць армію ўсім неабходным і прымаць удзел у розных дапаможных абарончых работах: рыццё акупаў, ахова ваенных аб'ектаў, дарог, мастоў і г. д. Сялянам не хапала сельскагаспадарчых машын і прылад працы, а пастаўкі з тылавых рэгіёнаў Расійскай імперыі змяншаліся год ад году.

3. Жыццё гарадскога насельніцтва ў гады вайны зазнала на сабе значныя змены. Блізкасць лініі фронту абумовіла зусім іншы, чым раней, лад жыцця. Надзвычай ускладніліся ўмовы працы, назіраўся амаль поўны застой у камунальнай гаспадарцы. Рост заробкаў не паспяваў за ростам цэн. Гараджане вымушаны былі працаваць паўгалоднымі да 16 гадзін у суткі ў халодных, неацепленых памяшканнях за мізэрную плату. З-за вялікай колькасці прызваных у армію катастрофічна не хапала вузкіх спецыялістаў, шырока выкарыстоўвалася праца жанчын і падлеткаў,

нават на цяжкіх работах і ў начны час. Масавае бежанства прывяло да таго, што ў гарадах на ўсім працягу вайны не была вырашана праблема забеспячэння насельніцтва жыллём. Гэта стварала спрыяльную глебу для пашырэння інфекцыйных захворванняў.

Руйнаванне эканамічных механізмаў тавараабмену, выкарыстанне чыгуначных ліній у першую чаргу для ваенных патрэб негатыўна адбіліся на пастаўках у горад харчовых тавараў. Гэта вяло да імклівага росту цэн і спекуляцый. Увесь час існавала пагроза голаду. Адчуваўся недахоп прадуктаў першай неабходнасці. Тактыка “выпаленай зямлі”, часам прымяняемая беспадстаўна, прывяла да ліквідацыі важных прамысловых аб’ектаў. Цэлы шэраг прамысловых аб’ектаў быў эвакуіраваны на ўсход, углыб Расійскай імперыі. Толькі ў 1915 г. былі вывезены 432 фабрычна-завадскія прадпрыемствы.

Умовы ваеннага часу дыктавалі зусім іншыя патрэбы арміі і насельніцтва. У выніку ў пэўных галінах вытворчасці (цагельная, кафлявая, шкларобчая, вінакурна-гарэлачная і г. д.) назіраўся істотны крызіс, які прывёў да масавага закрыцця прадпрыемстваў адпаведнай скіраванасці. З другога боку, тэкстыльныя, швейныя, абутковыя, хлебапякарна-сухарныя, ільнопрадзільныя, тытунёвыя, харчовыя прадпрыемствы, усе мясцовыя металаапрацоўчыя заводы атрымлівалі безліч ваенных заказаў, што дапамагала ім не проста выжываць, але і павялічваць аб’ёмы вытворчасці. 2/3 рабочых цэнзавай прамысловасці былі заняты выпускам абароннай прадукцыі.

4. За гады вайны з неакупіраваных беларускіх земляў у рэгулярную армію было прызвана 682,2 тысячы чалавек, што склала крыху болей за палову ад агульнай колькасці працаздольных мужчын, якія пражывалі на гэтай тэрыторыі. Па сваім сацыяльным становішчы абсалютна большая частка прызыўнікоў была сялянамі. Мабілізацыйныя мерапрыемствы праходзілі ў напружанай абстаноўцы і нярэдка суправаджаліся актыўным супраціўленнем навабранцаў, якое яны аказвалі афіцэрам і мясцовай паліцыі. Мясцовае насельніцтва актыўна прыцягвалася да выканання акупных работ, аховы чыгуначных ліній і мастоў.

5. Насельніцтва неакупіраванай тэрыторыі Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны пакутавала ад недахопу кваліфікаваных медыцынскіх работнікаў, крытычнага недахопу матэрыяльных сродкаў. Шмат якія стацыянарныя лякарні і фельчарскія пункты перасталі функцыянаваць. Фінансаванне дзяржаўных лячэбных устаноў праводзілася па астаткавым прынцыпе. Маёмасна забяспечаныя катэгорыі насельніцтва аказвалі істотную дапамогу дзяржаве ў санітарна-медыцынскай справе. Назіраліся істотныя праявы людскай салідарнасці, праводзіліся ахвяраванні як прыватнымі асобамі, так і грамадскімі арганізацыямі і аб’яднаннямі. Але дзяржаўная ўлада падазрала адносілася да любых праяў сацыяльнай актыўнасці і грамадскай ініцыятывы.

6. Ад узгодненай і якаснай працы чыгункі і пошты залежала не толькі становішча ўнутры краіны, але і сітуацыя на франтах. Але ж чыгуначнаму транспарту, які быў зарыентаваны на першачарговае забеспячэнне патрэб арміі, не ўдавалася падтрымліваць неабходны аб’ём перавозак грамадзянскіх грузаў. Улады сутыкнуліся з амаль поўнай адсутнасцю сродкаў для абслугоўвання чыгункі. Выратоўвалі

толькі крэдыты, якія Упраўленне чыгункі вымушана было браць у вялізнай колькасці для вырашэння наступных задач: аднаўленне зруйнаваных ліній, абсталяванне і ўтрыманне школы і курсаў для падрыхтоўкі лінейных службоўцаў, выдача прэмій, нарыхтоўка дроў для пераходу з вугальнага на дрывяное ацяпленне; выраб здымных вагонных кузаваў для патрэб ваеннага ведамства.

Істотныя карэктывы ўнесла вайна і ў працу паштова-тэлеграфных аддзяленняў. Аператыўнасць перадачы інфармацыі пакідала жадаць лепшага. Адчуваўся істотны недахоп фінансавых сродкаў і службовага персаналу. Якасць працы пунктаў сувязі выклікала шматлікія нараканні з боку мясцовага насельніцтва.

Summary

Socio-economic status of the inhabitants of the non-occupied Belarusian lands during the First World War (October 1915 – October 1917)

With the use of former historiography and newly discovered historical sources, the article provides a detailed description of the various aspects of the socio-economic conditions on the non-occupied Belarusian lands during the First World War, such as the dynamics of changes in the population's attitudes towards the warfare, the process of military mobilization and the engagement of the local people in the defense, and the role of postal, telegraphic and rail communication in the war.

Santrauka

Socialinė-ekonominė gyventojų padėtis neokupuotose Baltarusijos teritorijose Pirmojo pasaulinio karo metais (1915 m. spalio – 1917 m. spalio)

Disertacijoje detalai ir įvairiapusiškai nagrinėjama neokupuotos Baltarusijos teritorijos gyventojų socialinė-ekonominė padėtis Pirmojo pasaulinio karo metais: žmonių nuostatų karinių veiksmų atžvilgiu dinamika, aptariamas mobilizacijos į armiją procesas bei gyventojų panaudojimas gynybos organizacijos darbuose; apibūrinama pašto-telegrafo įstaigų bei geležinkelio reikšmė karo metu. Darbe giliai analizuojama problemos istoriografija ir šaltiniai. Pažymėtina, kad darbas pasižymi nauja archyvine medžiaga.

Рэзюмэ**Социально-экономическое положение населения не оккупированной территории Беларуси в годы Первой мировой войны
(октябрь 1915 – октябрь 1917 гг.).**

В диссертации подробно и многосторонне рассмотрено социально-экономическое положение не оккупированной территории Беларуси в годы Первой мировой войны: в динамике показано отношение населения к боевым действиям, рассмотрен процесс мобилизации в армию и использования местного населения на оборонительных работах; определена роль почтово-телеграфных управлений и железной дороги в военное время; проведён глубокий анализ историографии и источников; в научный оборот введены новые, не использованные ранее архивные материалы.

RECENZJE I ZAPISKI

Ks. Tadeusz Krahel, *Diecezja wileńska. Studia i szkice*, [„Białostockie Studia Historyczno-Kościelne”, tom XIII], red. ks. dr Tadeusz Kasabula i ks. dr Adam Szot, Białystok 2014, s. 504.

Nazwisko księdza dr. Tadeusza Krahela, wieloletniego dyrektora Archiwum Archidiecezjalnego w Białymstoku i wykładowcy akademickiego, od wielu lat związane jest z badaniami nad dziejami Kościoła na terenie (archi)diecezji wileńskiej i białostockiej. Z okazji 50-lecia jego święceń kapłańskich uczniowie ks. Krahela postanowili wydać wybór jego artykułów poświęconych dziejom diecezji wileńskiej. Publikacja pt. *Diecezja wileńska. Studia i szkice* ukazała się w 2014 r. jako tom XIII „Białostockich Studiów Historyczno-Kościelnych” pod redakcją ks. dr Tadeusza Kasabuly i ks. dr Adama Szota.

Prezentując tę publikację trudno powstrzymać się od przypomnienia, że w czasach Polski Ludowej tematyka Kościoła na Kresach nie cieszyła się poparciem ówczesnych władz, które starały się usunąć ten temat ze świadomości społecznej. Doskonałym tego przykładem jest konferencja poświęcona życiu religijnemu w Polsce pod okupacją hitlerowską. Tom poświęcony ziemiom należącym do państwa polskiego w granicach po 1945 r. został opublikowany w r. 1982, na wydanie referatów poświęconych życiu religijnemu w metropoliach wileńskiej i lwowskiej trzeba było czekać do 1992 r. W tym trudnym okresie minęło około dwudziestu lat pracy badawczej ks. Krahela.

Tom poprzedzony jest krótkim szkicem biograficznym (s. 15-17) prezentującym sylwetkę Jubilata, ale czytelnik odnajdzie również pewną liczbę istotnych wątków osobistych w tekstach zamieszczonych w dalszej części pracy. Tytułem przykładu można wymienić informację o tym, że miał on objąć po ks. Walerianie Meysztowiczu stanowisko dyrektora Polskiego Instytutu Historycznego w Rzymie, ale na przeszkodzie stanęły względy zdrowotne (s. 379). Niezwykle istotnym i cennym działem omawianego wydawnictwa jest szczegółowa, licząca 583 pozycje i obejmująca lata 1970-2014 bibliografia prac Jubilata. Nie zostały w niej wyróżnione książki, ale ich spis można odnaleźć w tekście wstępnym. Nie mniej przydatny dla czytelnika jest wykaz 60 prac magisterskich napisanych pod kierunkiem ks. Tadeusza Krahela w latach 1980-2008 z podaniem uczelni, na której zostały obronione (co jest równoznaczne ze wskazaniem miejsca, gdzie można je odnaleźć). Wszystkie właściwie dotyczą przeszłości (archi)diecezji wileńskiej. W przeważającej mierze są to prace poświęcone dziejom poszczególnych parafii, ale także dekanatów, lub innym aspektem, takim jak dzieje Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie.

Książka zawiera 36 tekstów ułożonych chronologicznie, które tematycznie koncentrują się wokół określonych zagadnień. Pierwsza grupa artykułów dotyczy przede wszystkim chrystianizacji Litwy i początków organizacji kościelnej na Litwie, sporów granicznych pomiędzy diecezjami wileńską i żmudzka oraz dziejów szkolnictwa Kościoła na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ksiądz Krahel omawia także dzieje struktury parafialnej na Litwie, na Białorusi i na Suwalszczyźnie. Na szczególną

uwagę zasługuje najobszerniejszy tekst zamieszczony w tym tomie, a będący małą monografią historii diecezji/archidiecezji wileńskiej: *Zarys dziejów (archi)diecezji wileńskiej* (s. 73-134). Szkoda, że redaktorzy nie opublikowali go w wersji integralnej, a jedynie jego fragmenty. Druga grupa tekstów została poświęcona kultowi maryjnemu w tym regionie, a przede wszystkim sanktuariom maryjnym w diecezji wileńskiej, kultowi Matki Boskiej Ostrobramskiej i św. Kazimierza. Kolejna grupa tekstów dotyczy dziejów diecezji w XIX w. i takich kwestii jak historia seminarium duchownego w Białymstoku, księży filaretów i filomatów, represji carskich wobec duchowieństwa w okresie powstania styczniowego oraz dziejów Kościoła katolickiego na Białorusi. Przełom XIX i XX w. został przedstawiony w tekstach poświęconych działalności wybitnych duchownych: biskupa Stefana Zwierowicza, biskupa Edwarda Roppa, ks. Jana Kurczewskiego i ks. Wilhelma Szwarca. Z zadowoleniem należy przyjąć decyzję Autorów wyboru tekstów ks. T. Krahela, którzy postanowili zamieścić w tym tomie publikowane fragmenty „Wspomnień z przeszłości” – cennych zapisków zasłużonego historiografa diecezji wileńskiej, ks. Jana Kurczewskiego (1854-1916). Dotychczas były one dostępne na łamach sześciu numerów „Wiomości Kościelnych Diecezji Białostockiej”, ale jak wynika z zapowiedzi ks. Krahela, wspomnienia te zostaną niebawem wydane drukiem w wersji integralnej. Wreszcie w kolejnej grupie artykułów, które zostały zamieszczone w omawianym tomie, przedstawione są dzieje parafii w Nowym Dworze, Kalinówce Kościelnej, Wniebowzięcia NMP w Białymstoku, Jasionówce, Korycinie, Nowym Pohoście i w Narewce. Ostatnie dwa teksty, niezwykle cenne dla badaczy zainteresowanych nie tylko tym regionem, są *de facto* przewodnikiem omawiającym materiały archiwalne do dziejów Kościoła katolickiego w archiwach i bibliotekach wileńskich.

Teksty opublikowane w omawianym zbiorze pochodzą z lat 1977-2011 i tylko jeden z nich (*Wilno – kościelny ośrodek badań historycznych (XIX i XX wiek – do 1939 roku*, s. 286-291) nie był wcześniej publikowany. W trakcie lektury należy pamiętać, że artykuły zamieszczone w omawianej publikacji nie były poprawiane ani uzupełniane o wyniki późniejszych badań, dlatego nie znajdziemy w nich na przykład odwołań do późniejszych ustaleń badaczy zajmujących się tą tematyką (np. biografii abp Edwarda Roppa autorstwa Antoniny Kozyrskiej czy biografii abp. Romualda Jałbrzykowskiego autorstwa ks. Adama Szota). Taka była jednak intencja Autorów wyboru, zgodna zresztą z przyjętą powszechnie praktyką w przypadku publikacji „dzieł zebranych”.

Należy zauważyć, że omawiana praca nie zawiera tekstów dotyczących dziejów archidiecezji wileńskiej w okresie II wojny światowej, a zebranych w osobnej publikacji książkowej, która ukazała się w ubiegłym roku nakładem białostockiego oddziału Instytutu Pamięci Narodowej (*Archidiecezja wileńska w latach II wojny światowej. Studia i szkice*, Białystok 2014). W niewielkim stopniu jest też reprezentowana poważna część dorobku ks. Krahela, jaką są hasła i artykuły o charakterze biograficznym dotyczące duchowieństwa archidiecezji wileńskiej i diecezji białostockiej, które były publikowane w wielu cenionych słownikach biograficznych i encyklopediach, m.in. w „Polskim Słowniku Biograficznym” i „Encyklopedii Katolickiej”. Kilkadziesiąt spośród nich zostało zamieszczonych w ważnej pracy pt. *Doświadczeni zniewoleniem. Duchowni archidiecezji wileńskiej represjonowani w latach okupacji sowieckiej (1939-1941)*, która dokładnie dziesięć lat temu ukazała się nakładem białostockiego oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego. Niemniej większość tych tekstów została opublikowana na łamach czasopism i wydaje się, że z punktu widzenia badaczy

zainteresowanych dziejami tego regionu, idealnym rozwiązaniem byłoby zebranie ich w postaci osobnego słownika biograficznego.

Dzięki pracy *Diecezja wileńska. Studia i szkice* badacze uzyskali znacznie łatwiejszy dostęp do wielu cennych, lecz rozproszonych artykułów, oraz bardzo pomocne wykazy bibliografii prac badawczych i spisu prac magisterskich, jakie powstały pod opieką naukową ks. Tadeusza Krahela. Jest to cenny instrument, który w sposób istotny będzie wsparciem dla badań prowadzonych nad przeszłością tego regionu w Polsce, na Litwie i Białorusi.

Paweł Libera
Archiwum Akt Nowych

Adam Czesław Dobroński, *Miasta województwa podlaskiego, Fundacja Sąsiedzi, Białystok 2014, s. 388.*

Studia nad dziejami miast i miasteczek należą bez wątpienia do najczęściej podejmowanych w polskiej historiografii. Wystarczy tutaj przypomnieć monumentalne dwu tomowe wydawnictwo pod redakcją Stanisława Pazyry, przygotowane z okazji oficjalnych obchodów tysiąclecia państwa polskiego¹, czy też pierwszą syntezę ich dziejów w Rzeczypospolitej szlacheckiej, pióra Marii Boguckiej i Henryka Samsonowicza². Owe zainteresowanie w dziejach osadnictwa miastami, ich siecią i jej przeobrażeniami nie ominęło też Podlasia, choć procesy urbanizacyjne na ziemiach pogranicznych Korony i Litwy następowały w XVI i XVII wieku, a więc później niż na terenach Polski centralnej³. W okresie wcześniejszym interesowano się bardziej strukturami zawodowymi i społecznymi⁴, zaś obecnie mamy do czynienia z coraz większą liczbą autorskich lub zbiorowych monografii dziejów poszczególnych ośrodków (m.in. Augustów, Bielsk Podlaski, Ciechanowiec, Suraz, Supraśl, Suwałki, Wasilków), na czele z wielką monografią Białegostoku⁵.

Najnowsze dzieło Adama Czesława Dobrońskiego, autora którego nie trzeba przedstawiać czytelnikom *Biuletynu Historii Pogranicza*, choć ukazało się w 500-lecie historycznego województwa podlaskiego w rzeczywistości odnosi się do miast – co warto już na początku podkreślić – które znalazły się w granicach współczesnego nam województwa, utworzonego w wyniku przeprowadzonej reformy administracyjnej w 1900 roku. Tym samym w książce znalazły się niektóre z miast mazowieckich na czele z Łomżą (ogółem 9), czy inne jak np. Wasilków, które w czasach przedrozbiorowych leżały na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego (łącznie 13). Podstawą

¹ *Miasta polskie w Tysiącleciu*, red. S. Pazyra, t. 1-2, Wrocław 1965-1967.

² M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986.

³ S. Alexandrowicz, *Powstanie sieci miejskiej Podlasia ma tło wczesnych procesów urbanizacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 28, 1980, nr 3, s. 413-428.

⁴ Z całą pewnością w tym obszarze tematycznym zwraca uwagę cenna praca J. Maroszka, *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI-XVIII w.*, w: M. Kwapien, J. Maroszek, A. Wyrobisz, *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV-XVIII w.)*, Wrocław 1976, s. 88-195. Zob. też *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI-XVIII w.*, pod red. A. Wyrobisza, Warszawa 1981.

⁵ *Historia Białegostoku*, red. A. Cz. Dobroński, Białystok 2012.

ostatecznego zakwalifikowania historii 40 ośrodków było posiadanie przez nie w chwili obecnej oficjalnego statusu miejskiego. Tych którzy mogliby być rozczarowani, że na tej liście nie znajdują miast, które posiadały wcześniej *magdeburgię*, spieszę uspokoić, że Autor we Wstępie, zapowiedział kontynuację niniejszego opracowania, i przyszedł tom drugi będzie właśnie im poświęconym.

Całościowe przedstawienie dziejów miasta, z jego różnorodnością dziedzin życia miejskiego, stanowi niezwykle trudne zadanie, gdyż wymaga opanowania metod badawczych specyficznych dla różnych dyscyplin historycznych. W wypadku recenzowanej książki, dzieje poszczególnych miast zostały ukazane siłą rzeczy nieco syntetycznie, ale trzeba podkreślić, że Autorowi udało się uniknąć jakiegś wyraźnej preferencji dla któregoś z okresów historycznych i swoje rozważenia Dobroński niejednokrotnie rozpoczyna od czasów średniowiecznych, kończy zaś nierzadko wydarzeniami początków obecnego stulecia. Jednakże owa współczesność wypadła bardzo różnie w prezentowanych miastach, dodajmy zdecydowanie skromniej w odniesieniu do mniejszych ośrodków i rodzi uczucie pewnego niedosytu. Na przykład w odniesieniu do Stawisk historię miasteczka po II wojnie światowej Autor zamknął zaledwie w dwóch zdaniach: „Po II wojnie miasto nie wyróżniało się niczym szczególnym, nie powrócił przemysł, zadbano natomiast po 1956 r. o wygląd zabudowy (rynek, trasa przelotowa), z czasem i o stan zabytków. Stawiski dobrze wypełniają rolę ośrodka gminnego, także w zakresie oświaty i kultury.” (s. 285). W pewien tylko sposób nawiązują do ostatnich lat wypowiedzi obecnych włodarzy wspomnianych miast, prezydentów i burmistrzów, co jest z pewnością ciekawym wzbogaceniem treści całego tomu, chociaż na tle wszystkich wyróżnia się, mająca najbardziej osobisty charakter, wypowiedź obecnego prezydenta Łomży, (s. 213). Użyteczne i czytelne, podobnie jak i zdjęcia, są zamieszczone przy poszczególnych miastach mini kalendaria przedstawiające najważniejsze wydarzenia w ich historii. Z całą pewnością udało się też Adamowi Dobrońskiemu uniknąć napisania książki ograniczonej jedynie do dziejów politycznych współczesnych miast podlaskich. Nie brak bowiem w ich hasłach problematyki ekonomicznej, demograficznej, społecznej, a nawet przestrzennej. Było to możliwe dzięki różnorodności spożytkowanej dokumentacji, poddanej systematyzacji i analizie porządkującej. Uważny czytelnik dostrzeże w tym niewątpliwy wpływ kierownika seminarium doktorskiego Autora, niezapomnianego profesora Stanisława Herbsta, który w odniesieniu do miast dążył (i propagował) do scharakteryzowania jak najwszechstronniej ich życia i wyglądu⁶.

Od kilkunastu notek z dziejami większości ośrodków miejskich, różnej kategorii wielkości i o różnym charakterze funkcjonalnym, współczesnego województwa podlaskiego, wyraźnie odbiega opracowanie poświęcone jego stolicy. Wobec ukazania się całkiem niedawno monumentalnej syntezy naukowej Białegostoku, Autor zrezygnował z syntetycznego artykułu, zastępując go przedstawieniem najważniejszych wydarzeń w ujęciu chronologicznym. Owe kalendarium jeszcze w większym stopniu niż w przypadku innych miast, odnosi się nie tylko do dziejów politycznych i społeczno-gospodarczych, ale również do dziejów oświaty, kultury i życia umysłowego (s. 21-49).

⁶ O drodze życiowej i dokonaniach naukowych prof. Herbsta rzetelnie informuje A. Zahorski, *Życie i twórczość Stanisława Herbsta*, w: S. Herbst, *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia*, kom. red. A. Zahorski, Warszawa 1978, s. 5-49.

Autorowi należy się pochwała że nie stwarza pozorów, co niestety zaczynamy obserwować w cechu historyków, iż omawiana książka to wyłącznie owoc tylko jego kwerend archiwalnych, ale rzetelnie informuje czytelnika o dostępnej podstawowej literaturze przedmiotu do dziejów opisywanych miast, z której w większym lub mniejszym stopniu korzystał (s. 386-387). Z perspektywy niektórych czytelników i użytkowników, chciałoby się żeby była ona zdecydowanie szersza. Wprawdzie Adam Czesław Dobroński lojalnie uprzedza czytelnika o charakterze napisanej książki, noszącej po trosze cechy albumu, szkoda jednak że zabrakło w niej, nawet jeżeli nie we wstępie to może w formie podsumowania, przedstawienia rozwoju badań nad dziejami miast omawianego regionu, do którego zresztą, jak mało kto, jest on najbardziej predysponowany. Mimo tej uwagi, omawiana praca owoc niemałego trudu badawczego, z całą pewnością jest przykładem bardzo udanego połączenia celów poznawczych i popularyzatorskich.

Cezary Kukło
*Instytut Historii i Nauk Politycznych
Uniwersytet w Białymstoku*

Izabela z Poniatowskich Branicka. Życie i działalność publiczna, red. C. Kukło, Białystok 2014, s. 138

Niewiele osób tak jednoznacznie kojarzy się z Białymstokiem jak Izabela z Poniatowskich Branicka. Dwusetna rocznica jej śmierci stała się okazją do tego, by przypomnieć tę postać nie tylko mieszkańcom miasta, ale także światu naukowemu. Siostra ostatniego z królów Polski, Stanisława Augusta Poniatowskiego, żona wielkiego hetmana Jana Klemensa Branickiego, Pani Krakowska, właścicielka dóbr Branickich, ostatnia z prywatnych właścicieli miasta Białegostoku, to tylko niektóre z powodów, dla których warto było przypomnieć tę niezwykle zasłużoną dla Podlasia osobę.

Dzięki staraniom Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego w Białymstoku zorganizowana została w dniu 19 czerwca 2008 r., w gmachu Wydziału Filologicznego i Historyczno-Socjologicznego, konferencja popularno-naukowa poświęcona osobie Izabeli Branickiej. Podczas niej wygłoszono sześć referatów, które – poprzedzone sumienną i dociekliwą kwerendą archiwalną – były okazją do prezentacji aktualnego stanu badań nad dziejami rodu Branickich, a szczególnie roli Izabeli z Poniatowskich Branickiej w dziejach Polski przełomu XVIII i XIX w.

Owocem powyższej konferencji jest recenzowana książka, będąca zbiorem poszerzonych i przepracowanych materiałów pokonferencyjnych, przedstawiająca zróżnicowaną działalność Izabeli Branickiej na Podlasiu na przełomie XVIII i XIX w.

Alina Sztachelska-Kokoczek, badająca od wielu lat okoliczności życia na dworze Branickich w XVIII w., przedstawiła najważniejsze kartki z życia Elżbiety (Izabeli) z Poniatowskich Branickiej. W przeszłości opracowane były już naukowe biogramy Izabeli Branickiej, ale wciąż pojawiają się nowe fakty z jej życia, które rzucają nowe światło na jej życiowe wybory, decyzje i losy. Każda więc nowa *kartka* z jej życia

uzupełnia dotychczasową wiedzę, a jednocześnie przybliży naukowcom i zainteresowanym dziejami miasta tę niezwykle ciekawą postać. Dlatego nie dziwi fakt, że prof. Józef Maroszek podjął się tak trudnego zadania, jakim jest nie tylko zaprezentowanie czytelnikom najważniejszych wydarzeń z życia Izabeli Branickiej, ale ukazania jej pozytywnego wpływu na dzieje lokalnych wspólnot. Autor wykazał się nie tyle odwagą, co niezwykłą wrażliwością, by przedstawić Izabelę z Poniatowskich Branicką jaką osobę nie tylko delikatną, pełną chrześcijańskiego miłosierdzia, ale wręcz będącą uosobieniem cnoty dobroci. Już samo pojęcie „cnoty dobroci” użyte wobec osoby, tak wszechwładnej i wszechmocnej w swych włościach, podkreśla jej niezwykłą osobowość.

Kolejny z autorów, ks. dr Tadeusz Kasabuła, ukazał Izabelę Branicką jako osobę mającą wielki wpływ na losy lokalnego Kościoła, oczywiście, nie w znaczeniu doktrynalnym, co raczej troski o dobro białostockiej świątyni. Nie tylko pałacowa kaplica, ale i parafialna świątynia, były miejscami, o które w sposób szczególnie troszczyła się Pani Krakowska. Nowa plebania białostockiego kościoła, kaplice św. Rocha i Marii Magdaleny, świątynie grekokatolickie pobudowane w Białymstoku i Dojlidach, sprowadzenie do Białegostoku zakonników, to wszystko fakty potwierdzające ogromny wpływ Izabeli Branickiej na życie kościelne na Podlasiu.

Dlatego Zbigniew Romaniuk, od wielu lat propagujący nie tylko Bielsk Podlaski, ale i dzieła rodu Branickich w tym mieście, podjął się raz jeszcze trudu ukazania roli Izabeli Branickiej w dziele rozwoju miasta. Największą realizacją architektoniczną i artystyczną Izabeli Branickiej jest kościół pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny i św. Mikołaja. Nie mniejszą pamiątką po Branickiej jest ratusz miejski. Troska Izabeli Branickiej o Bielsk Podlaski została zauważona przez włodarzy miasta, którzy jednemu ze skwerów nadali jej imię.

Dr Iwona Kulesza-Woroniecka w swym artykule starała się odtworzyć strukturę oraz skład osobowy i zawodowy dworu Branickich z przełomu wieków. O tyleż to wartościowy materiał, bo dotychczasowi badacze zwracali uwagę przeważnie na osoby najważniejsze na tym dworze, czyli na Jana Klemensa Branickiego i jego żonę Izabelę z Poniatowskich Branicką. Ukazanie osób z „drugiego szeregu” pozwala lepiej zrozumieć mechanizmy kierujące nie tylko tym dworem, ale i podobnymi magnackimi dworami z końca XVIII w.

Ostatnia część publikacji to rozdział autorstwa prof. Adama Czesława Dobrońskiego, który postarał się przedstawić miasto Białystok na przełomie stuleci, czyli w okresie, gdy zmieniali się nie tylko właściciele samego pałacu, ale i zaborcy. Białystok po III rozbiorze w rękach pruskich, po pokoju w Tylży przechodził w ręce carskiej Rosji. Zmiany zaowocowały nie tylko utworzeniem Obwodu Białostockiego, ale i uprzemysłowieniem miasta, które z rolniczego w XIX wieku zostało przekształcone w Manchester Północy.

Cieszy to, że światło dzienne ujrzała publikacja, która przybliży osobę Izabeli z Poniatowskich Branickiej. Żałować jedynie należy, że do tak wartościowej pozycji nie dołączony został indeks osobowy i wykaz zawartej w prezentowanych rozprawach literatury, co badaczom ułatwiłoby niewątpliwie korzystanie z tej publikacji. Można odszukać w zamieszczonych tekstach tytuły najważniejszych pozycji książkowych, czy artykułów naukowych, dotyczących rodu Branickich i Białegostoku w latach, gdy stanowił własność tego możnego rodu, ale bibliografia zamieszczona w okolicznościowej publikacji stałaby się cenną pomocą do dalszych badań i poszukiwań naukowych. Oczywiście, powyższe braki nie umniejszają walorów naukowych całej książki. Zresztą

redaktor publikacji, prof. Cezary Kukło, w swym *Słowie wstępnym* zwraca uwagę, odwołując się do postulatów prof. Małgorzaty Karpińskiej, na potrzebę opracowania rzetelnej monografii Izabeli (Elżbiety) z Poniatowskich Branickiej. Pozostaje mieć nadzieję, że prezentowana książka jest kolejnym ważnym krokiem w tym kierunku.

ks. dr Adam Szot
Archiwum i Muzeum Archidiecezjalne w Białymstoku

***Na szlakach powstania listopadowego*, red. Norbert Kasperek, Andrzej Szmyt, Olsztyn 2014, s. 361.**

Książka zawiera 16 artykułów – są to zapewne większości referaty wygłoszone podczas konferencji naukowej, która odbyła się w dniach 14-15 października 2011 r. w Brodnicy, dzięki staraniom miejscowych władz oraz olsztyńskiego środowiska historycznego (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Oddział PTH). Konferencja odbyła się w Brodnicy, bo na polach pod tym miastem (zwanym wówczas Strasburgiem) 180 lat wcześniej (5 października 1831 r.) skapitulowała armia polska i faktycznie nastąpił koniec powstania. W ten sposób Brodnica stała się też miejscem narodzin Wielkiej Emigracji. To są symbole, bo jednak pytanie o koniec powstania – jak przekonuje w swoim tekście (*Kiedy skończyło się powstanie listopadowe?*) Norbert Kasperek – pozostaje ciągle aktualne. Nadal w różnych częściach Królestwa i Litwy tliła się partyzantka, a dopiero wiosną 1832 r. uciekli do Prus ci, którzy nie mieli nadziei na wznowienie walki, a ich zaangażowanie w powstanie było znane władzom carskim.

Z innych artykułów warto zwrócić uwagę na teksty Dariusza Nawrota (*Porównanie dwóch powstań Litwinów z 1812 i 1831 roku*) oraz Andrzeja Szmyta (*Krzemieńczenie – uczestnicy powstania listopadowego w drodze na emigrację*). Ten ostatni zajął się głównie losem absolwentów Liceum Krzemienieckiego, jednej z ważniejszych placówek na terenie Wileńskiego Okręgu Naukowego, która została zamknięta po powstaniu listopadowym. Prof. Szmyt ustalił ponad 100 nazwisk uczestników powstania, w tym około 90 emigrantów – pochodzili oni głównie z Ziemi Zabrzanych i nie zostali objęci amnestią carską, dlatego aby uniknąć represji wyjechali za granicę. Najbardziej znani z nich to Joachim Lelewel oraz Józef Wysocki (potem generał w czasie rewolucji węgierskiej).

Interesujący – i bardzo aktualny – jest też tekst Marka Ostaszewskiego (*Kwestia rannych i jeńców w powstaniu listopadowym w kontekście współczesnych doniesień medialnych na przykładzie ekshumacji w Kopnej Górze. Pytania i wątpliwości*). 7 lipca 1831 r. oddział partyzancki Józefa Zaliwskiego został rozбитý nad rzeką Sokoldą w Puszczy Knyszyńskiej. W 2010 r., dzięki wysiłkom grupy pasjonatów historii z pobliskiego Supraśla, doszło do ekshumacji poległych, którzy zostali pochowani w pobliżu bitwy w Kopnej Górze. Ostaszewski polemizuje z towarzyszącymi ekshumacji doniesieniami medialnymi, które „tłumacząc uszkodzenia kości koncentrują się wokół wykreowania atmosfery zaplanowanego mordów dokonanego na Polakach [...]

Tworzą one obraz po starciu, polegający na przemyślanym dobijaniu rannych i pochwyconych żołnierzy strony przeciwnej” (s. 338). Zdaniem autora jest to nadinterpretacja, która nie znajduje uzasadnienia – uważa on, że bitwa nad Sokółdą nie odbiegała, jeśli chodzi o stosunek zwycięzców do pokonanych, od innych bojów powstania listopadowego.

Nakład książki tajny, wydawca – jawny (PTH – Oddział w Olsztynie i Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego).

Tatiana Woronicz

Irkuck i irkutianie w pierwszej mirowej wojnie, red. J.A. Pietruszin i z-ca red.: S.I. Kuźniecowa, Irkuck 2014, wyd. „Ottisk”, s. 447

Trwające obchody stulecia Wielkiej Wojny (I wojny światowej) zaowocowały dużą aktywnością wydawniczą także w ośrodkach, na które zwracaliśmy dotychczas mniejszą uwagę. Śledząc publikacje odnoszące się do działań zbrojnych na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim trzeba pamiętać, że udział w walkach brały tu i związki taktyczne oraz operacyjne formowane na odległych obszarach. Przykładem mogą być korpusy syberyjskie stanowiące bardzo ważny składnik armii rosyjskich. Im to w dużej mierze poświęcona jest wydana w nakładzie 2 tys. egzemplarzy monografia zbiorowa „Irkuck i irkutianie w pierwszej wojnie światowej”. Gubernia irkucka dostarczyła około 50 tys. żołnierzy, a wielu z nich zginęło w latach 1914-1917 na wspomnianym pograniczu. O tej ofierze sporadycznie tylko wspominano w okresie sowieckim, nie upamiętniono jej poprzez pomniki, tablice, czy też symboliczne groby.

Po wybuchu wojny dywizje III Syberyjskiego Korpusu („Irkuckiego”) pospiesznie przerzucano na kierunek Prus Wschodnich, także linią kolejową do Grajewa i Osowca. Korpus ten był przeznaczony do składu powstającej 10. Armii, miał zdobyć Elk i tym samym odciążyć lewe skrzydło wycofującej się po klęsce nad jeziorami mazurskimi (8-15 IX 1914 r.) 1. Armii gen. Paula von Rennenkampfa. III Korpus Syberyjski („Irkucki”) od przełomu września i października 1914 r. toczył boje również w rejonie Augustowa i następnie o Suwałki. Na przełomie 1914/1915 r. miał zabezpieczać kierunki na Tylżę i Insterburg, po czym wyróżnił się w tzw. ofensywie (bitwie) zimowej (rejon Elku i Rajgrodu, ponownie Augustów, Lipsk). Nie dał się okrążyć w Puszczy Augustowskiej, wycofał się na lewy brzeg Biebrzy zachowując wartość bojową. W 1915 r. III KS działał skutecznie m.in. na Wileńszczyźnie, a w 1916 r. w rejonie jez. Narocz i pod Baranowiczami (do września 1917 r.). Był uznawany za jeden z lepszych w „starej rosyjskiej armii”. Autorzy monografii przeanalizowali również szlak bojowy innych związków syberyjskich działających w guberniach północno-zachodnich imperium carskiego.

Niestety, nie wykorzystali źródeł i opracowań miejscowych, co uniemożliwiło podjęcie ważkiego tematu: relacje między oddziałami wojskowymi a ludnością cywilną. Przeważa mniemanie, że były one w miarę poprawne, a jaskrawy wyjątek in minus

stanowiły formacje kozackie używane do akcji typu policyjnego, zmuszające mieszkańców do opuszczania domów i gospodarstw (wymuszone „bieżeństwo”), realizujących ideę „spalonej ziemi”.

Ciekawą uwagę w tym zakresie poczynił Tadeusz Radziwonowicz przy omawianiu pierwszych lat wojny nad Biebrzą⁷. Tutejsi mieszkańcy, podobnie jak i Kurpie, „czynili wszystko, by nie narazić się żołnierzom i ocalić siebie przed wysiedleniem, rekwizycjami, rabunkami i innymi żołdackimi ekscesami”. W tym celu szukano elementów wspólnych z „przybyszami” (narodowość, wyznanie), okazywano gościnność na miarę możliwości, wypełniano posłuszenie polecenia dowódców. Radziwonowicz przyznał rację Władysławowi Glince, autorowi „Pamiętnika z Wielkiej Wojny (Warszawa, b.d.w.), że dla mieszkańców terenów przyfrontowych „nasze wojsko” jest to, które zajmuje w danej chwili okolicę. Nazywali więc na przemian „naszem wojskiem” Rosjan i Prusaków». Z pewnością taka postawa była uwarunkowana i wcześniejszymi doświadczeniami środowisk zamieszkujących obszary przygraniczne.

A wracając do monografii irkuckiej trzeba jeszcze dodać, że wydawnictwa ukazujące się w oddalonych centrach Rosji są cenne dla nas również z tego powodu, gdyż zawierają dane o losach wspomnianych „bieżeńców” i jeńców wziętych do niewoli przez wojska rosyjskie.

Adam Cz. Dobroński

Christian Westerhoff, *Praca przymusowa w czasie I wojny światowej. Niemiecka polityka sterowania siłą roboczą w okupowanym Królestwie Polskim i na Litwie w latach 1914–1918*, tłum. Wojciech Włoskiewicz, Warszawa 2014, s. 439

Setna rocznica wybuchu I wojny światowej przyniosła ożywienie badań naukowych oraz pojawienie się wielu nowych publikacji związanych z tą tematyką. W 2014 r. na polskim rynku księgarskim ukazała się bardzo ważna rozprawa Christiana Westerhoffa, poświęcona pracy przymusowej w czasie Wielkiej Wojny, zwłaszcza pozyskiwaniu siły roboczej na okupowanych terytoriach Królestwa Polskiego i obszarach podległych administracji niemieckiego Naczelnego Dowódcy na Wschodzie (Ober Ost). Zakres terytorialny określony w tytule książki jest więc niezbyt precyzyjny, gdyż pod zarządem Ober Ostu oprócz Litwy znajdowała się także część Łotwy, Białorusi i północno-wschodniej Polski (Białystok, Suwałki).

Roboty przymusowe stały się powszechnym doświadczeniem Polaków, a także innych okupowanych narodów, w okresie II wojny światowej. Należy jednak pamiętać, że aktywne działania związane z pozyskiwaniem siły roboczej administracja niemiecka na terenach okupowanych prowadziła także w latach I wojny światowej. Problematyka ta, w porównaniu z wywózkami na roboty przymusowe do III Rzeszy, w polskiej literaturze historycznej pojawia się, niestety, bardzo rzadko.

⁷ T. Radziwonowicz, Epizod z lat Wielkiej Wojny, „Nasz Sztabiński Dom”, 2015, nr 6 (207).

Już w końcu XIX w. w Cesarstwie Niemieckim odczuwany był brak rąk do pracy i w wielu sektorach gospodarki zatrudniano pracowników zagranicznych. Problem zdecydowanie pogłębił się po wybuchu wojny, kiedy to większość mężczyzn zdolnych do pracy (a więc i do służby wojskowej) została zmobilizowana do armii. W miarę przedłużania się wojny gospodarka niemiecka potrzebowała coraz większej liczby pracowników. W związku z tym stosowano różne formy pozyskiwania siły roboczej na obszarach okupowanych przez wojska niemieckie. Od jesieni 1916 r. sięgano w coraz większym stopniu po pracę przymusową.

Rozprawa Christiana Westerhoffa jest pierwszą monografią naukową tak wnikliwie analizującą problem wykorzystywania przymusowej siły roboczej przez niemieckie władze okupacyjne w okresie I wojny światowej. Jak już wspomniano, zagadnienie to nie było dotąd szerzej eksplorowane przez polskich badaczy.

Praca została oparta na bardzo obszernej podstawie źródłowej. Autor przeprowadził wnikliwą kwerendę w archiwach przede wszystkim niemieckich, a także litewskich i łotewskich. Westerhoff wprowadził do obiegu naukowego wiele nieznanych (lub słabo dotąd wykorzystywanych) materiałów archiwalnych i kolekcji bibliotecznych.

W pierwszych dwóch rozdziałach pracy Autor przedstawił stan zatrudnienia pracowników pochodzących z Imperium Rosyjskiego w Niemczech przed 1914 r. oraz rynek pracy i politykę gospodarczą na obszarach okupowanych przez siły niemieckie po wybuchu wojny. W kolejnych trzech partiach rozprawy wnikliwie przybliżono etapy niemieckiej polityki w zakresie sterowania siłą roboczą i jej uwarunkowania. W najszerszym zakresie środki przymusowe stosowano w okresie jesieni i zimy 1916 r. Utrzymywano je dłużej na terenie administrowanym przez Ober Ost niż w Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim. W ostatnim rozdziale Westerhoff podjął interesujące dywagacje na temat wpływu doświadczeń z okresu I wojny światowej na pracę przymusową w III Rzeszy w latach II wojny światowej.

Obok wielu zalet recenzowanej pracy, należy wspomnieć i o kilku jej mankamentach. Wykorzystanie głównie źródeł urzędowych, rozporządzeń, sprawozdań i statystyk administracyjnych sprawiło, że bardzo dobrze przedstawiona została polityka i działania organizacyjno-propagandowe strony niemieckiej w zakresie sterowania siłą roboczą. Mało widoczni są natomiast robotnicy, którzy doświadczyli pracy przymusowej pod okupacją niemiecką w latach Wielkiej Wojny. Wciąż niewiele wiemy o warunkach ich pracy, realiach życia codziennego, możliwościach kontaktu z rodzinami itp. Polskie przekazy na ten temat (relacje, sprawozdania organizacji społecznych) są bardzo rozproszone, wyłania się z nich jednak niekiedy wręcz dramatyczny obraz sytuacji robotników przymusowych.

Pewne techniczne zastrzeżenia można mieć też do wykazu źródeł i literatury, który w części dotyczącej archiwaliów nie jest precyzyjny. Być może wynika to jednak z niedoskonałości przekładu. Bibliografia znalazła się w dziale zatytułowanym „Dodatek”, co brzmi niefortunnie i może razić w pracy naukowej.

Jeszcze raz należy jednak podkreślić, że badacze polscy i szersze grono czytelników otrzymało niezwykle cenną, nowatorską publikację, prezentującą niemiecki stan badań na temat pracy przymusowej w okresie I wojny światowej.

Jan Snopko
Uniwersytet w Białymstoku

***Pierwaja mirowaja wojna. Istoriograficzeskije mify i istoriczeskaja pamiat*, red. O.W. Pietrowskaja, t. I (249 s.), II (377 s.), III (242 s.), liczne wkładki z ilustracjami, Moskwa 2014. Rossijskij instytut sdstrategiczeskich issledowanij**

Na stulecie wybuchu Wielkiej Wojny Rosyjski Instytut Badań Strategicznych (RISI) wydał trzytomowe dzieło „Pierwaja mirowaja wojna. Istograficzeskije mify i istoriczeskaja pamiat”. Nakład tysiąca egzemplarzy trudno uznać za imponujący, natomiast zawartość monografii zbiorowej jest godna uwagi, zwłaszcza ze względu na dobór tematów, bogactwo odniesień bibliograficznych, uporządkowanie wielu zdarzeń natury wojskowo-historycznej, przeglądy ocen. Nie znaczy to jednak moim zdaniem, że bez zastrzeżeń można zaakceptować koncepcję i w części realizację tej publikacji.

Dyrektor Instytutu gen. Leonid P. Reszetnikow ujawnił, że recenzowane tomy stanowią wynik dwuletniej mozolnej pracy w ramach projektu „100 let Wtoroj Otieczestwiennoj wojnie. 1914-1917” (sam projekt został rozpisany na 4 lata). U podstaw inicjatywy legło przekonanie, że dla Rosji wojna ta była wielkim moralnym wysiłkiem „narodu i cara”. To właśnie Rosja stała się głównym przeciwnikiem Austro-Węgier i Turcji oraz wiązała na froncie wschodnim trzecią część wojsk niemieckich. „Rosyjscy żołnierze i oficerowie uratowali Paryż w 1914 r., a w 1916 r. przeprowadzili znakomitą ofensywę łucką nie dopuszczając do upadku Włoch”. Wydana książka ma służyć także przewartościowaniu mitów i utwierdzenia historycznej prawdy o udziale Rosji w pierwszej wojnie światowej, odpowiedzieć na wiele pytań o przeszłość i pomóc w przeciwstawieniu się „kulturalnej i ideologicznej ekspansji głównych państw zachodnich”. To ostatnie założenie niepokoi, bo wprowadza element konfrontacji z akcentem na współczesność w miejsce wspólnego dochodzenia – po odrzuceniu impulsów pozamerytorycznych – do prawd dziejowych o Wielkiej Wojnie.

Niektóre myśli dyrektorskie rozwinęła redaktor całego wydawnictwa Oksana Pietrowskaja we wstępie zatytułowanym „Pierwsza wojna światowa czy Druga Ojczyźniana?” Druga po napoleońskiej (1812-1813 r.), a poprzedzająca Wielką Wojnę Ojczyźnianą lat 1941-1945. W tym zestawieniu trudno nie zauważyć powtarzanej manieri „wyjmowania” rosyjskich wojen ojczyźnianych z dłużej trwających wielkich konfliktów światowych.

Pietrowskaja przyznała, że ograniczono się do wybranych problemów, co nie powinno dziwić. Nacisk położono na wątki narodowe, przegląd i weryfikację dotychczas wypracowanych ocen (m.in. odnośnie roli odegranej przez poszczególnych uczestników walk), zdiagnozowanie stanu pamięci o wojnie i przedstawienie propozycji jego poprawy. Po raz pierwszy tak szeroko sięgnięto po opracowania i wspomnienia emigracyjne (omówiono je w odrębnym rozdziale, ale bez tekstów autorów z grona „białych” Rosjan, publikowanych w II RP), starano się ogarnąć dorobek historiografii „narodów wchodzących w skład imperium rosyjskiego” (Białoruś, Ukraina, Polska, państwa nadbałtyckie, Finlandia) oraz innych mocarstw walczących w wojnie rozpoczętej przed stu laty. Pożyteczny, choć zbyt ograniczony do podawania zapisów bibliograficznych, jest również rozdział o sowieckiej historiografii. Zebrano i interesujący materiał ikonograficzny wykorzystany na wkładkach (przykładem zestaw kolorowych karykatur),

przeprowadzono ankietę wśród studentów w celu określenia stanu wiedzy o badanych faktach i mitach.

Wątek pamięci historycznej przewija się bardzo często w kolejnych rozdziałach, autorzy konsekwentnie podkreślali konieczność przywrócenia wiedzy o „setkach tysięcy żołnierzy i oficerów, którzy oddali życie za Wiarę, Cara i Ojczyznę” (s. 9). Taka kolejność najwyższych wartości może zaskakiwać czytelników polskich, podobnie jak i końcowa konkluzja Pietrowskiej: „Przedstawiony w monografii pozytywny obraz kierowania państwem i armią do 1917 r., i przekonanie, że rosyjskie imperium wojny nie przegrało, objawiają się jako podstawowe punkty koncepcji, która pozwoli mieszkańcom Rosji zmienić swe wyobrażenia o wydarzeniach lat 1914-1917, odzyskać pamięć, utrwalić bohaterstwo i heroizm tych, którzy przelewali krew za Ojczyznę w Drugiej Ojczyźnianej Wojnie”.

Czy te deklaracje sygnalizują tendencję przejście od długiego zapomnienia (okres sowiecki) lat wojny do jej gloryfikowania? Na szczęście rozdziały z nadmiarem ideologii są przeplatane z bardzo solidnie opracowanymi przeglądami, czego dowodem jest także tekst o podstawowych kierunkach badań na Wielką Wojnę, prowadzonych przez historyków rosyjskich od początku lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku. I to z podziałem m.in. na następujące zagadnienia: mobilizacja 1914 r., wojenne operacje 1914-1917, zmiany zachodzące w armii, praca tyłów, teksty w podręcznikach szkolnych.

Za nowatorski uznają rozdziały o znakach pamięci (przekazach, symbolach) o wojnie w przestrzeni kulturowej Rosji (film, telewizja, rekonstrukcje) oraz w pejzażu miejsc zamieszkania (wkładka z pomnikami),

Czytelników „Biuletynu Historii Pogranicza” szczególnie powinna zainteresować część tomu I poświęcona pamięci historycznej i badaniom w krajach „wchodzących w skład imperium rosyjskiego”. Wymieniana już Oksana Pietrowskaja swój tekst opatrzyła tytułem „Białoruś. Nie nasza wojna?” Dokonała ona przeglądu podręczników szkolnych i stanu badań, wydzielając m.in. partie tekstu o okupacyjnej polityce Niemiec, Białorusinach na terenie Rosji carskiej w czasie wojny światowej oraz obu rewolucji, genezie i skutkach pokoju brzeskiego. Padło stwierdzenie, że żadna inna wojna nie pozostawiła na terenie Białorusi tyle śladów materialnych, co ta z lat 1914-1918. Jednak zdaniem autorki nie zdołano wypracować w Republice Białoruś jednolitej oceny Wielkiej Wojny, odpowiedzi na podstawowe pytanie: za jakie wartości ginęli żołnierze narodowości białoruskiej? W oficjalnej historiografii widoczny jest wyraźnie nadal wpływ metodologii marksistowskiej, prymat kwestii społecznych (łącznie z rewolucją) ze szkodą dla sprawy narodowej, a najchętniej uprawia się „małą faktografię” z odniesieniem do wydarzeń w poszczególnych miastach i rejonach. A jednak I wojna światowa przestaje być dla mieszkańców Białorusi „białą plamą”. Czas pokaże, czy zostanie uznana przez nich za „swoją”. Pietrowskaja momentami uprościła swe wywody i należy się domyślać, że za Białorusinów uznała wszystkich mieszkających wówczas na obszarach obecnie wchodzących w skład tej republiki. Nie skorzystała też z polskojęzycznej literatury przedmiotu.

Trudniejsze zadanie miał A.W. Briedichin, autor rozdziału „Ukraina. W centrum konfliktu”. Ograniczył się on głównie do powtórzenia podstawowych faktów z lat 1914-1918, uwypuklił słusznie ogrom strat i cierpień ludności. Starał się zaprezentować różnice między postawą mieszkańców wschodniej i zachodniej Ukrainy (omówił m.in. formacje Strzelców Siczowych, skorzystał z Internetu), jednak górę wzięło ubolewanie z powodu zapomnienia w niepodległej Republice o wspólnocie dziejów z Rosją.

Briedichin posunął się do stwierdzenia, że wydarzenia I wojny światowej stały się siłą integrującą wszystkie narody ówczesnego imperium rosyjskiego. Razem więc – postulował autor – trzeba ocalić pamięć o tamtych latach, odbudować pomniki, postawić nowe kompleksy memorialne. Tekst kończy się wyznaniem nadziei, że takie zadanie podejmie nowa władza ukraińska. Jakże szybko w tym przypadku wizja przegrała z rzeczywistością.

Według D.W. Karnauchowa dla Polski omawiana wojna była obcą („cudzą”), a w pamięci historycznej narodu została zapisana niemal wyłącznie jako prowadząca do uzyskania niepodległości, o czym świadczy dobitnie postrzeganie dnia 11 listopada 1918 r. i charakter obchodów tej rocznicy. Trzeba przyznać, że jest to tekst oparty na bardzo starannej kwerendzie opracowań (krajowych, bez tomów źródeł), z cytatami z prasy i Internetu. Został napisany poprawnie, bez zbitych emocji, z troską o utrzymanie właściwych proporcji, co jednak nie do końca się udało. Znalazły się również w nim odniesienia do wojny „polsko-bolszewickiej 1919-1921”, niedocenionej roli rewolucji listopadowej i nadmiernego polocentryzmu przy postrzeganiu poszczególnych faz Wielkiej Wojny. Autor wyraził żal, że za mało dba się w RP o utrwalenie miejsc bitewnych (wyjątki to m.in.: Gorlice, Przasnysz, Łódź), w tym i cmentarzy żołnierzy rosyjskich. Przyznał jednak, że konieczne są w tej mierze ustalenia obu rządów, jak miało to miejsce w odniesieniu do cmentarzy niemieckich. Jednak w części końcowej rozdziału znalazł się „dyżurny” zarzut, że historycy polscy za mało piszą o losie milionów rodaków służących w składach armii regularnych, a gros uwagi poświęcają „legionom Piłsudskiego”: „I przede wszystkim chodzi o pamięć o poległych na ziemiach polskich setkach tysięcy poddanych imperium rosyjskiego, które toczyło sprawiedliwą, obronną wojnę”.

W podobny sposób, ale znacznie skromniej zestawione zostały podrozdziały o Estonii („Na peryferiach wydarzeń wojennych”), Litwie („Obrona twierdzy kowieńskiej i długa okupacja niemiecka”), Łotwie („Heroika i poszukiwania politycznych nisz”). Więcej miejsca poświęcono Finlandii, a jeden z podrozdziałów otrzymał tytuł: „Finlandia w latach pierwszej wojny światowej – od euforii ku katastrofie”. Sformowano zarzut, że pamięć o wojnie w tym kraju właściwie nie istnieje, bo „nacjonalistyczna fińska historiografia” zrobiła co tylko było możliwe, by zatrzeć fakt „lojalności narodu fińskiego wobec imperatora rosyjskiego”.

Tom II, najobszerniejszy, komitet redakcyjny poświęcił obrazowi Wielkiej Wojny w pamięci i historiografii państw Ententy (Anglia, Francja, Włochy, Serbia), Niemiec, Turcji i Bułgarii oraz narodów Austro-Węgier (Austria, Czechy i Słowacja, Chorwacja). Pominęto niektóre państwa z bogatą kartą dziejową z okresu pierwszej wojny światowej, zarówno europejskie (przykładem Węgry, Rumunia, Belgia), jak z innych kontynentów, w tym Stany Zjednoczone i Japonię. Rezygnuję z bardziej szczegółowych analiz tych tekstów raz jeszcze podkreślając walor innowacyjności, bo to pierwsza tak obszerna publikacja omawiająca stan pamięci historycznej o Wielkiej Wojnie.

Natomiast tom III ma inny charakter, bardziej tradycyjny i „wewnętrzny”. W kolejnych rozdziałach przedstawiono w nim przyczyny i charakter wojny („dla Rosji”), działania armii rosyjskich i aktywność dyplomatyczną imperium, straty wojskowe. Znalazł się jednak i krótki zarys kwestii religijnych oraz raz jeszcze wrócono do losów zbiorowych „narodów Rosji”, tym razem jednak marginalnie tylko wspominając sprawę polską.

Mam nadzieję, że ukażą się obszerne recenzje całej tej publikacji, zostanie ona starannie przeanalizowana między innymi przez historyków białoruskich, litewskich i ukraińskich. Najlepiej byłoby, gdyby podczas świętowania setnej rocznicy pierwszej wojny światowej podjęto w państwach w niej uczestniczących badania nad stanem pamięci historycznej i wyniki opublikowano drukiem. Pilnie pożądana byłaby też duża sesja międzynarodowa. Osobiście opowiadam się za badaniami typu akademickiego, niezależnymi od instytucji państwowych i wszelkich założeń ideowych. Walcząc ze starymi mitami trzeba unikać za wszelką cenę tworzenia nowych.

Adam Cz. Dobroński

Wojciech Śleszyński, *Województwo poleskie*, Wydawnictwo AVALON, Kraków 2014, s. 336

Recenzowana monografia jest efektem kilkunastu lat badań prowadzonych przez Wojciecha Śleszyńskiego. Praca ta systematyzuje, ale też znacząco wzbogaca wiedzę historyczną na temat dziejów Polesia w czasach II Rzeczypospolitej. Z tego względu bez wątpienia jest to cenna pozycja na polskim rynku wydawniczym.

Zakres chronologiczny omawianej książki wykracza poza okres faktycznego funkcjonowania województwa poleskiego (1921-1939). Obejmuje bowiem również etap kształtowania się państwowości polskiej na Polesiu w latach 1919-1920. Za swój cel Autor książki obrał zaprezentowanie sytuacji społeczno-ekonomicznej na Polesiu oraz polityki państwa polskiego prowadzonej na tym obszarze. Do realizacji tego zadania posłużyła analiza bogatego materiału źródłowego. Podstawowy zasób stanowiły dokumenty zgromadzone w archiwach polskich i białoruskich. Dodatkowo Autor przeprowadził kwerendy archiwalne w Wilnie, Londynie oraz Moskwie. Materiał źródłowy został uzupełniony o wydane zbiory dokumentów, pamiątniki oraz artykuły z prasy poleskiej ukazującej się w latach 20. i 30. XX w. Wspomnieć należy również o wykorzystaniu znaczącej liczby opracowań naukowych. Jak przyznaje sam Autor zgromadzony materiał źródłowy odzwierciedlał punkt widzenia polskiej administracji. Z tego względu kwestią wiodącą w prezentowanej monografii jest ocena realizacji założeń polityki lokalnej administracji. Praca ukazuje jej wpływ na różne aspekty życia mieszkańców Polesia.

Monografii został nadany czytelny i przejrzysty układ. Książka dzieli się na cztery części. Pierwsza z nich nosi tytuł „Walka o Kresy. Początek budowy administracji polskiej na Polesiu w latach 1919-1920”. Rozpoczyna się ona krótkim opisem działań wojennych, które doprowadziły do zajęcia Polesia przez oddziały polskie oraz powołania na tym obszarze tymczasowej administracji wojskowej. Autor dostrzegł, iż na Polesiu, tak jak na pozostałych obszarach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego, toczył się spór o przyszłość tych ziem pomiędzy tymi, którzy chcieli ich inkorporacji do Polski a zwolennikami stworzenia struktury federalnej.

„Życie na Kresach. Administracja i społeczeństwo województwa poleskiego” to tytuł drugiej i zarazem najobszerniejszej części monografii. Zawiera ona wiele mało

dotychczas znanych zagadnień dotyczących warunków życia na Polesiu. Tej części pracy Autor nadał inny porządek niż pozostałym. Odstąpił od układu chronologiczno-rzeczowego na rzecz rzeczowo-chronologicznego, wprowadzając podział na 10 tematycznych rozdziałów. Pierwszy z nich rozpoczyna się opisem warunków geograficznych, przyrodniczych i klimatycznych panujących na Polesiu, co wprowadza czytelnika w specyfikę tego obszaru. W rozdziale tym Autor skoncentrował się na procesie tworzenia województwa poleskiego, organizacji struktur administracyjnych jak też zadaniach stawianych urzędnikom państwowym. Wyraźnie zaakcentował postępujące w kolejnych latach kompetencyjne wzmacnianie stanowiska wojewody. Proceder ten dobrze obrazują zamieszczone w książce charakterystyki osób, które sprawowały na Polesiu ten kluczowy urząd.

Drugi rozdział dotyczy ludności Polesia. Stanowi on analizę wyników przeprowadzanych w okresie międzywojennym spisów ludności. Autor stawia w tym miejscu tezę, iż duża liczba osób deklarujących w 1931 r. język tutejszy wynikała nie tylko z braku orientacji narodowej, ale też z zabiegów lokalnych władz. Wyeksponowanie zjawiska „tutejszości” posłużyło za dowód narodowej specyfiki Polesia. Według Wojciecha Śleszyńskiego zapewniło to wojewodzie większy wpływ na kreowanie polityki wobec tego obszaru.

Rozdziały 3. i 4. charakteryzują poszczególne grupy narodowościowe oraz Kościoły posiadające wyznawców na Polesiu, jak też ich znaczenie w realizacji polityki władz II RP. Autor ukazał uprzywilejowaną pozycję ludności polskiej oraz rolę, jaką miała ona odegrać w polonizacji tego obszaru. Dużo miejsca poświęcił Kościołowi prawosławnemu, do którego należała większość tamtejszej ludności. W rozdziale 4. Przedstawiono instrumenty, jakimi władze starały się wpłynąć na Cerkiew, aby poprzez swą działalność przyczyniała się do pozyskiwania przychylności ludności Polesia do państwa polskiego.

Rozdział 5. dotyczy działań, które miały poprawić trudną sytuację gospodarczą województwa. W rozdziale 6. znalazł się natomiast opis słabości infrastruktury miast i miasteczek Polesia oraz starania podejmowane w celu poprawy komfortu życia ich mieszkańców. Ten fragment monografii ukazuje też kontrasty występujące na obszarach wiejskich: dobre warunki życia w dworach oraz dramatyczne w wiejskich chatach. Na uwagę zasługuje opis prymitywnej infrastruktury szlaków komunikacyjnych. Obraz jakości życia na Polesiu uzupełnia prezentacja systemu ochrony zdrowia i higieny. W rozdziale 7. Autor przedstawił istniejące w tej dziedzinie niedostatki.

W dwudziestoleciu międzywojennym władze państwowe dążyły do zdobycia przewagi narodowościowej na Kresach Wschodnich. Kluczem do sukcesu miało stać się szkolnictwo. Tego zagadnienia dotyczy rozdział 8. W. Śleszyński przedstawił w nim system szkolnictwa oraz problemy związane z jego funkcjonowaniem w województwie poleskim. W tym miejscu nakreślone zostały również założenia wychowania narodowego, państwowego oraz narodowo-państwowego, które pojawiały się w szkołach, odzwierciedlając politykę rządową. Autor przeanalizował również różne formy oświaty pozaszkolnej. Sferę życia kulturalnego oraz rozrywki mieszkańców Polesia opisane zostały w rozdziale 9.

Zwieńczeniem części pracy, która dotyczy warunków życia na Kresach jest analiza stanu bezpieczeństwa. W wyodrębnionym podrozdziale Śleszyński pokazuje, iż na początku lat 20. głównym wyzwaniem służb zapewniających bezpieczeństwo była działalność grup dywersyjnych (Autor omówił metody, za pomocą których próbowano im przeciwdziałać). Po 1926 r. władze skupiały się na wczesnym rozpoznawaniu

i likwidowaniu organizacji prowadzących antypaństwową działalność polityczną poprzez kontrolowanie praktycznie wszystkich dziedzin życia politycznego, społecznego i gospodarczego. Ciekawe informacje zawiera ostatni fragment rozdziału 10. Autor dowodzi w nim, iż na Polesiu miało miejsce znacznie mniej przestępstw pospolitych niż w innych częściach kraju. Tłumaczy to brakiem społecznej akceptacji dla występków niezwiązanych z poprawą jakości życia.

W trzeciej części monografii przedstawiono ewolucję założeń polityki narodowościowej prowadzonej na Polesiu. Jej skuteczność stara się natomiast ocenić w ostatnim fragmencie pracy zatytułowanym „Koniec polskich Kresów. Wrzesień 1939 r. na Polesiu”. Czyni to poprzez ukazanie reakcji mieszkańców tego województwa na wkroczenie Armii Czerwonej. Analizując postawy Poleszuków wnioskuje, iż polityka państwa polskiego w tym regionie poniosła porażkę.

Wojciech Śleszyński nadał swej książce atrakcyjną formę, która znacząca uprzyjemnia lekturę. W tekście znalazło się wiele wyodrębnionych graficznie, trafnie dobranych, cytatów. Informacje statystyczne zostały umieszczone w tabelkach, co pozwala na łatwą i szybką orientację w opisywanych zagadnieniach. W pracy zamieszczono również wiele zdjęć obrazujących omawianą tematykę; zabrakło, niestety, spisu ilustracji.

Książką „Województwo poleskie” Wojciech Śleszyński zapoczątkował ambitne przedsięwzięcie, jakim jest opracowanie i wydanie serii monografii prezentujących historię pozostałych województw kresowych w okresie międzywojennym. Planowana seria ma szansę usystematyzować dotychczasową wiedzę na temat Kresów Wschodnich, na czym skorzystają nie tylko badacze tej tematyki, ale też studenci poznający historię ziem polskich utraconych w wyniku II wojny światowej. Omawiana praca, jak też przyszłe książki mogą spełnić rolę podręczników zawierających najważniejsze informacje na temat międzywojennych dziejów tych ziem.

*Anna Włodarczyk
Uniwersytet w Białymstoku*

Wosień 1939 hoda u historycznaj tradycyi i wusnaj historyi, red. Alaksandr Smalianczuk, Minsk 2015, s. 287

Władze białoruskie w sposób zaskakująco wstrzemięźliwy obchodziły w 2014 r. 75. rocznicę wydarzeń 17 września 1939 r. W przeciwieństwie do nich dużą aktywnością wykazali się historycy białoruscy spoza oficjalnego nurtu, czego przykładem jest recenzowana książka. Zawiera ona głównie referaty wygłoszone podczas konferencji naukowej zorganizowanej we wrześniu 2014 r. w Mińsku m.in. przez tamtejszy Latający Uniwersytet oraz Białoruskie Archiwum Historii Mówionej. Ich autorzy są w większości z zachodniej strony dawnej „granicz ryskiej”. Czy miało to wpływ na ich zainteresowania i oceny?

Książka składa się z dwóch części: pierwszej, która jest zatytułowana „Jesień 1939 r. w pamięci i historii” i drugiej – bardziej skupiającej się na kwestiach metodologicznych

– pt. „Badania historii mówionej: teoria i praktyka”. Wydaje się, że w części pierwszej niepotrzebnie znalazły się skądinąd interesujące artykuły, które zupełnie wykraczają poza chronologię publikacji lub dotyczą jej tylko w sposób minimalny

Redaktor recenzowanej pracy, Aleksander Smalianczuk, w przedmowie i artykule wprowadzającym stawia, pytania dotyczące oceny aktu 17 września 1939 r. Uważa on, że historiografia sowiecka nadal stanowi podstawę do formułowania polityki historycznej na Białorusi. Według niej 17 września 1939 r. nastąpił akt „zjednoczenia bratnich narodów”, podczas gdy liczni badacze europejscy piszą o „okupacji” i „czwartym rozbiórze Polski”. Prof. Smalianczuk uważa, że do kwestii ważności „zjednoczenia” z punktu widzenia białoruskiego trzeba odnieść się także z punktu widzenia wartości ogólnoludzkich i dyskutować na ten temat z historykami z innych krajów, głównie z Polski. Jednak autor jednego z kolejnych artykułów, Rygor Łażko (Państwowy Uniwersytet w Homlu), nie całkiem podziela ten pogląd. Uważa on, że choć do zjednoczenia doprowadzili „obcy”, to przecież nie Białorusini wybierali jego moment i metodę. Białorusinom pozostało tylko wykorzystać nową sytuację w swoich interesach, żeby w lepszych czasach wziąć losy w swoje ręce. Porównuje przy tym – dosyć niefortunnie – sytuację swoich rodaków z 1939 r. do sytuacji Polaków w 1918 r. i pyta: czy Polacy powinni wtedy być przeciwko zjednoczeniu tylko dlatego, że droga do niego wiodła przez współpracę z państwami zaborczymi?

Jednak zdaniem Smalianczuka nadszedł czas odrzucenia zakorzenionych stereotypów, bo uparte trzymanie się ideologii komunistycznej kraju, który już nie istnieje, nie odpowiada interesom państwowym Białorusi. Uważa on, że przewartościowanie ocen przeszłości to konieczny etap w budowaniu tożsamości Republiki Białoruś i trzeba przyznać, że sam bardzo dużo w tym kierunku robi.

Z artykułów autorstwa historyków polskich warto zwrócić uwagę na tekst Adama Dobrońskiego z Uniwersytetu w Białymstoku (*Armia Czerwona w relacjach świadków wydarzeń wrześniowych 1939 r. na ziemiach II Rzeczypospolitej Polskiej. Wrażenia a stan faktyczny*) – prostuje w nim wiele mitów np. ten o zabiciu żołnierzy polskich pełniących wartę przy płycie nagrobnej marszałka Piłsudskiego na Roscie (zostały one wcześniej zdjęte). Zwraca także uwagę na fakt, że jedną z przyczyn słabości polskiego kontrwywiadu na wschodniej granicy było to, że do placówek Korpusu Ochrony Pogranicza nie wcielano miejscowej ludności wywodzącej się spośród mniejszości narodowych.

Do szczególnie interesujących zaliczyć należy tekst autorstwa Wolgi Iwanowej z Mińska („Zachodnicy” i „wschodnicy” we wspomnieniach mieszkańców byłego sowiecko-polskiego pogranicza), która aktywnie uczestniczyła w realizacji projektu Białoruskiego Archiwum Historii Mówionej w latach 2012-2014. Zebrano wówczas ponad 220 relacji – w większości respondentkami były kobiety oraz osoby wyznania prawosławnego (90 proc. na Polesiu i 65 proc. na Mińszczyźnie). Podczas ostatniej ekspedycji sformułowano specjalne pytanie na temat różnic pomiędzy mieszkańcami po obydwu stronach byłej polsko-białoruskiej granicy, a także różnic pomiędzy „pierwszymi Sowietami”, a „drugimi Sowietami” – okazało się, że „pierwsi Sowietci” byli lepsi od „drugich” głównie z tego powodu, że byli krótko. Zaskakujące, że kilkadziesiąt lat po likwidacji granicy podziały na „wschodników” i „zachodników” (którzy są jakoby odmienni kulturowo, bardziej gospodarni i pobożni), nadal istnieją. Autorka stwierdza, że otwarte pozostaje pytanie o przyczyny tak długiego trwania w pamięci tych podziałów.

Do historii rodzinnych miejscowości powrócili w swoich artykułach Aleksander Tokć, Anatol Trafimczyk oraz Andrzej Waszkiewicz i Tatiana Kasataja, co w przypadku odwoływania się do historii mówionej daje dodatkowy pozytywny efekt, bo łatwiej wtedy dotrzeć do odpowiednich respondentów. Aleksander Tokć, autor tekstu o tzw. powstaniu skidelskim, prostuje wiele mitów, które wokół niego ukształtowała sowiecka propaganda. Z kolei Anatol Trafimczyk, pisze o pierwszych sowieckich wyborach w rodzinnym rejonie Hancewicze (pow. łuniniecki). Swój tekst oparł głównie na relacjach zebranych wśród żołnierzy gen. Władysława Andersa, które z Instytutu Hoovera trafiły do Ośrodka „Karta”. Zdecydowana większość ich autorów to osoby narodowości polskiej, zachodzi więc pytanie, czy nie nastąpiło tu jakieś skrzywienie obrazu. Zapewne jednak zdziwienie sposobem przeprowadzania wyborów (wyznaczanie komisji wyborczych byli jednocześnie agitatorami) było wspólne dla wszystkich. Waszkiewicz i Kasataja (w artykule *Wojna i pokój w latach 1939-1940 we wspomnieniach mieszkańców Grodna i okolic*) zwracają uwagę, że w historiografii sowieckiej pierwszorzędą rolę odgrywały dane statystyczne, na ogół tak podawane, że fałszowały rzeczywistość i pokazywały dynamiczny rozwój. Natomiast ze wspomnień większości respondentów wyłania się negatywny obraz wydarzeń z lat 1939–1940, głównie ze względu na niesprawiedliwe aresztowania i deportacje.

Zbyt mało nadal wiemy o działalności sowieckich służb specjalnych po 17 września 1939 r. na ziemiach wschodnich, które odegrały bardzo ważną rolę w trakcie organizacji zarządów tymczasowych, a zwłaszcza przeprowadzania pierwszych aresztowań. Pisze o tym Anatol Wialiki z Mińska.

Bliższy starego stylu analizowania okresu 1939-1941 jest Aleksander Wabiszczewicz z Uniwersytetu Państwowego w Brześciu, który napisał artykuł o przemianach w dziedzinie kultury na przykładzie obwodu pińskiego, oparty na materiałach aparatu partyjnego. Autor raczej unika komentarzy, jedynie niektóre określenia opatruje cudzysłowem, co ma świadczyć o jego dystansie wobec nich np. „zaśmieszenie” kadr nauczycielskich, ale niedostateczna praca antyreligijna jest już bez cudzysłowu. Z jednej strony pisze o uchwałach dotyczących ochrony zabytków, z drugiej – o działalności ogólnozwiązkowej ekspedycji, która wywiozła z zachodnich obwodów różne drogie zabytki kultury np. 33 tys. tomów książek z biblioteki Seminarium Duchownego w Pińsku. W artykule pojawia się też stara fraza, że wiele rzeczy nie udało się zrobić, bo wybuchła wojna z Niemcami.

Na zakończenie warto przytoczyć opinię Aleksandra Smalianczuka, według którego granica ryska nadal istnieje, ale nie przebiega przez rzeki i lasy, lecz w pamięci i świadomości mieszkańców.

Jan Jerzy Milewski

***Gmina Wasilków w latach 1919–1956. Przemiany polityczne, społeczne i gospodarcze*, red. C. Kukło, Białystok – Wasilków 2014, s. 414**

Recenzowana książka wpisuje się w coraz popularniejszy nurt badań nad losami małych miejscowości i regionów. Prace poświęcone dziejom lokalnych społeczności posiadają atuty, jakich brak wielu innego rodzaju syntezom historycznym, wśród których jednym z czołowych jest poczytność nie tylko w środowisku naukowym, lecz także wśród mieszkańców omawianego obszaru.

Oddany do rąk czytelników tom poświęcono niespełna czterdziestoletniemu okresowi dziejów miasta i gminy Wasilków (1919–1956). Właściwą część publikacji poprzedza przedmowa Antoniego Pełkowskiego – burmistrza Wasilkowa w latach 1993–2014 oraz obszerny wstęp redaktora naukowego Cezarego Kukli objaśniający genezę i charakter pracy. Publikacja ma układ chronologiczno-rzeczowy i podzielona została na osiem rozdziałów.

Rozdział otwierający, autorstwa Jana J. Milewskiego nosi tytuł „W latach Drugiej Rzeczypospolitej” i składa się z sześciu części zatytułowanych: „Początki niepodległości”, „Ludność – struktura narodowościowo-wyznaniowa”, „Samorząd miejski – wybory i działalność”, „Problemy rozwoju gospodarczego”, „Życie społeczno-polityczne”, „W przededniu wojny”. Przedstawiono w nim szeroką paletę aspektów życia politycznego i społeczno-gospodarczego mieszkańców Wasilkowa w omawianym okresie. Pomimo braków w materiale źródłowym, będących skutkiem zawieruchy wojennej, autor dokonał uporządkowanej i ciekawej analizy tematu. Pewnym mankamentem jest niedobór przypisów źródłowych, frustrujący w przypadku tematów drażliwych, czy dyskusyjnych, w które obfituje dwudziestolecie międzywojenne.

„Dzieje parafii wasilkowskich 1919–1944” to tytuł rozdziału drugiego, pióra Przemysława Czyżewskiego. Znajdziemy tu omówienie organizacji i działalności parafii katolickiej i prawosławnej, zarówno w perspektywie stricte duszpasterskiej, jak społecznej. Autor podzielił rozdział na dwie części: „W niepodległej Polsce” oraz „Wojna i dwie okupacje”.

Losy wasilkowian pod okupacją sowiecką (1939–1941) przedstawił w rozdziale trzecim („Za «pierwszego Sowietą»”) J.J. Milewski. Zaznaczyć należy, że autor zmierzył się z tematem niezwykle trudnym z powodu braku źródeł. Podobnie jak w rozdziale pierwszym ilość przypisów pozostawia pewien niedosyt, sam tekst jest jednak przejrzysty i nie można odmówić mu dużej wartości poznawczej.

„W okresie okupacji niemieckiej 1941–1944”, to tytuł czwartego rozdziału pracy autorstwa Anny Pyżewskiej. Podzielono go na pięć części: „Organizacja administracji niemieckiej”, „Życie codzienne i postawy ludności”, „Zagłada Żydów”, „Terror okupanta”, „Konspiracja”. Autorka biegle posługuje się warsztatem historyka i ciekawie omawia temat przedstawiając czytelnikowi klarowny obraz tragicznych lat dzielących atak III Rzeszy na ZSRS i ponowne wkroczenie Armii Czerwonej na Białostoczczyznę. Pamiętajmy, że podobnie jak w przypadku pierwszej okupacji sowieckiej, także tu mamy do czynienia z deficytem materiału źródłowego. Niedostatki te być może uzupełnią w przyszłości badania oparte na niemieckim zasobie archiwalnym.

Tematem rozdziału piątego „W zniewolonej Polsce 1944–1956” przedstawionego czytelnikom przez Marcina Markiewicza są dzieje miasta i gminy Wasilków między wkroczeniem wojsk sowieckich w lipcu 1944 r. a odwilżą październikową roku 1956. Autor zaprezentował zmiany społeczno-gospodarcze zachodzące w tym okresie oraz

wpływ, jaki na ten proces miały wydarzenia polityczne. Tekst podzielono na pięć podrozdziałów o następujących tytułach: „Trudne początki 1944–1946”, „Władze i administracja gminy”, „Partie i organizacje w gminie”, „Władze i mieszkańcy gminy wobec stalinowskiej polityki rolnej”, „Rozwój czy stagnacja? Wasilków 1947–1956”. Nie zabrakło tu informacji o problemach z jakimi zmagali się mieszkańcy miasta i gminy po ustaniu działań wojennych – zniszczenia, kontyngenty. Poruszono również kwestie rozwoju kulturalnego, sportu i ochrony zdrowia.

W rozdziale szóstym, zatytułowanym „Podziemie niepodległościowe 1944–1947”, Piotr Łapiński omówił organizację i dzieje kompanii AK–AKO–WiN funkcjonujących w mieście i gminie Wasilków w okresie kształtowania się władzy komunistycznej. Tekst wzbogacono dwoma aneksami zawierającymi noty biograficzne kadry dowódczej konspiracyjnych struktur organizacyjnych oraz oddziałów partyzanckich AK–AKO–WiN oraz żołnierzy oddziału dywersyjnego WiN „Mars” z omawianego terenu.

W rozdziale siódmym („Organizacja oświaty 1944–1956”) Emilia Świętochowska omówiła problemy rozwoju, a raczej rekonstrukcji systemu edukacji po dramatycznych zniszczeniach II wojny światowej. Poruszyła również ciekawy wątek stosunku władz komunistycznych do pedagogów związanych z podziemiem niepodległościowym i opisała proces bezpardonowej ideologizacji pracy nauczycieli oraz jej wpływ na jakość edukacji. W tekście tym znajdziemy także obszerny fragment poświęcony wasilkowskiemu struktuirom ZHP – organizacji ściśle związanej ze szkołą.

W ostatniej części pracy („Parafie wasilkowskie 1944–1956”), autorstwa P. Czyżewskiego, omówiono losy wasilkowskich parafii katolickiej i prawosławnej w okresie bodajże najtrudniejszym dla wszystkich wspólnot religijnych w Polsce w wieku XX, to jakby dopełnienie rozdziału drugiego.

Wszystkie teksty opatrzone są ciekawą ikonografią pochodzącą ze zbiorów archiwalnych, muzealnych i prywatnych. Cennym dodatkiem są także indeksy osób, nazw geograficznych i administracyjnych. Na końcu książki znajdziemy również wykazy skrótów, źródeł archiwalnych i drukowanych, spisy ilustracji i tabel oraz noty o autorach.

Do wydawnictwa załączono reprodukcję niezmiernie ciekawej mapy „Bezirk Białystok” z 1942 r. znajdującej się w zbiorach Archiwum Państwowego w Białymstoku. Niestety, pomimo bardzo wysokiej jakości druku pomniejszenie jakiego dokonano uniemożliwia odczytanie nazw dużej części miejscowości.

Cenny zwyczaj korygowania zauważonych po druku omyłek zaginął już niemal w dobie naprędce rozsyłanych do sprzedaży publikacji. Tym miłszym zaskoczeniem jest, że za okładką książki znajdziemy bilecik z erratą. Dzięki staraniom redakcji o należyte opracowanie publikacji drobnym jedynie mankamentem są nieliczne literówki, które umknęły korekcie. Przykładem oznaczenie dwóch rozdziałów numerem siódmym (rozdziały VII i VIII), zarówno w tekście jak i w spisie treści.

Książka jest udanym podsumowaniem stanu badań nad czterdziestoletnim, ale bardzo bogatym w wydarzenia, wycinkiem dziejów miasta i gminy Wasilków. Stanowi zarazem przyczynek do rozszerzenia analiz zarówno pod kątem tematycznym jak i chronologicznym, co wyraźnie zaznaczył w „Zakończeniu” jej redaktor Cezary Kukło.

Piotr Niziołek

Z A P I S K I

XVII a. pradžios Lietuvos vietovių istoriniai šaltiniai: 1622 m. Vilniaus ekonomijos inventoriūs [Źródła do historii litewskich miejscowości początku XVII w. Inwentarz ekonomii wileńskiej 1622 r.] / Lietuvos istorijos institutas; oprac. Darius Vilimas; iš lenkų k. vertė Tamara Bairašauskaitė, Vilnius: LII, 2014, s. 263

Jest to pierwsze wydanie całości inwentarza ekonomii wileńskiej z 1622 r. na podstawie kopii z początku XVIII w., ocalałej w księgach Trybunału Głównego Litewskiego. Równolegle publikowany jest oryginał i tłumaczenie na jęz. litewski. Książka zawiera indeksy osób oraz miejscowości i jest cennym źródłem do historii wschodniej części etnicznej Litwy.

Modernios administracijos tapsmas Lietuvoje: valstybės institucijų raida 1764–1794 metais [Kształtowanie się nowoczesnej administracji na Litwie: rozwój instytucji państwowych w latach 1764–1794] / Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, Eduardas Brusokas, Liudas Glemža, Robertas Jurgaitis, Valdas Rakutis; Lietuvos istorijos institutas, Vilnius: Petro ofsetas, 2014, 691.

Monografia dotyczy reform w Rzeczypospolitej Obojga Narodów II połowy XVIII w. w zakresie finansów, wojska, sprawiedliwości, policji, spraw zagranicznych, administracji, oświaty i samorządu lokalnego. Poruszane problemy rozważane są w szerokim kontekście europejskim. Jest dużo informacji o urzędnikach państwowych Wielkiego Księstwa Litewskiego: wielkości ich zarobków, subordynacji, czasie pracy. Szczególną uwagę poświęcono działalności Komisji Skarbowej, Komisji Wojskowej, Komisji Edukacji Narodowej, Radzie Nieustającej, organizacji działalności sejmików oraz zmianom w czasie powstania 1794 r.

Irena Tumelītė

Svarauskas, Artūras. Krikščioniškoji demokratija nepriklausomoje Lietuvoje: (1918–1940): politinė galia ir jos ribos [Chrześcijańska demokracja w niepodległej Litwie: (1918–1940): przestrzeń polityczna i jej granice] / Lietuvos istorijos institutas, Vilnius: LII, 2014, s. 411, [1] p., ilustr.

Autor monografii wszechstronnie rozważa miejsce i możliwości chrześcijańskiej demokracji na Litwie, jej wpływ na społeczeństwo, stosunki z Kościołem katolickim, rolę w życiu politycznym, szczególnie w okresach przełomowych (rok 1926 oraz lata 1938–1940).

Irena Tumelītė

Stalininis režimas Lietuvoje 1944–1953 m. [Reżim stalinowski w Litwie w latach 1944–1953] / Lietuvos istorijos institutas; oprac. Regina Laukaitytė, Vilnius: LII, 2014, s. 329

Książka zawiera materiały z konferencji „Stalinizm w Litwie: reżim i społeczeństwo 1944–1953 r.”, która odbyła się w Instytucie Historii Litwy w czerwcu 2013 r. Sytuację inteligencji przedstawili: Vladas Sirutavičius, Danutė Blažytė-Baužienė i Vilius Ivanauskas, funkcjonowanie systemu i skuteczność instrumentów politycznych – Marius Ėmužis, Darius Juodis i Regina Laukaitytė, problemy Wileńszczyzny – Vitalija Stravinskienė i Arūnas Vyšniauskas, przemiany ekonomiczne – Gediminas Vaskela, położenie niemieckich jeńców wojennych – Vytautas Tininis, a Rasa Čepaitienė porównała politykę Rosji/ZSRR i państw kolonialnych.

Irena Tumelītė

Licznost' w historii gieroicznej i tragicznej, cz. 1, red. J. Rozenblat i in., Brest 2015, s. 279

Książka zawiera materiały z VI międzynarodowej konferencji naukowej, która odbyła się w Uniwersytecie Państwowym w Brześciu w dniach 22-23 listopada 2013 r. i została wydana w nakładzie 60 egzemplarzy, tymczasem samych autorów artykułów tam zamieszczonych jest około 50 (poza Białorusią także z Rosji, Ukrainy, Słowacji, Litwy i Polski). Jest kilka spraw, które denerwują na pierwszy rzut oka: uszeregowanie artykułów nie chronologicznie, a alfabetycznie według nazwisk autorów oraz podawanie tylko inicjałów ich imion. Artykuły są bardzo nierówne pod względem wartości naukowej – część z nich jest jedynie streszczeniem dotychczasowych publikacji (np. o fragmentach biografii Władysława Gomułki, Juliusa Streichera czy Martina Bormana). Na tym tle warto zwrócić uwagę na kilka tekstów interesujących jak np. Jeleny Paszkowicz o kulcie Józefa Piłsudskiego w woj. poleskim w okresie międzywojennym. Po śmierci Marszałka powstał plan budowy w województwie stu szkół – pomników jego imienia, który do wybuchu wojny został zrealizowany w 95 proc. Ważny też jest artykuł T. Sawczuka (a może T. Sawczuk, czego nie możemy ustalić ze względu na wyżej wymienioną manierę podawania tylko inicjałów imion) pt. „Współczesne miejsca pamięci o Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej w Białorusi”. Zdaniem autora kultura memorialna w Białorusi bazuje na tradycjach z czasów sowieckich, choć poczynając od lat dziewięćdziesiątych nastąpiła pewna transformacja w związku z pojawieniem się nowych ocen wojennych tragedii i nowych miejsc pamięci (głównie dotyczących zagłady jeńców wojennych, ale także odrębnej memorializacji Holocaustu). Interesującą postacią ur. w 1928 r. Iraidy Cariuk (Prytyckiej) – pierwszej kobiety – dziekan Wydziału Historycznego Państwowego Uniwersytetu w Mińsku (ale i siostry Sergiusza Prytyckiego) przypomina N. Galimowa. Piszę o niej głównie jako o wrażliwym człowieku, ale warto byłoby pochylić się także nad oceną dorobku naukowego I. Cariuk.

J.J.M.

Historyja i pamiąt. XV–XX stst. Materyjały miżnarodnaj nawukowaj kanfjencyi (Harodnia, 9–10 listapada 2013 h.), red. A. Kraucewicz, A. Smalenczuk, Harodnia 2014, s. 331

Książka zawiera zbiór referatów wygłoszonych na piątej już konferencji naukowej poświęconej historii Grodna, a – w kontekście porównawczym – także innych miast. Na zbiór składa się 27 artykułów, w tym jedenaście autorstwa miejscowych historyków, którzy tworzą wiodące środowisko historyczne w Białorusi. Pięciu autorów ma afiliacje zagraniczne, w tym – jeden z najwybitniejszych historyków białoruskich, grodnianin, Aleksander Smalianczuk. Prace są uporządkowane chronologicznie – aż osiemnaście artykułów dotyczy historii sprzed I wojny światowej. Głównym bohaterem książki jest obywatel jako obiekt lokalnej historii, a także historyczno–kulturalne środowisko, w jakim żyje. Hanna Pawłowska przypominała interesujące źródła: grodzieńskie kroniki klasztorne z XVII i XVIII w. Tatiana Kazak, Andrzej Waszkiewicz i Waczesław Szwed swoje teksty poświęcili powstaniu styczniowemu, Tatiana Woronicz – udziałowi miejscowych urzędników w działalności dobroczynnej w końcu XIX w.; Andrzej Czerniakiewicz pisał o kulcie Józefa Piłsudskiego w międzywojennym Grodnie, a Tatiana Kasataja – o ochronie pomników historii i kultury w Grodnie w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w.

J.J.M.

Klaus Pischel, Eine ungewöhnliche Freundschaft. Tragik Und Menschlichkeit im besetzten Polen, Berlin 2014, s. 177

Prawie bez echa przeszła w Polsce książka Klausa Pischela, publicysty i socjologa, urodzonego na ziemiach obecnie należących do Polski, a mieszkającego w Berlinie, którą poświęcił niezwyklej przyjaźni młodego polskiego księdza Józefa Kaczyńskiego (wikarego w Tykocinie) i oberleutnanta Philippa Schweigera (dowódcy tamtejszego oddziału żandarmerii). Schweiger ostrzegł Kaczyńskiego, że jego rodzinna wieś Krasowo–Częstki zostanie spacyfikowana. Ksiądz pojechał zawiadomić o tym mieszkańców, ale ludzie mu nie uwierzyli. 17 lipca 1943 r. 257 jej mieszkańców (w tym matka, siostra i dwaj bracia księdza) zostało rozstrzelanych, a wieś spalona. Schweiger zginął 25 maja 1944 r. w wyniku zamachu (planowano zabić Ericha Kocha) dokonanego na przez oddział AK na trasie Rzędziany–Jeżewo. W 1983 r. rodzinna parafia Schweigera, Meckenheim, ufundowała „dzwon pojednania” i przekazała parafii w Piekutach Nowych (należała do niej wieś Krasowo–Częstki).

J.J.M.

KRONIKA NAUKOWA

MIĘDZYNARODOWA KONFERENCJA NAUKOWA
„*OBRONA TWIERDZY OSOWIEC NA TLE DZIAŁAŃ NA FRONCIE WSCHODNIM
WIELKIEJ WOJNY W LATACH 1914-1915*”
BIAŁYSTOK– OSOWIEC, 10-11 WRZEŚNIA 2014 R.

W związku z setną rocznicą wybuchu I wojny światowej, Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku i Polskie Towarzystwo Historyczne – Oddział w Białymstoku, współpracując z Rosyjskim Instytutem Badań Strategicznych, zorganizowały konferencję naukową „*Obrona twierdzy Osowiec na tle działań na froncie wschodnim Wielkiej Wojny w latach 1914-1915*”. Obrady odbywały się w siedzibie Wydziału Historyczno-Socjologicznego Uniwersytetu w Białymstoku oraz w sali konferencyjnej Biebrzańskiego Parku Narodowego w dniach 10–11 września 2014 r. i były prowadzone w językach polskim i rosyjskim. Uczestniczyli w nich specjaliści z różnych dziedzin: historycy, archeolodzy, inżynierowie, militaryści oraz ludzie związani z ochroną zabytków i dziedzictwa kulturowego.

W trakcie uroczystego otwarcia, zebranych gości powitali przedstawiciele Uniwersytetu w Białymstoku: Dziekan Wydziału Historyczno-Socjologicznego UwB prof. Wojciech Śleszyński, Dyrektor Instytutu Historii i Nauk Politycznych UwB prof. Jan Snopko a także prorektor ds. organizacji i rozwoju uniwersytetu prof. Dariusz Kijowski. W imieniu współorganizatora głos zabrał Doktor Piotr Multatuli, który podziękował stronie polskiej za gościnne przyjęcie oraz przekazał wybrane nowości wydawnicze rosyjskich ośrodków naukowych. Podlaskie instytucje reprezentowali: dr Marek Kietliński – dyrektor Archiwum Państwowego w Białymstoku, mgr Anatol Wap – dyrektor Departamentu Kultury i Dziedzictwa Narodowego Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podlaskiego oraz dr Jan Jerzy Milewski z Instytutu Pamięci Narodowej – Oddział w Białymstoku. Głos zabrał także prof. Piotr Molski – przedstawiciel Polskiego Komitetu Narodowego Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków. Oceniał, że dzięki organizowaniu takich konferencji konserwatorzy zabytków mają kolejne argumenty, aby skutecznie bronić pól bitew, twierdz i cmentarzy wojennych.

Jako pierwszy wystąpił prof. Adam Czesław Dobroński z Uniwersytetu w Białymstoku, mówiąc o genezie i roli twierdzy Osowiec w czasie pokoju i w obu wojnach światowych. Prelegent przedstawił założenia twierdzy oraz jej lokalizację w dolinie Biebrzy, pomiędzy Puszcą Augustowską a Knyszyńską, podkreślając strategiczną rolę szlaków wodnych i drogi Białystok-Grajewo. Omówione zostały też zmieniające się koncepcje rozbudowy umocnień.

Autorem kolejnego referatu był dr Piotr Multatuli z Moskwy, którego wystąpienie dotyczyło Polaków w armii rosyjskiej w latach pierwszej wojny światowej. Dr Multatuli mówił o obecności polskich żołnierzy po stronie rosyjskiej w czasie wojen napoleońskich, w wojnie krymskiej i w kolejnych konfliktach aż do pierwszej wojny światowej. Podkreślał istnienie polskich oddziałów, które wierne carowi były się także

o swoją wolność, o czym świadczy ich późniejsza działalność wojskowa po stronie „białych”. Autor podkreślał, że nie zbliża narodów tak, jak wspólne braterstwo broni widoczne we wspomnieniach rosyjskich oficerów oraz zaznaczył, że należy ciągle badać kwestię udziału Polaków w armii rosyjskiej.

Roli artylerii i saperów Twierdzy Osowiec pod Giżyckiem w latach 1914-1915 poświęcił swój referat dr inż. Bogusław Perzyk z Warszawy. Prelegent mówił o zadaniach saperów, którzy między innymi budowali tory do dowożenia towarów do twierdzy oraz tworzyli nowe pozycje artylerii.

Prof. Paweł A. Nowikow z Irkucka mówił o strzelcach syberyjskich, walczących na terenie gubernii suwalskiej i łomżyńskiej. Następnie dr hab. Stanisław Czerep z Białegostoku naświetlił rolę twierdzy Osowiec podczas operacji mazursko-augustowskiej w lutym 1915 roku. Działan frontowych dotyczyło też wystąpienie mgr Marcina Tomkiela (Polskie Radio Białysto), przedstawiającego szlak bojowy 12 Armii niemieckiej latem 1915 r. na terenie obecnego Podlasia.

Doc. dr hab. Sergiej Piwowarczyk z Grodna omówił przygotowania i udział załogi Twierdzy Grodno w walkach w I wojnie światowej. Podobnej tematyki dotyczył kolejny referat, autorstwa dr Ingridy Veliutė z Kowna, która zastanawiała się nad tym, czy twierdza naprawdę broniła miasta Kowna. Badaczka przedstawiła sytuację społeczno-kulturową oraz stan fortyfikacji w przededniu wojny, a następnie wojenne losy miasta (bombardowania i oblężenie niemieckie). Następnie mgr Lech Narębski wraz z mgr Januszem Pokrzywnickim z Torunia omówili przygotowania do wojny Twierdzy Toruń, a dr Grażyna Michalska i mgr inż. Łukasz Michalski – Twierdzy Dęblin.

Sprawie ochrony dawnych twierdz poświęcił swoje wystąpienie dr inż. Łukasz Pardela z Wrocławia, który mówiąc o Twierdzy Wrocław w I wojnie światowej, zwracał uwagę na zagrożenie ze strony dzisiejszych inwestorów. Dr inż. arch. Cezary Głuszek z Warszawy mówił o przeszłości i współczesnej problematyce konserwatorskiej twierdzy Modlin, a dr inż. arch. Jadwiga Wielgus i dr inż. arch. Krzysztof Wielgus z Krakowa o śladach pól bitewnych I wojny światowej, zaś mgr inż. arch. Jan Janczykowski z Krakowa – galicyjnych cmentarzach wojennych, a prof. Jacek Szczepański (Legionowo) zastanawiał się, czy walki o Twierdżę Zegrze w sierpniu 1915 r. były krwawym szturmem, czy też twierdżę zajęto bez walki.

Mgr Antoni Oleksicki (Warszawa) przedstawił zebranym domniemany projekt rosyjskiej twierdzy Białystok, której umocnienia miały się znajdować w okolicy Choroszczy, Dzikich i Fast. Twierdza miała zabezpieczać łączność drogową z Osowcem, jednak ostatecznie tych planów nie zrealizowano.

Prof. Dmitrij Karnauchow (Nowosybirsk) analizował obraz I wojny światowej i obrony Osowca w polskiej historiografii. Przedstawił również rosyjski punkt widzenia na historię obu narodów w okresie wojny, poruszając temat wzajemnej pamięci i mitologii niepodległościowej. Prelegent opisał zmiany w widzeniu konfliktu w rosyjskiej historiografii, zaznaczając że w czasach ZSRR Wielka Wojna była postrzegana jednoznacznie źle, a powstające wówczas prace były antyniemieckie. Autor stwierdził też, że w Rosji nadal dominują oceny subiektywne i że konieczna jest praca nad źródłami i wydanie ich. Referat wywołał dyskusję na temat polskiego sposobu widzenia wojny. Wyjaśniano, że w polskiej historiografii istnieje dużo luk spowodowanych traktowaniem Wielkiej Wojny jako wydarzenia głównie politycznego, które doprowadziło do odzyskania przez Polskę niepodległości. Podkreślono konieczność dbania o miejsca pamięci.

Dr Tomasz Wesołowski z Białegostoku poświęcił swoje wystąpienie europejskim szkołom fortyfikacyjnym i doświadczeniom wynikającym z walk o fortyfikacje stałe podczas I wojny światowej. Prelegent mówił o francuskich badaniach i obserwowaniu zniszczeń umocnień na ziemiach polskich. Autor poruszył kwestię prób porównywania Osowca i Verdun, jednak wykazał, że są to dwa różne zagadnienia pod względem skali zaangażowania ludzi, artylerii oraz poniesionych strat.

W ostatnim referacie podczas pierwszego dnia obrad prof. Wiesław Łach z Olsztyna przedstawił wpływ działań bojowych na rozbudowę fortyfikacji stałych i polowych w czasie I wojny światowej w Prusach Wschodnich.

Drugiego dnia konferencję kontynuowano w siedzibie Biebrzańskiego Parku Narodowego w Osowcu. Konstantin A. Zaleskij (Moskwa) przedstawił sylwetki sześciu komendantów Osowca (w tym jednego mającego polskie korzenie), którzy dowodząc twierdzą byli w armii rosyjskiej szanowani jak dowódcy oddzielnych brygad. Dwóch z prezentowanych oficerów dowodziło twierdzą w czasie wojny, ale żaden nie służył później w Armii Czerwonej. Referent odniósł się do wystąpienia dotyczącego porównań z frontem zachodnim, mówiąc, że tak jak dla Francuzów Verdun miało znaczenie psychologiczno-ideologiczne, tak dla Rosjan Osowiec stał się szczególnym symbolem oporu.

Następnie mgr Anatol Wap (Białystok) mówił o obronie twierdzy Osowiec w latach 1914-1915, zaznaczając, że właśnie tu zastosowano różne nowinki techniczne, którymi dysponowała armia rosyjska. Z kolei dr Igor W. Ładygin (Nowosybirsk) przedstawił 41. Syberyjski pułk strzelecki, biorący udział w walkach w północno-wschodniej Polsce i w twierdzy Osowiec. Badacz prezentował też zdjęcia współczesnej grupy rekonstrukcji historycznej, do której sam należy.

Dr Małgorzata Karczevska i dr hab. Maciej Karczewski z Białegostoku poświęcili swój referat miejscom pamięci z czasów I wojny światowej wokół twierdzy Osowiec. Badacze przedstawili wyniki swoich prac i porównali pierwotny i aktualny stan oraz wygląd cmentarzy wojennych. Zwrócono uwagę na potrzebę ich uczynienia w terenie, rekonstrukcji nasypów mogił, ogrodzenia ich wałem i rowem oraz odtworzenia wykazów poległych. Wybrane epizody z życia twierdzy Osowiec omówił mgr Mirosław Worona (Osowiec).

Następnie odbył się wyjazd studyjny na teren dawnej twierdzy. Zebrani naukowcy mogli dyskutować na temat konkretnych wydarzeń w miejscach, w których się one odbyły. Obecni specjaliści stali się najlepszymi przewodnikami dla całej grupy. Wycieczka pozwoliła poznać i ocenić stan zachowania zabytków oraz zaobserwować ślady barbarzyńskiej działalności złodziei – tzw. złomiarzy bezkarnie niszczących bezpowrotnie oryginalne elementy forteczne. W trakcie wyjazdu uczestnicy konferencji odwiedzili zbiorową mogiłę z okresu walk o Osowiec, na której obie delegacje wspólnie zapaliły znicze i oddały hołd poległym.

Międzynarodowa konferencja naukowa „*Obrona twierdzy Osowiec na tle działań na froncie wschodnim Wielkiej Wojny w latach 1914-1915*” była ważnym wydarzeniem w życiu naukowym. Biorący w niej udział specjaliści z Polski i zza wschodniej granicy przedyskutowali wiele zagadnień dotyczących Osowca i innych twierdz, działań zbrojnych na terenach północno-wschodniej Polski, ochrony zabytków i miejsc pamięci. Goście z uniwersytetów i instytutów rosyjskich przedstawili własne oceny konkretnych spraw i wydarzeń, i choć opinie obu stron nie zawsze były zgodne, to wspólnie podkreślono konieczność i chęć dalszego prowadzenia dyskusji naukowej. Dla histo-

ryków szczególnie ważne było porozumienie w sprawie konieczności wydania źródeł do historii Polaków w latach I wojny światowej w Rosji znajdujących się w archiwach rosyjskich, które z różnych powodów nie są dostatecznie osiągalne dla polskich badaczy. Ważnym efektem konferencji jest wniosek, że poznawanie wspólnych dziejów może zbliżyć narody do porozumienia i pojednania.

Marek Ostaszewski
Uniwersytet w Białymstoku

MIĘDZYNARODOWA KONFERENCJA NAUKOWA
„BITWA POD ORSZĄ 1514 R.: ZWYCIĘSTWO MILITARNE I JEGO KONSEKWENCJE”
WILNO, 26–27 WRZEŚNIA 2014 R.

Pretekstem do przeprowadzenia konferencji naukowej była pięćsetna rocznica bitwy. Jej organizatorami byli: Instytut Historii Litwy, Wydział Historyczny Uniwersytetu Wileńskiego, Akademia Wojskowa Litwy im. gen. Jonasa Žemajtisa i Muzeum Narodowe Pałac Wielkich Książąt Litewskich, w którego wnętrzach obradowano.

Jakkolwiek od bitwy pod Orszą minęło już pół tysiąca lat, to wydarzenia z 8 września 1514 r. nadal pozostają w polu zainteresowania naukowców z Litwy, Polski, Białorusi, Ukrainy, Rosji i innych państw. Nadal analizują oni kontekst geopolityczny i polityczny bitwy, zagadnienia wojskowości i uzbrojenia, prowadzą dyskusje na temat liczebności wojsk oraz ich proporcji, omawiają znaczenie zwycięstwa dla polityki dynastycznej Jagiellonów, jego wpływ na procesy kulturowe itd.

Konferencja była okazją zarówno do naukowej oceny tego historycznego wydarzenia, jak i zaprezentowania najnowszych badań. W centrum zainteresowania referentów była bitwa pod Orszą 1514 r. i jej następstwa, czyli wpływ zwycięstwa na procesy polityczne, ideologiczne i kulturowe. Najważniejsze bloki tematyczne konferencji to: „Wielkie Księstwo Litewskie w Europie początku XVI w.: polityka i geopolityka”, „Problemy historii wojskowej: wojny i uzbrojenie“, „Bitwa pod Orszą: aspekty militarne“ oraz „Konsekwencje bitwy pod Orszą: piśmiennictwo i pamięć historyczna“.

Prof. dr Rita Regina Trimonienė z Uniwersytetu Szawelskiego (Litwa) w referacie pt. „Polityka dynastyczna Jagiellonów i Orsza” omówiła miejsce i rolę Wielkiego Księstwa Litewskiego w zmieniającej się Europie na przełomie XV–XVI w. Stosunki Wielkiego Księstwa Litewskiego i Państwa Moskiewskiego w referacie pt. „Kontakty dyplomatyczne między Polską a Litwą w sprawach moskiewskich w latach 1492–1569” przedstawił dr Dominik Szulc z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Problemu jeńców wojennych dotyczyły wystąpienia dr. Mariusa Sirutavičiуса z Uniwersytetu Witolda Wielkiego („Jeńcy wojenni z bitwy pod Orszą w dyskursie dyplomatycznym Wielkiego Księstwa Litewskiego i Państwa Moskiewskiego”) oraz dr Konstantina Jerusalimskiego z Państwowego Uniwersytetu Humanistycznego Rosji („»Jeńcy« z wielkiej bitwy: więzienie czy emigracja?”). Pierwszy blok tematyczny kończyła analiza zagadnienia dotyczącego przyłączenia Ziemi Smoleńskiej przez

Wielkie Księstwo Litewskie oraz utraty tego terytorium w 1514 r., przedstawiona przez dr Siergieja Polechova z Rosyjskiej Akademii Nauk (Moskwa).

W bloku poświęconym historii militarnej omawiano wojskowość zachodnioeuropejską i jej związki z litewsko-polską sztuką wojenną. Uzbrojenie na Litwie w czasie bitwy pod Orszą na podstawie danych archeologicznych przedstawił dr Paulius Bugys (Akademia Wojskowa Litwy im. gen. Jonasa Žemajtisa), zaś armii Polskiej – dr Tomasz Młeczek (Zamek Królewski w Warszawie). O wykorzystaniu nowych technologii wojskowych w tej bitwie mówił dr Andrei Fedoruk (Czerniowiecki Uniwersytet Narodowy im. Jurija Fedkowycza). Dr Przemysław Gawron z Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie wygłosił referat pt. „Wojskowość zachodnioeuropejska w dobie bitwy pod Orszą i jej związki z litewsko-polską sztuką wojenną”. Blok ten zamykał referat dr Olega Surowcewa (Czerniowiecki Uniwersytet Narodowy im. Jurija Fedkowycza), w którym autor przedstawił stanowisko Mołdowy w okresie wojen litewsko-moskiewskich, oraz dr Aleha Dziarnowicza (Instytut Historii Narodowej Akademii Nauk Białorusi), analizujący zjawiska „wojny” i „bitwy” na przykładzie dwóch bitew: pod Orszą i Ulą (1564 r.).

Aspektom militarnym bitwy orszańskiej poświęcone były referaty dr Borisa Czerkasa z Instytutu Historii Ukrainy (Narodowa Akademia Nauk Ukrainy) i dr Alekseja Lobina (Kompleks Państwowy „Pałac Kongresów”, Petersburg).

Różnorodne, wielowątkowe odbicie zwycięstwa pod Orszą w kulturze było przedstawione w czwartym bloku tematycznym, zatytułowanym „Konsekwencje bitwy pod Orszą: piśmiennictwo i pamięć historyczna”. Opierając się na obrazie przedstawiającym bitwę pod Orszą, namalowanym ok. 1525 r., analizowano symbole władzy wojskowej dowódców wojska litewskiego (dr Gitana Zujienė, Instytut Historii Litwy), rozpatrywano zwycięstwo orszańskie w kontekście ogólnych zjawisk kulturowych zachodzących w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszych trzech dziesięcioleciach XVI w. (doc. dr Mintautas Čiurinskas, Instytut Literatury i Folkloru Litwy), w aspekcie paleograficznym omówiono piśmiennictwo z otoczenia Ostrogskich z początku XVI w. (dr Rūta Čapaitė, Instytut Historii Litwy) oraz podjęto problem wpływu bitwy pod Orszą na świadomość genealogiczną szlachty litewskiej w XVII–XVIII w. (dr Agnė Railaitė-Bardė, Instytut Historii Litwy).

W referatach poświęconych analizie piśmiennictwa rozpatrywano nowe aspekty oceny kryteriów „zwycięstwa” i „porażki” w narracjach wytworzonych w XVI w. przez różne środowiska kulturalne (prof. dr Aleksandr Filiuszkin, Petersburski Uniwersytet Państwowy), omówiono przedstawianie bitwy pod Orszą w kronikach rosyjskich (dr Aliaksandr Kazakow, Białoruski Państwowy Uniwersytet Technologiczny) oraz przeanalizowano źródła literackie kronikarskiej „Opowieści o bitwie pod Orszą” (dr Olena Rusina, Instytut Historii Ukrainy Narodowej Akademii Nauk Ukrainy). Szczególną uwagę poświęcono analizie opowieści, znajdującej się w drugiej redakcji „Kroniki Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego” i dotyczącej batalii orszańskiej, zaznaczając, że informacje dotyczące bitwy są nie tylko cennym źródłem historycznym, ale pozwalają jednocześnie wysuwać pytania odnośnie genezy redakcji tej kroniki (mgr Kęstutis Gudmantas, Instytut Literatury i Folkloru Litwy).

Problematykę pamięci kulturowej i historycznej poruszały referaty dr Andreja Januszkiewicza z Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego („Bitwa pod Orszą w białoruskiej historiografii i dyskursie kulturowym Białorusi”) oraz mjr Gintautasa Jakštysa

z Akademii Wojskowej Litwy im. gen. Jonasa Žemajtisa („Bitwa pod Orszą i współczesne wojsko litewskie: aspekt pamięci historycznej”).

Różnorodność tematów poruszanych w referatach, prezentacja najnowszych wyników badań naukowych z historii wojskowości, archeologii, genealogii, piśmiennictwa i innych dziedzin oraz przedstawione do dyskusji nowe hipotezy pozwalają liczyć na to, że konferencja ta nie tylko wzbogaciła naszą wiedzę historyczną o Wielkim Księstwie Litewskim w XVI w., ale też przyczyniła się do ściślejszej interdyscyplinarnej współpracy badaczy z różnych państw.

*Doc. dr Ramunė Šmigelskytė-Stukienė
Instytut Historii Litwy*

MIĘDZYNARODOWA KONFERENCJA NAUKOWA
„GRUPY SPOŁECZNE I ICH WPŁYW NA ROZWÓJ SPOŁECZEŃSTWA W XVI–XIX W.”
WILNO, 8–9 PAŹDZIERNIKA 2014 R.

Instytut Historii Litwy prowadzi od 2012 r. program naukowy „Grupy społeczne i ich wpływ na rozwój społeczeństwa w XVI–XIX w.” pod kierownictwem prof. dr hab. Tamary Bairašauskaitė. Program ma trwać do 2016 r. Jego elementem była konferencja, która odbyła się w Wilnie w październiku 2014 r., z udziałem naukowców z Litwy, Polski, Białorusi i Ukrainy.

Andrzej B. Zakrzewski omówił zmiany w społecznej strukturze szlachty litewskiej w XVI–XVIII w. Zauważył, że od II połowy XVI w. następowało ujednolicanie stanu szlacheckiego. Ten proces nie został zakończony, natomiast od końca tego stulecia rozpoczęło się kolejne różnicowanie – zaczęły tworzyć się nowe warstwy szlachty: zamieszkałe w dobrach litewskich magnatów oraz – nieco później – w ekonomiach królewskich. Poczynając od połowy XVII w. obydwie grupy starały się dołączyć do szlachty powiatowej.

Gintautas Sliesoriūnas wygłosił referat pt. „Apogeu wojny domowej i wprowadzenie konfederackiej formy rządów w Wielkim Księstwie Litewskim (1700–1703)”. Jerzy Gordziejew omówił formowanie się elit miasta Grodna i ich funkcjonowanie w XVIII w. Natalia Belous wygłosiła referat o konfliktach społecznych wśród mieszczaństwa Łucka w XVI–XVII w.

Jolita Sarcevičienė, opierając się na teorii cyklu życiowego (*life-course approach* i *life-cycle approach*), pokazała, jak zmieniała się struktura rodzin chłopskich i modele gospodarstwa domowego w XVIII w. Ramunė Šmigelskytė-Stukienė wygłosiła referat pt. „Oficjaliści Komisji Skarbowej jako grupa społeczna Wielkiego Księstwa Litewskiego (1764–1795)“, w którym zastanawiała się, czy tę wspólnotę składającą się z członków społeczeństwa szlacheckiego możemy uznać za oddzielną grupę społeczną.

Aldona Prašmantaitė na przykładzie losów prałatów kapituły katedry wileńskiej przedstawiła funkcjonowanie tegoż urzędu w pierwszej połowie XIX w., ustaliła jego skład osobowy, omówiła sprawę rotacji oraz poprzez zastosowanie metody analizy propozograficznej próbowała uchwycić główne tendencje w przebiegu ich kariery

kościelnej. Vilma Žaltauskaitė w swoim referacie przedstawiła metody, jakimi władze rosyjskie po powstaniu 1863 r. reglamentowały społeczną aktywność księży, co pozwala ocenić, jak zmieniały się postawy społeczne duchowieństwa rzymskokatolickiego w omawianym okresie.

Svetlana Lugovcova, opierając się na metodologii demografii historycznej, ukazała zmiany, jakie zaszły w strukturze szlachty guberni grodzieńskiej w pierwszej połowie XIX w. Tamara Bairašauskaitė wyjaśniła cel i fenomen zakładania rodowych stowarzyszeń (*родовые союзы*) ziemianstwa w końcu XIX i pierwszej połowie XX w. w warunkach socjalnej modernizacji społeczeństwa. Stowarzyszenia te pozwalały szlachcie nie tylko zachować swoją grupę społeczną w tradycyjnej formie, ale były także formą grupowej tożsamości, wyjątkowości.

Reda Griškaitė wyjaśniła, w jakich kierunkach szły zmiany intelektualnych aspiracji ziemianstwa w pierwszej połowie XIX w. i na ile geneza jego intelektualnych aspiracji jest obiektem badań historiografii oraz jakie są możliwe nowe kierunki badań. Lilia Kowkiel w swoim referacie wysnuła wniosek, że w I połowie XIX w. na terenach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego zróżnicował się skład społeczny ludności sięgającej po słowo drukowane. Poza jego tradycyjnymi odbiorcami – prowincjonalną szlachtą wyższej i średniej zamożności, nie da się nie zauważyć wzmożonej aktywności nowych czytelników: urzędników, lekarzy, wojskowych, nauczycieli, księży.

Olga Mastianica w oparciu o metodologię *Begriffsgeschichte* wyjaśniła, jak zmieniło się znaczenie pojęcia „zawód“ w myśleniu różnych grup społecznych w pierwszej połowie XX w. Arūnas Astramskas omówił formowanie się postaw obywatelskich w pierwszej połowie XX w. (na przykładzie miasta Panevežys). Aelita Ambrulevičiūtė na podstawie analizy testamentów kupców wyjaśniła, jaki zmieniał się stosunek środowiska kupieckiego do kwestii dobroczynności na przestrzeni XIX w. Darius Vilimas wygłosił referat o uczestnictwie szlachty w handlu na podstawie kowieńskich ksiąg sądowych z XVI w. Juozapas Paškauskas w swoim referacie analizował zmiany w społecznym i ekonomicznym życiu mieszczan Wilna na podstawie zmian zachodzących w prywatnych mieszkaniach. Tatiana Woronicz przedstawiła niektóre nowe kierunki badań nad przestępstwami kryminalnymi na terenie Wilna w drugiej połowie XIX w.

Valencin Golubev w ogólnych zarysach wyjaśnił zmiany w strukturze wspólnoty chłopów białoruskich w XVI–XVIII w., a Dorota Michaluk próbowała wytłumaczyć, jakie znaczenie dla tworzenia się białoruskiej idei narodowej miała struktura społeczna i narodowa ludności ziem białoruskich w końcu XIX i na początku XX w. Leszek Zasztowt podjął z kolei intrygującą próbę wyjaśnienia terminu „staro-Litwini“ – jego pochodzenia i interpretacji w polskiej i litewskiej historiografii.

Olga Mastianica

WYKAZ PRAC DOKTORSKICH Z HISTORII OBRONIONYCH
W REPUBLICE LITWY W ROKU 2013

Blažiūnas Juozapas. The history of Vilnius sacral easel painting management from the sixteenth century until 1939 = Vilniaus sakralinės molbertinės tapybos kūrinų tvarkybos istorija nuo XVI a. iki 1939 m. Dr. (hp) Rūta Janonienė. Kierownik naukowy. Vilniaus dailės akademija, Lietuvos kultūros tyrimų institutas. Vilnius, 2013.

Buivydienė Vaida. The features of content and language standardization in course-books of the first language for primary schools in the first half of the 20th century = XX amžiaus pirmosios pusės pradžios mokyklų gimtosios kalbos vadovėlių turinio ir kalbos norminimo bruožai. Prof. dr. Danguolė Mikulėnienė. Kierownik naukowy. Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuvių kalbos institutas. Vilnius, 2013.

Bukaitė Vilma. Political and diplomatic relations between the Republic of Lithuania and France in 1919–1940 = Lietuvos Respublikos politiniai ir diplomatiniai santykiai su Prancūzija 1919–1940 m. Doc. dr. Saulius Kaubrys. Kierownik naukowy. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2013.

Gieda Aurelijus. Historiography and society: historik and the dimensions of the profession of a historian and the historical culture in Lithuania in 1904-1940 = Istorio grafija ir visuomenė: istorika, istoriko profesijos ir istorinės kultūros aspektai Lietuvoje 1904-1940 m. Prof. dr. Alfredas Bumblauskas. Kierownik naukowy. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2013.

Jokubauskas Vytautas. The Lithuanian military doctrine and its implementation in the context of the countries of the North-Eastern Baltic Region in the period 1923-1940 = Lietuvos karinė doktrina ir jos realizavimas 1923-1940 m. Šiaurės Rytų Baltijos regiono šalių kontekste. Doc. dr. Vygantas Vareikis. Kierownik naukowy. Klaipėdos universitetas, Lietuvos istorijos institutas. Klaipėda, 2013.

Prascevičiūtė Laura. The valakas land reform heritage: research and protection problems = Valakų reformos paveldas: tyrimų ir apsaugos problemos. Doc. dr. Irena Vaišvilaitė. Kierownik naukowy. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2013.

Railaitė-Bardė Agnė. Genealogical identity among the nobility of the Grand Duchy of Lithuania and its expression in the heraldry of the 16th-18th centuries = Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kilmingųjų genealoginė savimonė ir jos atspindžiai heraldikoje XVI-XVIII a. Prof. dr. Rimvydas Petrauskas. Kierownik naukowy. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2013.

Rukšėnas Alfredas. Collective biography of the soldiers of the Kaunas National Labour Protection, 2-nd Auxiliary Police Service battalions = Kauno tautinio darbo apsaugos, 2-ojo pagalbinės policijos tarnybos batalionų karių kolektyvinė biografija. Dr. Vladas Sirutavičius. Kierownik naukowy. Klaipėdos universitetas, Lietuvos istorijos institutas. Klaipėda-Vilnius, 2013.

Sagatienė Dovilė. The Soviet Courts of General Jurisdiction in Lithuania in 1940–1941 and 1944 – 1953 = Sovietiniai bendrosios kompetencijos teismai Lietuvoje 1940-1941 ir 1944-1953 metais. Prof. habil. dr. Mindaugas Maksimaitis. Kierownik naukowy. Mykolo Romerio universitetas. Vilnius, 2013.

Stankevič Adam. Activities of the Lithuanian Supreme Tribunal in the latter half of the 18th century: application of the nobility law = Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo veikla XVIII a. II pusėje: bajoriškosios teisės raiška. Prof. dr. Irena Valikonytė. Kierownik naukowy. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2013.

WYKAZ PRAC DOKTORSKICH Z HISTORII OBRONIONYCH
W REPUBLICE LITWY W ROKU 2014

Bumblauskas Mangirdas. Samogitia's Christianisation and the paganism factor (15th-16th c.) = Žemaitijos christianizacija ir pagonybės veiksnys (XV-XVI a.). Dr. Eugenijus Saviščevas. Kierownik naukowy. Vilniaus universitetas, Lietuvos istorijos institutas. Vilnius, 2014.

Černiauskas Norbertas. Unemployment in Lithuania in 1918-1940 = Nedarbas Lietuvoje 1918-1940 metais. Prof. dr. Zenonas Butkus. Kierownik naukowy. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2014.

Gedminienė Jurgita. Grodno – the cultural centre of the Grand Duchy of Lithuania. The second half of the 18th century (1765-1793) = Gardinas – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūros centras. XVIII a. antroji pusė (1765-1793 m.). Prof. dr. Dainora Pociūtė-Abukevičienė. Kierownik naukowy. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2014.

Kaminskaitė-Jančorienė Lina. Cinema in Soviet Lithuania: the development of the system and the shift in functions (1944-1970) = Kinas sovietų Lietuvoje: sistemos raida ir funkcijų kaita (1944-1970 m.). Doc. dr. Nerijus Šepetys. Kierownik naukowy. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2014.

Leonavičiūtė Inga. Saint Bruno of Querfurt and the mission of 1009: source analysis = Šv. Brunonas Kverfurtietis ir 1009 m. misija: šaltinotyrinis aspektas. Prof. habil. dr. Edvardas Gudavičius. Kierownik naukowy. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2014.

Petreikis Tomas. Culture of the regional book according to the Samogitian book of 1905-1944 = Regioninės knygos kultūra Žemaitijos knygos 1905-1944 m. pavyzdžiu. Prof. habil. dr. Domas Kaunas. Kierownik naukowy. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2014.

Poškutė Margarita. Pasaulėžiūrų įtampų laukai Lietuvoje XIX–XX a. sandūroje = Tension fields of different worldviews in Lithuania at the end of 19th century and the beginning of the 20th century. Prof. habil. dr. Bronislavas Kuzmickas. Kierownik naukowy. Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Vytauto Didžiojo universitetas. Vilnius, 2014.

Raškauskas Kęstutis. Revolutionary culture experiment in Lithuania (1927-1935) = Revoliucinės kultūros eksperimentas Lietuvoje (1927-1935 m.). Prof. habil. dr. Egidijus Aleksandravičius. Kierownik naukowy. Vytauto Didžiojo universitetas, Klaipėdos universitetas. Kaunas, 2014.

Strungytė-Liugienė Inga. Zur Geschichte (Genesis und Sprache) der Gesangbücher von Versammlungsleuten in der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts = XIX amžiaus pirmosios pusės surinkimininkų giesmynų istorija (genezė ir kalba). Doc. dr. Birutė Kabašinskaitė. Kierownik naukowy. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2014.

Troskovaitė Dovilė. Formation of Polish and Lithuanian karaites identity in the 19th-20th centuries: between separation and adaptation = Lenkijos ir Lietuvos karaimų savivokos formavimas XIX a. viduryje – XX a. pirmoje pusėje: tarp atsiskyrimo ir prisitaikymo. Dr. Darius Staliūnas. Kierownik naukowy. Klaipėdos universitetas, Lietuvos istorijos institutas. Klaipėda, 2014.

Volungevičius Vytautas. The castle and it's socio-political transformations in the Grand Duchy of Lithuania during the period of the 14th – the first half of 16th c. = Pilis ir jos sociopolitinės transformacijos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV–XVI a. pirmoje pusėje. Prof. dr. Rimvydas Petrauskas. Kierownik naukowy. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2014.

*Wykaz oprac.:
Diana Šlapšinskienė
Instytut Historii Litwy*

ДЫСЕРТАЦЫІ ПА ГІСТАРЫЧНЫХ НАВУКАХ І НЕКАТОРЫХ СУМЕЖНЫХ
СПЕЦЫЯЛЬНАСЦЯХ, АБАРОНЕННЫЯ І ЗАЦВЕРДЖАНЫЯ ВЫШЭЙШАЙ
АТЭСТАЦЫЙНАЙ КАМІСІЯЙ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
(КРАСАВІК – СНЕЖАНЬ 2014 Г.)

Дысертациі на саісканне навуковай ступені доктара х навук

1. **Стрэнкоўскі Сяргей Пятровіч.** *Гарадское самакіраванне на тэрыторыі Беларусі (канец XIV–XVIII ст.).* Дысертация падрыхтавана ў Беларускім дзяржаўным педагагічным універсітэце імя Максіма Танка, абаронена ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Вучоная ступень доктара гістарычных навук прысуджана па спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя. Навуковы кансультант – доктар гістарычных навук, прафесар А.М. Люты.

Гарадское самакіраванне, адзначаецца ў дысертациі, прайшло ў сваім развіцці шэсць этапаў. *Першы этап* – (ад канца XIV ст. да канца 1560-х гг.) – нараджэнне самакіравання, калі суіснавалі разнастайныя формы самакіравання, выпрацоўваліся іх асноўныя прававыя нормы, адбываўся падзел паўнамоцтваў паміж інстытутам самакіравання і замкам. *Другі этап* – ад канца 1560-х гг. – да канца 1580-х гг. У гэты час усталёўваецца канчатковы памер правоў, уласцівы гарадскім абшчынам з устаўным і магдэбургскім самакіраваннем. *Трэці этап* – (з канца 1580-х – пачатку 1590-х гг. – да пачатку XVII ст.) – этап сталасці. На гэтым этапе завяршаецца фарміраванне структуры органаў улады гарадскога самакіравання, усталёўваюцца фіскальныя і кантралюючыя органы. Абавязковым становіцца аб'яднанне рамеснікаў у цэхі з фармальна замацаванымі ў статутах правіламі дзейнасці. *Чацверты этап* – (ад сярэдзіны 1610-х гг да канца 1640-х гг.) – этап росквіту. Магдэбургскае самакіраванне становіцца дамінуючай формай гарадскога самакіравання, складаецца канчатковая структура агульнагарадскога і карпаратыўнага ўзроўняў самакіравання. Усталёўваецца забарона на карыстанне прывілеямі жыхарам немагдэбургскіх юрыдык. Магістрат і абшчына атрымліваюць поўную ўладу над гарадскімі землямі і тымі, хто на іх жыве. *Пяты этап* – (з 1650-х – да пачатку 1780-х гг.) – этап стагнацыі. Інтэрэсы гарадской абшчыны былі звязаны з максімальным забеспячэннем гарантый недатыкальнасці сваіх

правоў і захаваннем дасканала прапісаных працэдур жыццядзейнасці ўнутры абшчын. Устаўнае самакіраванне поўнасю трапіла пад кантроль мясцовай улады. *Шосты этап* – (з другой паловы 1780-х гг. – да канца XVIII ст.) – этап заняпаду. Гарадское самакіраванне трапляе ў рамкі, вызначаныя агульнадзяржаўным заканадаўствам спачатку Рэчы Паспалітай, потым Расійскай імперыі, страчвае свой партыкулярызм і паступова становіцца часткай дзяржаўнага механізма.

Дысертацыі на саісканне навуковай ступені кандыдата навук

1. **Алампов Олег Анатольевич.** Интеграция мигрантов-мусульман в белорусское общество: социологический анализ. Дысертацыя падрыхтавана і абаронена ў Беларускам дзяржаўным універсітэце. Вучоная ступень кандыдата сацыялагічных навук прысуджана па спецыяльнасці 22.00.01 – тэорыя, гісторыя і метадалогія сацыялогіі. Навуковы кіраўнік – доктар сацыялагічных навук, дацэнт Дз. К. Бязнюк.

2. **Борботько Валентин Валентинович.** Государственное регулирование рынка труда молодых специалистов в Республике Беларусь. Дысертацыя падрыхтавана ў Акадэміі кіравання пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь, абаронена ў Беларускам дзяржаўным універсітэце. Вучоная ступень кандыдата эканамічных навук прысуджана па спецыяльнасці 08.00.05 – эканоміка і кіраванне народнай гаспадаркай. Навуковы кіраўнік – доктар эканамічных навук, прафесар А.А. Высоцкі.

3. **Буракова Александра Сергеевна.** Отражение партизанской и подпольной антифашистской борьбы в экспозициях государственных музеев Беларуси (1944–2013 гг.). Дысертацыя падрыхтавана ў Магілёўскім дзяржаўным універсітэце імя А.А. Куляшова, абаронена ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Вучоная ступень кандыдата гістарычных навук прысуджана па спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя. Навуковы кіраўнік – кандыдат гістарычных навук, дацэнт К.М. Бандарэнка.

4. **Бязлепкін Яраслаў Пятровіч.** Гістарыяграфія ЗША і Вялікабрытаніі па гісторыі Беларусі перыяду Вялікай Айчыннай вайны. Дысертацыя падрыхтавана і абаронена ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковая ступень кандыдата гістарычных навук прысуджана па спецыяльнасці 07.00.09 – гістарыяграфія, крыніцазнаўства і метады гістарычнага даследавання. Навуковы кіраўнік – кандыдат гістарычных навук, дацэнт Новікаў С.Я.

5. **Веремейчик Алина Евгеньевна.** Несвижская ординация Радзивиллов (1586–1814 гг.): формирование территории, административное управление и социально-экономическое развитие. Дысертацыя падрыхтавана і абаронена ў Беларускам дзяржаўным універсітэце. Вучоная ступень кандыдата гістарычных навук прысуджана па спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя. Навуковы кіраўнік – доктар гістарычных навук, прафесар П.І. Зелінскі.

6. **Галковская Юлия Михайловна.** Именник белорусского приграничья: территориальная дифференциация (на материале русскоязычных личных имен жителей Витебщины). Дысертацыя падрыхтавана ў Віцебскім дзяржаўным універсітэце імя П.М. Машэрава, абаронена ў Цэнтры даследаванняў беларускай культуры, мова

і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковая ступень кандыдата філалагічных навук прысуджана па спецыяльнасці 10.02.02 – руская мова. Навуковы кіраўнік – доктар філалагічных навук, прафесар А.М. Мезенка.

7. Кенігсберг Екатерина Яковлевна. Изобразительное искусство Беларуси 1990-х–2010 г. в контексте развития международных культурных связей (на примере белорусско-немецких выставочных проектов). Дисертацыя падрыхтавана ў Беларускай дзяржаўнай акадэміі мастацтваў, абаронена ў Цэнтры даследаванняў беларускай культуры, мова і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковая ступень кандыдата мастацтвазнаўства прысуджана па спецыяльнасці 17.00.04 – выяўленчае і дэкаратыўна-прыкладное мастацтва і архітэктура. Навуковы кіраўнік – кандыдат мастацтвазнаўства, дацэнт М.Р. Баразна.

8. Лянкевіч Алена Уладзіміраўна. Беларуская мова і змешаныя коды ў сацыялінгвістычным і псіхалінгвістычным аспектах: катэгорыя адносін да мовы ў грамадстве. Дисертацыя падрыхтавана і абаронена ў Беларускай дзяржаўнай універсітэце. Вучоная ступень кандыдата філалагічных навук прысуджана па спецыяльнасцях: 10.02.01 – беларуская мова; 10.02.19 – тэорыя мовы. Навуковы кіраўнік – кандыдат філалагічных навук, дацэнт С.М. Запрудскі.

9. Макрушыч Алена Мікалаеўна. Культурна-асветніцкая дзейнасць этнічных супольнасцяў у Рэспубліцы Беларусь (1991–2004 гг.). Дисертацыя падрыхтавана ў Гродзенскім дзяржаўным універсітэце імя Янкі Купалы, абаронена ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Вучоная ступень кандыдата гістарычных навук прысуджана па спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя. Навуковы кіраўнік – кандыдат гістарычных навук, прафесар І.П. Крэнь.

10. Миксюк Анастасия Степановна. Жречество в социальной структуре авестийского общества (II – середины I тыс. до н.э.). Дисертацыя падрыхтавана і абаронена ў Беларускай дзяржаўнай універсітэце. Вучоная ступень кандыдата гістарычных навук прысуджана па спецыяльнасці 07.00.03 – усеагульная гісторыя. Навуковы кіраўнік – кандыдат гістарычных навук, дацэнт А.В. Перзашкевіч.

11. Мудров Сергей Александрович. Роль христианских церквей в европейской интеграции. Вучоную ступень доктара філасофіі атрымаў 21.03.2012 г. у Салфордскім універсітэце (Вялікабрытанія). У выніку пераатэстацыі 22.01.2014 г. Вышэйшая атэстацыйная камісія Рэспублікі Беларусь прысудзіла ступень кандыдата сацыялагічных навук па спецыяльнасці 22.00.01 – тэорыя, гісторыя і метадалогія сацыялогіі.

12. Осіпава Таццяна Мікалаеўна. Дзяржаўнае рэгуляванне ўзаемаадносін паміж прамысловымі рабочымі і прадпрыемствамі ў Беларусі (1882–1914 гг.). Дисертацыя падрыхтавана і абаронена ў Беларускай дзяржаўнай універсітэце імя Максіма Танка. Вучоная ступень кандыдата гістарычных навук прысуджана па спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя. Навуковы кіраўнік – доктар гістарычных навук, прафесар А.П. Жытко.

13. Плешкунова Алена Уладзіміраўна. Камічнае ў беларускай паэзіі XIX стагоддзя: спецыфіка мастацкай мовы. Дисертацыя падрыхтавана і абаронена ў Цэнтры даследаванняў беларускай культуры, мова і літаратуры Нацыянальнай

акадэміі навук Беларусі. Вучоная ступень кандыдата філалагічных навук прысуджана па спецыяльнасці 10.01.08 – Тэорыя літаратуры. Тэксталогія. Навуковы кіраўнік – доктар філалагічных навук М.А. Тычына.

14. **Радзюк Аляксей Леанідавіч.** Беларускія кааператывы ў Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.). Дысертацыя падрыхтавана і абаронена ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковая ступень кандыдата гістарычных навук прысуджана па спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя. Навуковы кіраўнік – кандыдат гістарычных навук, дацэнт В.В. Даніловіч.

15. **Раманюк Аляксандра Міхайлаўна.** Жаночыя галаўныя ўборы ў традыцыйных строях Усходняга Палесся канца XIX – пачатку XX ст. Дысертацыя падрыхтавана ў Беларускай дзяржаўнай акадэміі мастацтваў, абаронена ў Цэнтры даследаванняў беларускай культуры, мова і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковая ступень кандыдата мастацтвазнаўства прысуджана па спецыяльнасці 17.00.04 – выяўленчае і дэкаратыўна-прыкладное мастацтва і архітэктура. Навуковы кіраўнік – кандыдат мастацтвазнаўства, дацэнт М.Р. Баразна.

16. **Раткевич Марина Александровна.** Польскі язык в Беларуси в XX веке (1920-е – 1990-е гг.): социолингвистический аспект. Дысертацыя падрыхтавана ў Цэнтры даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, абаронена ў Беларускім дзяржаўным універсітэце. Вучоная ступень кандыдата філалагічных навук прысуджана па спецыяльнасці 10.02.19 – тэорыя мовы. Навуковы кіраўнік – доктар філалагічных навук, прафесар, член-карэспандэнт Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі А.А. Лукашанец.

17. **Самонова Мария Николаевна.** Скандинаво-славянские связи на белорусских землях в IX–XIII вв. (по письменным источникам). Дысертацыя падрыхтавана ў Рэспубліканскім інстытуце вышэйшай школы, абаронена ў Беларускім дзяржаўным універсітэце. Навуковая ступень кандыдата гістарычных навук прысуджана па спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя. Навуковы кіраўнік – кандыдат гістарычных навук, дацэнт А.В. Мартынюк.

18. **Урублеўскі Вадзім Валер’евіч.** Крыніцы па гісторыі штодзённасці беларускага сялянства ў XVIII ст. Дысертацыя падрыхтавана і абаронена ў Беларускім дзяржаўным універсітэце. Навуковая ступень кандыдата гістарычных навук прысуджана па спецыяльнасці 07.00.09 – гістарыяграфія, крыніцазнаўства і метады гістарычнага даследавання. Навуковы кіраўнік – кандыдат гістарычных навук, дацэнт М.Ф. Шумейка.

19. **Флікоп Галіна Аляксандраўна.** Мастацкія і іканаграфічныя асаблівасці ікананісу грэка-каталіцкіх храмаў Беларусі XVII – першай паловы XIX стагоддзяў. Дысертацыя падрыхтавана і абаронена ў Цэнтры даследаванняў беларускай культуры, мова і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковая ступень кандыдата мастацтвазнаўства прысуджана па спецыяльнасці 17.00.04 – выяўленчае і дэкаратыўна-прыкладное мастацтва і архітэктура. Навуковы кіраўнік – кандыдат мастацтвазнаўства, дацэнт Б.А. Лазука.

20. **Хаданёнак Віктар Мамертавіч.** Сацыяльна-эканамічнае становішча насельніцтва неакупіраванай тэрыторыі Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны (каст-

рычнік 1915 – кастрычнік 1917 гг.). Дысэртацыя выканана і абаронена ў Беларускім дзяржаўным універсітэце. Навуковая ступень кандыдата гістарычных навук прысуджана па спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя. Навуковы кіраўнік – доктар гістарычных навук, прафесар У.К. Коршук.

21. **Чжан Чуньё.** Трансформация высшего образования в условиях перехода к рыночным отношениям (на примере Китая и Беларуси). Дысэртацыя падрыхтавана і абаронена ў Беларускім дзяржаўным універсітэце. Навуковая ступень кандыдата сацыялагічных навук прысуджана па спецыяльнасці 22.00.08 – сацыялогія кіравання. Навуковы кіраўнік – доктар фізіка-матэматычных навук, прафесар В.І. Стражаў.

Валянціна Яноўская

Od Redakcji

W poprzednim numerze w białoruskich streszczeniach artykułów Rimantasa Miknysa, Jūratė Kiaupienė, Zygmantasa Kiaupy i Vitalii Stravinskienė używane były terminy „Летува“, „Летувісы“, zamiast stosowanych tradycyjnie „Літва“, „Літоўцы“ (podobne przypadki zdarzyły się także w nr. 12). Autorzy litewscy krytycznie odnoszą się do takiej zmiany terminologii, w której skłonni są upatrywać podtekstów o charakterze ideowo-politycznym. Redakcja zapewnia, że nie miała takich intencji i przeprasza za niezamierzoną niezręczność.

From the Editor

In the previous issue the Belarusian summaries of articles by Rimantas Miknysa, Jūratė Kiaupienė, Zygmantasa Kiaupy and Vitalii Stravinskienė contained terms “Летува”, “Летувісы” instead of traditionally used “Літва”, “Літоўцы” (similar cases also occurred in the no. 12). Lithuanian authors are critical of such a change of terminology and are inclined to see it as having a political or ideological undertone. Editor ensures that there was no such intention and apologizes for the unintentional awkwardness.

vacat lub reklama libry